

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI

“ M Ü L K İ M Ü D A F İ Ə ”
fənni üzrə

D Ə R S V Ə S A İ T İ

Polis Akademiyasının kursant və dinləyiciləri üçün

BAKİ – 2019.

Tərtib edənlər:

Polis Akademiyası rəisinin
döyüş və xidməti hazırlıq üzrə müavini,
polis polkovniki

İlyas İsayev

Hərbi kafedranın rəisi,
polis polkovniki, dosent

Hacı Aslanov

Hərbi kafedranın baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Elxan Quliyev

Hərbi kafedranın baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Elşən Hacıyev**Elmi redaktor:**

Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru
hüquq üzrə elmlər doktoru

Nazim Əliyev**Rəyçilər:**

Polis Akademiyasının Elmi tədqiqat və
redaksiya nəşriyyat şöbəsinin rəisi,
polis polkovnik-leytenantı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hikmət Eyvazov

Daxili İşlər Nazirliyinin Səfərbərlik İşləri
və Mülki müdafiə idarəsinin rəisi,
polis polkovniki

Hüseynəli Məlikov

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
I FƏSİL. Mülki müdafiənin yaranma tarixi, rolu və vəzifələri	8
1. Mülki müdafiənin yaranma tarixi və rolu.....	8
2. Mülki müdafiənin anlayışı.....	9
3. Mülki müdafiənin vəzifələri və məqsədləri.....	11
II FƏSİL. MM üzrə idarəetmə, MM qərargahları və onların əsas vəzifələri	15
1. Mülki Müdafiə sahəsində idarəetmə və idarəetmənin mahiyyəti, təşkili və vəzifələri.....	15
2. MM qərargahlarının təşkili və qərargahların əsas vəzifələri.....	18
3. Mülki müdafiə sistemində rabitə və xəbərdarlığın təşkili.....	25
III FƏSİL. Mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi	32
1. Mülki müdafiə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən olunması.....	32
2. Planlaşdırmanın xüsusiyyətləri və məzmunu.....	34
IV FƏSİL. Fövqəladə halların (hadisələrin) təsnifatı və onların xarakteristikaları	38
1. Fövqəladə hadisələr.....	38
2. Azərbaycan Respublikasının ərazisi üçün səciyyəvi olan fövqəladə hadisələr.....	41
3. FH-da obyektlərin dayanıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi.....	49
V FƏSİL. Əhalinin mülki müdafiə sahəsində hazırlanması	54
1. Əhalinin mülki müdafiə sahəsində hazırlanması ilə bağlı qanunvericiliyin tələbləri.....	54
2. Obyektlərdə MM tədrisinin planlaşdırılmasının əsasları.....	57
3. Dövlət və qeyri-dövlət ali və orta ixtisas tələbələrinə, texniki peşə və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə MM-nin öyrədilməsi.....	59
VI FƏSİL. Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi. Fövqəladə Hallar Komissiyaları	66
1. Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sisteminin strukturu və vəzifələri.....	66
2. Fövqəladə Hallar Komissiyalarının əsas vəzifələri, funksiyaları və hüquqları.....	72
VII FƏSİL. Müasir (kütləvi) qırğın silahları. Nüvə silahı və onun zədələyici amilləri	76
1. Kütləvi qırğın silahları haqqında anlayış.....	76
2. Əhalinin nüvə silahlarının təsirdən mühafizəsi ilə bağlı tədbirlər.....	84
3. MM-də istifadə olunan dozimetrik və kimyəvi kəşfiyyat cihazları.....	86
VIII FƏSİL. Kimyəvi silahlar və onlardan qorunma üsulları	92
1. Kimyəvi silahların əsas xüsusiyyətləri.....	92
2. Güclü təsirlə zəhərləyici maddələr (GTZM) və ondan mühafizə olma üsulları.....	98
3. Zəhərləyici maddələrin təsnifatı.....	102
IX FƏSİL. Bioloji silahlar və onlardan qorunma üsulları	106
1. Bioloji silahların əsas xüsusiyyətləri.....	106
2. Bioloji zəhərlənmə ocağı.....	107
3. Bioloji silahlardan qorunma üsulları.....	111
X FƏSİL. Fövqəladə hallar zamanı əhalinin mühafizəsinin təşkili. Kollektiv mühafizə qurğuları və onlardan istifadə qaydaları	113
1. Əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri.....	113
2. Kollektiv mühafizə qurğularının təyinatı və mühafizə qurğularının mühəndis avadanlıqları..	115
3. Müasir qırğın silahlarından mühafizə məqsədilə əhalinin qurğularda daldalanması.....	127

XI FƏSİL. Fərdi mühafizə vasitələri və onlardan istifadə qaydaları.....	129
1. Fərdi mühafizə vasitələrinin təsnifatı.....	130
2. Süzücü və təcridedicilərin tətbiqi, quruluşu və onlardan istifadə qaydaları.....	130
3. Dəri səthinin mühafizə vasitələri.....	136
4. Kimya əleyhinə fərdi paket və onlardan istifadə qaydaları.....	138
XII FƏSİL. Fövqəladə hallar zamanı əhəlinin köçürülməsi.....	139
1. Dinc və müharibə dövründə əhəlinin köçürülməsinin prinsipləri.....	139
2. Köçürmə orqanları və köçürmə komissiyalarının vəzifələri.....	144
3. Köçürülmə (təxliyyə) tədbirlərinin təbii xarakterli fəvqəladə hadisələr, qəzalar və fəlakətlər zamanı təşkilinin xüsusiyyətləri.....	147
XIII FƏSİL. Hərbiləşdirilməmiş mülki müdafiə dəstələri. Mülki müdafiə kəşfiyyatının təşkili və aparılması.....	149
1. Hərbiləşdirilməmiş mülki müdafiə dəstələrinin təyinatı.....	149
2. Rayon Mülki müdafiə qərargahı və onun əsas vəzifələri.....	150
3. Mülki müdafiə kəşfiyyatının növləri və əsas vəzifələri.....	154
XIV FƏSİL. Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması. Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkili və aparılması.....	159
1. Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasının nəzəri əsasları.....	159
2. Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərinin təşkili və yerinə yetirilməsi qaydaları.....	161
3. Zərərləşdirmənin növləri, zərərləşdirici vasitələr və üsullar.....	165
XV FƏSİL. Fövqəladə hadisələr zamanı ilk tibbi yardım.....	177
1. Fövqəladə hadisələr zamanı ilk tibbi yardım.....	177
2. İlk tibbi yardımın mümkün qədər tez göstərilməsi.....	183
3. Tibbi mühafizə vasitələrinin növləri.....	185
İstifadə olunan ədəbiyyat	192

ÖN SÖZ

Mülki müdafiə fənni – ali təhsil müəssisələrinin bakalavr pilləsində əyani və qiyabi təhsil alma formalarında bütün tələbələrə öyrədilməsi məcburi olan fənn sayılır və tədris planlarına xüsusi fənn kimi daxil edilir.

Mülki müdafiə fənni ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinə qüvvədə olan proqramlara müvafiq tədris edilir. Ali təhsil müəssisələri Mülki müdafiə fənni üzrə proqramlarını ixtisasların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu proqram əsasında tərtib edilir.

Tədrisin məqsədi.

Mülki müdafiə fənninin tədris olunmasında məqsəd – kursantlara gələcək fəaliyyətlərində mülki müdafiə sahəsində nəzəri biliklər və praktiki (əməli) vərdişlər aşılamaqdır.

Fənnin mənimsənilməsinə olan tələblər.

Fənnin mənimsənilməsi nəticəsində kursantlar **bilməlidir:**

- mülki müdafiə sahəsində mövcud normativ-hüquqi sənədlərin əsas tələblərini;
- mülki müdafiənin strukturu və vəzifələrini, mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasının məzmunu və metodikasını;
- dinc və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hadisələrin xüsusiyyətlərini;
- əhalinin fəvqəladə hadisələrdən mühafizəsinin əsas prinsiplərini və üsullarını;
- fəvqəladə hadisələr barədə əhalinin xəbərdar edilməsi qaydalarını;
- əhalinin kollektiv mühafizə qurğularında daldalandırılması qaydalarını;
- əhalinin təhlükəli rayonlardan köçürülməsi üzrə tədbirləri;
- fəvqəladə hadisələr zamanı fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək qaydalarını;
- hərbişdirilməmiş mülki müdafiə dəstələrinin təyinatı və vəzifələrini;
- xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsi və əhalinin həyat təminatının bərpası ilə bağlı tədbirləri;
- fəvqəladə hadisələr zamanı obyektlərin dayanıqlı fəaliyyətinin artırılması üzrə tədbirləri;
- fəvqəladə hadisələrdən müdafiə sahəsində əhalinin hazırlanması qaydalarını, eləcə də mülki müdafiə sahəsində biliklərin təbliğinin təşkili, forma və metodlarını;
- fəvqəladə hadisələr zamanı ilk tibbi yardımın göstərilməsi qaydalarını.

Fənnin mənimsənilməsi nəticəsində kursantlar **bacarmalıdır:**

- mülki müdafiə üzrə normativ-hüquqi sənədləri öz gələcək fəaliyyətində tətbiq etməyi;
- mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə müvafiq sənədləri tərtib etməyi;
- dinc və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hadisələr zamanı müəyyən olunmuş davranış qaydaları üzrə fəaliyyət göstərməyi;
- fərdi və kollektiv mühafizə vasitələrindən istifadə etməyi;
- fəvqəladə hadisələrin nəticələrini aradan qaldırmaq üzrə əsas fəaliyyət qaydalarını;
- zərərçəkmişlərə ilk tibbi yardım göstərməyi.

Fənnin tədrisinin həcmi və formaları.

Fənn proqramı 45 saat həcmində tədris etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlardan 30 saat (67%) mühazirələrə, 15 saat (33%) seminar və təcrübi dərslər məşğələlərinə ayrılmışdır.

Mühazirə - kursantlara mülki müdafiə sahəsində nəzəri biliklərin verilməsi məqsədilə keçirilir.

Məşğələ - nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi və praktiki vərdişlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə keçirilən məşğələ növüdür.

Mülki müdafiə proqramı həcmnin azadılmasına icazə verilmir.

Mülki müdafiə fənni imtahan verməklə başa çatır.

“Mülki Müdafiə” fənni Azərbaycan Respublikası DİN-nin Polis Akademiyası kursantlarının peşəkar kadr hazırlığında özünəməxsus yer tutur.

Mülki müdafiənin rolu, quruluşu, məqsəd və vəzifələri haqqında danışdıqda, ilk öncə qeyd edək ki, mülki müdafiə fənni insanın ətraf mühitdə təhlükəsizliyi və sağlamlığının qorunması haqqında elmdir. İnsanların təhlükəsizliyinin təminatı son illərdə kəskin hal almışdır.

Bu ona görədir ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi son dövrlərdə sənayedə, nəqliyyatda və digər sahələrdə qəzaların, təbii fəlakətlərin sayı xeyli artmışdır.

Bütün bunlarla əlaqədar gələcək mütəxəssislərə müasir silahların tətbiqi zamanı istehsalatda və gündəlik həyatda insanların həyat fəaliyyətinin və ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək biliyi, bacarığı vermək günün vacib məsələsidir.

Mülki müdafiə ərazi-istehsalat prinsipi üzrə təşkil edilir. Bu, o deməkdir ki, mülki müdafiənin bütün tədbirləri həm icra hakimiyyəti xətti üzrə, həm də istehsalat və təsərrüfat fəaliyyətinə rəhbərlik edən nazirlik və idarələr xətti üzrə planlaşdırılır və yerinə yetirilir.

Mülki müdafiə qüvvələri mülki müdafiənin qoşun hissələrindən, ştatlı qəzaxilasetmə dəstələrindən, hərbi-əməkçi mülki müdafiə dəstələrindən, həmçinin nazirliklərin, baş idarələrin və icra hakimiyyəti başçılarından tabeliyində qalmaqla xüsusi mülki müdafiənin vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə cəlb olunan müxtəlif dəstələrdən, təşkilatlardan və idarələrdən ibarətdir.

İnsanların təhlükəsizliyinin təminatı son illərdə kəskin hal almışdır. Bu ona görədir ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi son dövrlərdə sənayedə, nəqliyyatda və digər sahələrdə qəzaların, təbii fəlakətlərin sayı xeyli artmışdır.

Elmi-texniki tərəqqinin (ETT) yüksəlişi, mürəkkəb sistemlərin tətbiqi ilə elmi-texniki və istehsalat fəaliyyətinin miqyasının genişlənməsi, onların istismarında riskin artması insanların həyat və sağlamlığına, ətraf mühitə və istehsalatın normal fəaliyyətinə təhlükə yaradırlar.

Mülki müdafiə (MM) təhlükəli və zərərli amilləri aşkara çıxarmalı və eyniləşdirməli, insanın mühafizəsinin metod və vasitələrini, yollarını zərərli və təhlükəli amillərin minimum dərəcəyə qədər azaldılmasını araşdırmalı, dinc və müharibə dövrü baş verən qəza hallarının, fəlakətlərin nəticələrini aradan qaldırmaq tədbirləri hazırlamalıdır. Mülki müdafiənin müharibə vaxtındakı rolu xüsusilə böyükdür.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, əmin-amanlıq dövründə MM-in rolu təbii fəlakətlərin, böyük istehsalat qəzalarının nəticələri ilə mübarizədə xeyli artmışdır.

Böyük maddi itkilər və insan tələfatına səbəb olan (AES-də, dəmir yolunda, güclü təsirli zərərli maddələrdən istifadə olunan müəssisələrdə baş verən qəzalar və tez-tez baş verən təbii fəlakətlər) fəvqəladə hadisələr göstərir ki, indi mövcud olan şəraitdə insanları və onların yaşadığı mühiti fəvqəladə hallarda mühafizə etmək üçün, insanların psixoloji, mənəvi cəhətdən əsaslanmış səmərəli formada hazırlanması məsələlərini

tamamilə yenidən qurmaq lazımdır, xüsusilə əmin-amanlıq dövründə fəvqəladə hal olan MM tədbirlərinə yenidən baxılmalı və onun vəzifə və yollarını yenidən qiymətləndirmək lazımdır. Bu məsələ indiki iqtisadi münasibətlərin keçid dövründə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 1992-ci il iyulun 31-də "Azərbaycan Respublikasının Mülki Müdafiəsi haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə 73 sayılı Fərmanı və 1998-ci il aprelin 18-də "Mülki müdafiə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 700 sayılı Fərmanı imzalanmışdır.

Yuxarıda göstərilənlər bu Əsasnamə və Qanunda öz əksini tapmışdır. Yeni Əsasnamə və Qanunda Respublikada mülki müdafiənin əsas məqsəd və vəzifələrini habelə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, ictimai təşkilatların, eləcə də məsul şəxslərin və bütün vətəndaşların mülki müdafiə üzrə vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki müdafiəsi - sülh və müharibə dövrlərində respublikanın ərazisində əhali və xalq təsərrüfatını təbii fəlakətlərin, həmçinin güclü qəzaların nəticələrindən, habelə müasir qırğın vasitələrinin (bundan sonra "təbii fəlakətlərin, güclü qəzaların nəticələri və müasir qırğın vasitələrinin təsiri" ifadəsi "fəvqəladə hallar" adlandırılacaq) təsirindən mühafizə məqsədilə dövlət, təsərrüfat, hərbi idarəetmə orqanları tərəfindən bütün vətəndaşların iştirakı ilə həyata keçirilən sosial və müdafiə tədbirləri sistemidir.

Mülki müdafiə üzrə dövlət funksiyalarını Azərbaycan Respublikasının Mülki müdafiə sistemi yerinə yetirir. Buraya bütün idarəetmə orqanları, müxtəlif mülkiyyət formalarına aid olan birliklər, müəssisələr, idarələr, təşkilatlar və digər obyektlər, onların qüvvə və vasitələri daxildir. Onlar sülh və fəvqəladə hallarda respublikanın bütün ərazisində mülki müdafiə tədbirlərinin yerinə yetirilməsini təşkil edirlər.

Azərbaycan Respublikası Mülki müdafiəsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- fəvqəladə halların nəticələrindən əhalinin və xalq təsərrüfatının mühafizə edilməsi;

- sülh və müharibə dövrlərində adamların həyatı, sağlamlığı üçün təhlükə yarandığı barədə və belə şəraitdə davranış qaydaları haqqında əhalinin vaxtında xəbərdar edilməsi;

- fəvqəladə halların nəticələri aradan qaldırılması məqsədi ilə xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkili və yerinə yetirilməsi;

- mülki müdafiə sistemi rəhbər heyətinin, idarəetmə orqanları və qüvvələrinin fəvqəladə hallarda mühafizəyə və fəaliyyətə hazırlanması, habelə müvafiq mühafizə və fəaliyyət üsullarının əhaliyə öyrədilməsinin təşkili;

- sülh və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hallarda xalq təsərrüfatı sahələrinin, müəssisələrin, idarə və təşkilatların sabit fəaliyyətinin təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlərin, xüsusən mülki müdafiənin mühəndis-texniki və digər tədbirlərinin hazırlanmasında, həyata keçirilməsində iştirak etməkdir. Sadalanmış vəzifələrin hamısı vacibdir və kompleks həll edilməlidir.

Mülki müdafiə ərazi-istehsalat prinsipi üzrə təşkil edilir. Bu, o deməkdir ki, mülki müdafiənin bütün tədbirləri həm icra hakimiyyəti xətti üzrə, həm də istehsalat və təsərrüfat fəaliyyətinə rəhbərlik edən nazirlik və idarələr xətti üzrə planlaşdırılır və yerinə yetirilir. Yeni Qanuna və Əsasnaməyə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında Mülki Müdafiə işinə ümumi rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Müdafiəsinə respublikanın Baş Naziri bilavasitə rəhbərlik edir və mülki müdafiənin qarşısında duran vəzifələri həyata keçirməyə daim hazır olması üçün məsuliyyət daşıyır.

Mülki müdafiə tədbirlərini planlaşdırmaq və həyata keçirilməsini təşkil etmək, habelə icraya nəzarət məqsədilə Respublika Nazirlər Kabinetində fəaliyyət göstərən Fəvqəladə Hallar Nazirliyi yaradılmış və bu nazirlik digər sahələrlə yanaşı (yanğından mühafizə işi, dənizdə xilasetmə) mülki müdafiəyə gündəlik rəhbərlik edir.

Yerlərdə mülki müdafiəyə bilavasitə aşağıdakılar rəhbərlik edirlər:

- Naxçıvan Muxtar Respublikasında - Muxtar Respublikanın Baş Naziri;
- təsərrüfat birliklərdə və obyektlərdə - onların rəhbərləri və sahibkarları.
- şəhərlərdə, rayonlarda, kənd və qəsəbələrdə - müvafiq icra hakimiyyəti başçıları və onların nümayəndələri;

Mülki müdafiənin vəziyyəti üçün həmin şəxslər tam məsuliyyət daşıyırlar və bu onların vəzifə borcuna daxildir. Onlar rəhbərliyi qərargah, xidmətlər və başqa dövlət orqanları vasitəsilə yerinə yetirirlər.

Mülki müdafiə tədbirlərini planlaşdırmaq, həmin plandan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsini təşkil etmək və onların icrasına nəzarət üçün yerlərdə mülki müdafiə qərargahları yaradılır. Mülki müdafiə sistemində təsərrüfat obyektləri (müəssisələr) mühüm yer tutur. Təsərrüfat obyektləri (müəssisələr) mülki müdafiənin təşkilində vacib rola malikdir və əsas mərhələdir.

Bütün mülki müdafiə tədbirlərinin bünövrəsi məhz burada qoyulur. Obyekt dedikdə idarə, müəssisə, təhsil müəssisəsi və digər müəssisələr nəzərdə tutulur.

Obyektdə (məktəblərdə, universitetlərdə) mülki müdafiənin təşkil edilməsi və vəziyyəti üçün bu obyektin rəhbəri (direktor, rektor) məsuliyyət daşıyır. Mülki müdafiə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi barədə müəssisə rəhbərinin əmr və sərəncamlarını obyektin bütün vəzifəli şəxsləri hökmən icra etməlidirlər.

Obyektlərdə mülki müdafiə - fəhlə, qulluqçu, gəncləri, müdavim və tələbələri qabaqcadan müasir qırğın vasitələrindən mühafizəyə hazırlamaq, obyektin fəvqəladə hallarda sabit işləməsi üçün şərait yaratmaq və vaxtında qəza xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlər (QX və DTİ) görmək, təbii fəlakət və istehsalat qəzalarının nəticələrini ləğv etmək üçün yaradılır.

Obyektin rəhbərinə mülki müdafiə üzrə kömək göstərmək məqsədilə onun müavinləri (köçürmə, mühəndis texniki hissəsi, maddi-texniki təchizat, qərargah üzrə) olur.

Obyektin mülki müdafiə rəhbərliyinin yanında mülki müdafiə Qərargahı yaradılır; Qərargah mülki müdafiənin idarəetmə orqanı olub, obyektdə mülki müdafiə məsələləri üzrə bütün əməli fəaliyyətin təşkilatçısıdır. Qərargah mülki müdafiə üzrə ştatlı işçilərdən və öz əsas işindən ayrılmayan vəzifəli şəxslərdən təşkil edilir.

Mülki müdafiənin xüsusi tədbirlərini yerinə yetirmək, bu məqsədlə qüvvə və vasitələr hazırlamaq, xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlər aparılarkən mülki müdafiə qüvvələrinin fəaliyyətini təmin etmək üçün yerlərdə mülki müdafiə xidmətləri yaradılır. Obyektlərdə xidmətlərin vacib rolu vardır. Onlar obyektin şöbələri, təşkilat və laboratoriyaları əsasında yaradılır. Xidmətlərin rəisləri obyektin baş mütəxəssisləri, istehsalat rəhbərlərindən təyin edilir.

I FƏSİL

Mülki müdafiənin yaranma tarixi, rolu və vəzifələri.

1931-ci ilin mayında Fransanın paytaxtı Parisdə tibb xidməti generalı Corc Sant-Pol "Cenevrə regionu Assosiasiyası" təşkilatını yaratmışdır.

Şəkil 1. Tibb xidməti generalı Corc Sant-Pol.

Bu təşkilatın əsasını qoyanların məqsədi bu idi ki, bütün ölkələrdə hələ sülh dövründə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə əsasında əhalinin bəzi kateqoriyaları (qadınlar, uşaqlar, xəstələr və qocalar) üçün təhlükəsizlik zonaları yaradılsın.

1937-ci ildə vəfat edən general Sant-Polun vəsiyyəti ilə Assosiasiya Parisdən Cenevrəyə köçürülmüşdür. Generalın məsləkdaşı Henri Corc Assosiasiyaya başçılıq etmiş və onun təşəbbüsü ilə Assosiasiya tərəfindən İspaniyada 1936-cı ildə baş verən vətəndaş müharibəsi zamanı əhalinin bəzi qrupları üçün Madriddə və Bilbaoda, 1937-ci ildə isə Yaponiya və Çin münaqişəsində Şanxayda bitərəf zona yaradılmış, dinc əhalini qorumağın mümkünlüyü nümayiş etdirilmişdir.

Şəkil 2. Doktor Henri Corc.

Henri Corc 1947-ci ildə "Müasir müharibədə mülki əhalinin mühafizəsi" adlı kitabını dərc etdirir. Bu kitab Assosiasiyanın manifesti idi. Burada "Cenevrə regionu" adı altında təhlükəsiz zona yaratmaq üzrə Beynəlxalq Konvensiyanın layihəsi öz əksini tapmışdır.

Həmin manifestin ideyası və prinsipləri 1949-cu ilin avqustunda çağırılan Cenevrə diplomatik Konfransında qəbul edilən sənədlərin əsasını təşkil etdi.

Konfransda ilk 3 Cenevrə Konvensiyasına baxıldı və müharibə dövründə mülki əhalinin qorunması ilə əlaqədar dördüncü Konvensiya qəbul olundu.

Əgər "Cenevrə regionu" üzrə Konvensiyada yaralılardan, xəstələrin, qadınların, uşaqların və qocaların mühafizəsi üçün böyük zonalar yaratmaq nəzərdə tutulurdusa, indi diplomatik konfrans bu layihəni iki hissəyə böldü. Konfransda yaralı və xəstə əsgərlər üçün "Qırmızı Xaç" emblemi ilə mühafizə olunan hospital yaradılması təsdiq edildi və əlavə olundu ki, xəstələr, qocalar, əlillər, 15 yaşınadək uşağı olan qadınlar üçün təhlükəsiz zonalar yaradılmalıdır.

1951-ci ildə doktor Milan Bondi Baş Katib vəzifəsində Henri Corcu əvəzlədi. Bu elə bir dövr idi ki, Koreya müharibəsinin Dünya müharibəsinə çevrilməsi təhlükəsi reallaşırdı. Cenevrə Konvensiyası ilə verilən səlahiyyətlərdən istifadə edərək "Cenevrə regionu" Katibliyi potensial təhlükəsiz zona axtarmaq və hazırlamaq üçün əməli fəaliyyətə başladı.

Müxtəlif Avropa dövlətlərinin hökumətləri ilə birlikdə əhalinin təhlükəsiz rayonlara köçürülməsi üçün planlar tərtib olunurdu. Planlaşdırma sahəsində fikir və təcrübə mübadiləsi son dərəcə faydalı oldu. Müharibə zamanı əhalinin mühafizəsi üçün neytral zonaların yaradılması məsələsi ilə bağlı **1954-cü ildə** Berlində MM üzrə ilk **Beynəlxalq Konfrans** keçirildi.

İkinci Beynəlxalq Konfrans 1957-ci ildə Florensiya şəhərində çağırıldı və nəzərə alındı ki, "Cenevrə regionu Assosiasiyası" (qeyri-hökumət təşkilatı) **Beynəlxalq Mülki Müdafiə Təşkilatına** çevrildi. Yeni statusa əsasən ona hökumətləri, cəmiyyətləri, assosiasiyaları öz üzvlüyünə qəbul etmə səlahiyyətləri verildi.

BMNT-nin yeni statusuna müvafiq olaraq, **1958-ci ildə** Cenevrədə Mülki Müdafiə üzrə **üçüncü Ümumdünya Konfransı** çağırıldı. Konfransda 33 ölkədən 130 nümayəndə iştirak etdi. Konfransın gündəliyinə atmosferin radioaktivliyi, müharibə zamanı əhalinin köçürülməsi və mühafizəsi, Mülki Müdafiə işçilərinin beynəlxalq statusu və mədəni irsin qorunması kimi məsələlər daxil edilmişdir.

O, dövrün problemlərini nəzərdən keçirərək demək olar ki, 20 ildən sonra atmosferdə nüvə sınaqları qadağan olundu, bir çox ölkələrdə nüvə silahlarından mühafizə üçün sığınacaqların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Mülki Müdafiə işçilərinə Beynəlxalq status verildi.

1966-cı il oktyabrın 17-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) katibliyində Beynəlxalq Mülki Müdafiə Təşkilatının (BMNT) nizamnaməsi qeydə alındı.

Onun məqsədi – fəvqəladə hadisələr baş verərkən vətəndaşların, həmçinin onların əmlakının təhlükəsizliyi və mühafizəsi üzrə tədbirlərin beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməsini təşkil etmək idi.

Bu təşkilat ən mürəkkəb fəvqəladə hallarda zərərçəkənlərə yardım göstərir, təbii fəlakətlərin, istehsalat qəzalarının və başqa fəvqəladə hadisələrin qarşısını almaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, digər beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq edir, insanların şəxsi rifahı və bütünlükdə cəmiyyətin inkişafı, həmçinin ətraf mühitin təhlükəsizliyi uğrunda mübarizə aparır.

BMNT-nin ali orqanı Baş Məclisdir. Baş məclisə üzvlər iştirakçı ölkələrin nümayəndələrindən seçilir. Məclis 2 ildən bir, təşkilatın icraçı orqanı isə ildə bir dəfədən az olmayaraq toplanır və müvafiq komissiyalar yaradaraq təşkilatın mənafeyinə uyğun məsələlərlə məşğul olur. Təşkilatın gündəlik fəaliyyətinə Daimi Katiblik rəhbərlik edir.

BMNT insanların həyatını və əmlakını mühafizə, yerli və hökumətlərarası səviyyədə planlaşdırma, kadrların hazırlanması, həm təbii mənşəli, həm də insanlar tərəfindən törədilən hər cür bədbəxt halların qarşısının alınması sahəsində geniş fəaliyyət göstərir. Təşkilatın rəsmi dilləri: ingilis, ərəb, fransız və ispan dilləridir.

BMMT Baş Məclisinin qərarı ilə 1972-ci ildən etibarən hər il 1 mart bütün ölkələrdə “Ümumdünya Mülki Müdafiə günü” kimi qeyd olunur.

Mülki müdafiənin anlayışı.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra, 1993-cü ildən bu təşkilatın üzvlüyünə qəbul olunmuş və onun keçirdiyi bütün tədbirlərdə fəal iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanmış 1998-ci il 18 aprel tarixli 700 nömrəli fərmanda, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarında, Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi haqqında 19.04.2006-cı il tarixli 394 sayılı Əsasnamədə, Azərbaycan Respublikası FHN-nin Mülki Müdafiə Qoşunları Haqqında 29.12.2006-cı il tarixli 511 sayılı Əsasnamədə, Mülki Müdafiənin əsas məqsəd və vəzifələri, habelə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, ictimai təşkilatların, məsul şəxslərin və vətəndaşların mülki müdafiə sahəsində vəzifələri müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında Mülki Müdafiə işinə ümumi rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, bilavasitə rəhbərliyi isə Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri həyata keçirir. Mülki Müdafiə tədbirlərini planlaşdırmaq və həyata keçirilməsini təşkil etmək, o cümlədən icraya nəzarət məqsədilə Fövqəladə Hallar Nazirliyi gündəlik rəhbərlik edir.

Mülki Müdafiə – sülh və ya müharibə dövründə əhalinin (Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin) və ərazinin (Azərbaycan Respublikası ərazisinin hüduqları daxilində torpaq, su və hava məkanının, istehsal və sosial təyinatlı obyektlərin, habelə ətraf mühitin) təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə dövlət hakimiyyəti orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir.

Mülki Müdafiə sistemi – mülki müdafiənin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi həvalə edilmiş müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, qüvvə və vasitələrin, xüsusi fondların, rabitə, xəbərdarlıq və informasiya təminatlı sistemlərinin məcmusudur.

Fövqəladə hadisə - insan tələfatına, insanların səhhətinə və ya ətraf mühitə ziyan vurulmasına, əhəmiyyətli maddi itkilərə və insanların həyat fəaliyyəti şəraitinin pozulmasına səbəb ola biləcək və ya səbəb olmuş hərbi əməliyyatlar, qəza, təbii və ya digər fəlakət nəticəsində müəyyən ərazidə yaranmış vəziyyətdir;

Fövqəladə hadisələrin qarşısının alınması – fəvqəladə hadisələrin baş verməsi təhlükəsinin maksimum azaldılmasına, belə hadisələr baş verəcəyi hallarda isə insanların və onların sağlamlığının qorunmasına, ətraf mühitə vurula biləcək ziyanın və maddi itkilərin həcmnin azaldılmasına yönəldilən və əvvəlcədən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir;

Fövqəladə hadisələrin və onların nəticələrinin aradan qaldırılması – insanların həyatının xilas edilməsinə və sağlamlığının qorunmasına, ətraf mühitə vurulan ziyanın və maddi itkilərin həcmnin azaldılmasına, fəvqəladə hadisələrin yayılmasının qarşısının alınmasına yönəldilmiş və fəvqəladə hadisələr zamanı həyata keçirilən qəza-xilasetmə tədbirləri və digər təxirəsalınmaz işlərdir.

Mülki Müdafiə haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, «Mülki Müdafiə haqqında» qanundan, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 aprel tarixli 700 nömrəli Fərmanına müvafiq olaraq mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasının siyasi, iqtisadi, müdafiə əhəmiyyətini və digər amilləri nəzərə alaraq respublikanın ərazisi zonalara, şəhərlər mülki müdafiə üzrə qruplara, təsərrüfat obyektləri isə mülki müdafiə üzrə dərəcələrə bölünür. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Fövqəladə Hallar Nazirliyinin təqdimatı

əsasında zonalar, şəhərlərin qrupları və obyektlərin dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin Mülki Müdafiə üzrə zonalara bölünməsi 1 nömrəli Əlavəyə, Mülki Müdafiə üzrə şəhərlərin qrupları: I qrup, II qrup və III qrup olmaqla 2 nömrəli Əlavəyə uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Ən mühüm təsərrüfat obyektlərinə mülki müdafiə üzrə belə dərəcələr verilir: xüsusi əhəmiyyətli, I dərəcəli və II dərəcəli obyektlər.

Mülki Müdafiə üzrə dərəcələr-fəaliyyətdə olan, inşa edilən, yenidən quraşdırılan və layihələşdirilən vacib **sənaye, nəqliyyat, energetika və rabitə müəssisələrinə**; xüsusi konstruktor bürolarına; neft-qaz mədənləri idarələrinə; dövlət əhəmiyyətli nadir mədəni sərvətlərə malik olan obyektlərə (arxiv, muzey, kitabxana, şəkil qalereyası); material və ərzaq bazalarına; su kəməri təsərrüfatına və digər dövlət əhəmiyyətli obyektlərə verilə bilər. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq sənaye birliklərinə, şirkətlərə, kombinatlara və digər təsərrüfat obyektlərinə mülki müdafiə üzrə dərəcələr elə hallarda verilə bilər ki, onların müəssisələri, sexləri və idarəetmə orqanları vahid bir istehsalat sahəsində yerləşmiş olsun.

İqtisadi və digər göstəricilərinə görə mülki müdafiə üzrə dərəcələrə aid edilməsi mümkün olmayan bütün digər müəssisələr və idarələr dərəcəsiz obyektlər adlanır. Tikinti təşkilatlarına, yeraltı mədən tikintilərinə, inzibati idarələrə, ictimai təşkilatlara, sanatoriyalara və istirahət evlərinə, teatr, kinoteatr, sirk, kommunal-məişət xidməti idarələrinə, kənd təsərrüfatı obyektlərinə, qoruqlara və fəlakətli daşqın zonasında yerləşən bütün obyektlərə mülki müdafiə üzrə dərəcələr verilmir.

Nazirliklərin, komitələrin, baş idarələrin rəhbərləri mülki müdafiə üzrə dərəcələrə aid ediləcək təsərrüfat obyektlərinin siyahısını razılaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə təqdim edirlər.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi təsərrüfat obyektlərinin razılaşdırılmış ümumi siyahısını təsdiq etmək üçün Nazirlər Kabinetinə göndərir. Layihələşdirilən obyektlərə mülki müdafiə üzrə dərəcə layihələşdirmə mərhələsində verilir.

Mülki müdafiənin vəzifələri və məqsədləri.

Mülki müdafiə sahəsində dövlətin vəzifələri:

1. dövlət siyasətini, o cümlədən vahid elmi-texniki siyasəti müəyyənə etmək və onu həyata keçirmək;
2. əhalinin və ərazinin fəvqəladə hadisələrdən müdafiəsinin təmin edilməsinə dair hüquqi və iqtisadi normalar müəyyən etmək, zəruri normativ-hüquqi aktlar qəbul etmək və onların icrasına nəzarət etmək;
3. ölkə və onun ərazi vahidləri üzrə müvafiq proqramlar və planlar qəbul etmək və onların icrasının təmin olunması üçün lazımi tədbirlər həyata keçirmək;
4. mülki müdafiə üzrə zonaları, şəhərlərin qruplarını və təsərrüfat obyektlərinin dərəcələrini müəyyən etmək;
5. mülki müdafiə sisteminə rəhbərlik etmək, mülki müdafiə sisteminin strukturunu, tərkibini, onun iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi, maliyyə və maddi-texniki təminatı qaydasını müəyyən etmək, habelə onlara dair məsələləri vaxtında həll etmək;
6. mülki müdafiə üçün dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrdən vəsait ayırmaq və bundan əlavə, mülki müdafiə fondları yaratmaq, bu mənbələrin vasitələrindən məqsədli və düzgün istifadə olunmasını təmin etmək;
7. fəvqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün maddi və maliyyə vasitələri ehtiyatı yaratmaq;
8. əhalinin və ərazinin fəvqəladə hadisələrdən müdafiəsi sahəsində dövlət nəzarətini və ekspertizasını həyata keçirmək;
9. mülki müdafiə üçün kadrların hazırlanmasını təşkil etmək və həyata keçirmək;

10. dinc dövrdə və ya müharibə dövründə fəvqəladə hadisələrdən müdafiə olunma qaydalarını və vasitələrini əhaliyə öyrətmək.
11. əhaliyə mülki müdafiə tədbirinin öyrədilməsini təşkil etmək, əhalini fərdi və kollektiv müdafiə vasitələri ilə təmin etmək;
12. müəssisələrin və digər obyektlərin layihələşdirilməsində, tikintisində, əsaslı təmirində və istismarında MM ilə bağlı tələblərə əməl olunmasını təmin etmək;
13. fəvqəladə hadisələr zamanı insanların həyat və sağlamlığının qorunması üçün mülki müdafiə obyektlərini daim hazır vəziyyətdə saxlamaq və həmin obyektləri insan həyatı üçün zəruri ləvazimatın toxunulmaz ehtiyatı ilə təmin etmək;
14. fəvqəladə hadisələrin nəticələrini proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək;
15. insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yarada biləcək fəvqəladə hadisələr barəsində əhalini vaxtında xəbərdar etmək, belə hadisələrin nəticələrinə və onların aradan qaldırılması üçün görülmüş tədbirlərə dair əhaliyə tam və obyektiv məlumat vermək;
16. fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün MM qüvvə və vasitələrini daim hazır vəziyyətdə saxlanılmasını təmin etmək;
17. həyati əhəmiyyət daşıyan maddi sərvətləri əvvəlcədən tədarük etmək;
18. fəvqəladə hadisələr baş vermiş ərazilərdən əhalini köçürmək və onları müvəqqəti yaşayış yerləri ilə təmin etmək, ümdə qəza-xilasetmə işlərini və sanitariya-gigiyena tədbirlərini həyata keçirmək, ictimai asayişin bərpa olunmasına və qorunmasına yardım etmək, bitki və heyvanların xilas edilməsi üçün tədbirlər görmək;
19. fəvqəladə hadisələrdən zərər çəkmiş əhalinin sosial müdafiəsi üçün lazımı tədbirlər həyata keçirmək;
20. əhalinin və ərazinin fəvqəladə hadisələrdən müdafiəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;
21. əhalinin və ərazinin fəvqəladə hadisələrdən müdafiəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;
22. MM tələblərini pozan şəxsləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş məsuliyyətə cəlb etmək.

Fəvqəladə Hallar Nazirliyinin MM üzrə əsas vəzifələri:

1. Fəvqəladə halların təsirindən, əhalinin və təsərrüfat obyektlərinin mühafizə edilməsi.
2. Fəvqəladə hadisələr zamanı, insanların sağlamlığına təhlükə yaranması barədə və belə şəraitdə davranış qaydaları haqqında əhalinin xəbərdar edilməsi.
3. Fəvqəladə halların nəticələri aradan qaldırılarkən, qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkili və yerinə yetirilməsi.
4. Rəhbər heyətin, MM-nin idarəetmə orqanları və qüvvələrinin fəvqəladə hallarda mühafizəyə və fəaliyyətə hazırlanması, həmçinin müvafiq mühafizə və fəaliyyət üsullarının əhaliyə öyrədilməsinin təşkili.
5. Fəvqəladə hallar zamanı təsərrüfat sahələrinin, müəssisələrin, idarə və təşkilatların sabit fəaliyyətinin təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlərin, xüsusən də mülki müdafiənin mühəndis-texniki tədbirlərinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək.

Mülki müdafiə sahəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əsas vəzifələri:

1. Mülki müdafiə sahəsində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə əməl etmək.
2. Fərdi və kollektiv mühafizə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmaq.

3. Fövqəladə hadisələrdən əsas müdafiə üsullarını və vasitələrini öyrənmək və bilmək.
4. Fövqəladə hadisələr zamanı müəyyən olunmuş davranış qaydalarına əməl etmək.
5. İlk tibbi yardım göstərilməsi qaydalarını öyrənmək və onu tətbiq etməyi bacarmaq.
6. Mülki müdafiə işarələrini (siqnallarını) bilmək və onlara uyğun hərəkət etmək.
7. Baş verə biləcək və ya baş vermiş fövqəladə hadisələr barəsində dərhal müvafiq dövlət orqanlarına və qonşulara məlumat vermək.
8. Mülki müdafiə sahəsində onlara tapşırılmış vəzifələri vicdanla yerinə yetirmək.

Mülki müdafiə sahəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları:

MM sahəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu hüquqları vardır:

1. fövqəladə hadisələr baş vermiş ərazilərdə zəruri təhlükəsizlik tədbirləri haqqında tam və obyektiv məlumat almaq;
2. fövqəladə hadisələr baş vermiş ərazilərdə fərdi və kollektiv müdafiə vasitələrindən istifadə etmək;
3. fövqəladə hadisələrin qarşısının alınmasında və nəticələrinin aradan qaldırılmasında müəyyən olunmuş qaydada iştirak etmək;
4. mülki müdafiə məsələləri ilə bağlı müvafiq dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək və ya yazılı təkliflər vermək;
5. fövqəladə hadisələr nəticəsində səhətinə və əmlakına dəymiş ziyana uyğun ödəncilər almaq;
6. fövqəladə hadisələr baş vermiş ərazilərdə yaşamağa və işləməyə görə müavinətlər almaq.

Bu maddənin birinci hissəsinin 6-cı bəndində nəzərdə tutulan müavinətlərin növləri və məbləği Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Mülki Müdafiənin təşkil edilmə prinsipləri və məqsədləri:

Azərbaycan Respublikasında mülki müdafiə, ümumdövlət müdafiə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla aşağıdakı prinsiplər əsasında təşkil edilir:

Ərazi prinsipi - mülki müdafiə tədbirlərinin Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində təşkil edilməsi;

Fərqli və kompleks yanaşma prinsipi - mülki müdafiə tədbirlərinin ayrı-ayrı bölgələrin, şəhərlərin, istehsal və sosial təyinatlı obyektlərin hərbi-strateji, iqtisadi və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla planlaşdırılması və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi;

Kütləvilik və məcburilik prinsipi - mülki müdafiə tədbirlərinin bütün əhali təbəqəsini əhatə etməsi və məcburi xarakter daşması;

Daimi hazırlıq prinsipi - mülki müdafiə sisteminin fövqəladə hadisələr zamanı dərhal və səmərəli fəaliyyətə başlamağa hazır vəziyyətdə olması;

Dərhal xəbərdarlıq prinsipi - baş verə biləcək və ya baş vermiş fövqəladə hadisələr haqqında əhaliyə dərhal məlumat verilməsi;

Qarşılıqlı əlaqə prinsipi - mülki müdafiənin təmin edilməsində iştirak edən dövlət orqanlarının və mülki müdafiə qüvvələrinin sıx və uzlaşdırılmış fəaliyyət göstərməsi.

Mülki Müdafiənin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. FH-ın qarşısının alınması məqsədi ilə profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;

2. FH zamanı mümkün olan ziyan və itkilərin həcmnin maksimum azaldılması;
3. FH-in və onların nəticələrinin aradan qaldırılması.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 25 Sentyabr tarixli 193 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Qaydalara 1 nömrəli Əlavə.

ZONALAR

1. Bakı zonası – Bakı şəhərinin 11 rayonu və Abşeron rayonu.
2. Gəncə zonası – Gəncə və Naftalan şəhərləri, Akstafa, Qazax, Tovuz, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Şəmkir, Göy-göl, Goranboy, Samux rayonları.
3. Sumqayıt zonası-Sumqayıt, Şabran, Quba, Qusar, Xaçmaz, Siyəzən, Xızı rayonları.
4. Şamaxı zonası-Şamaxı şəhəri, Ağsu, İsmayıllı, Qəbələ, Göyçay, Kürdəmir rayonları.
5. Mingəçevir zonası – Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Ucar, Yevlax, Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən rayonları.
6. Şirvan zonası – Şirvan şəhəri, Hacıqabul, Beyləqan, İmişli, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Neftçala rayonları.
7. Ağdam zonası – Xankəndi, Şuşa, Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Tərtər, Zərdab, Xocavənd, Xocalı rayonları.
8. Cəbrayıl zonası – Cəbrayıl, Fizuli, Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonları.
9. Lənkəran zonası – Lənkəran şəhəri, Astara, Lerik, Yardımlı, Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı rayonları.
10. Naxçıvan zonası-Şərur, Şahbuz, Babək, Kəngərli, Ordubad, Culfa, Sədərək rayonları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 25 Sentyabr tarixli 193 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Qaydalara 2 nömrəli Əlavə.

ŞƏHƏRLƏRİN QRUPLARI:

- 1 qrup – Bakı şəhəri
- 2 qrup – Sumqayıt şəhəri
- 3 qrup – Gəncə şəhəri
  - Mingəçevir şəhəri
  - Şirvan şəhəri
  - Naxçıvan şəhəri.

II FƏSİL

Mülki müdafiə üzrə idarəetmə, MM qərargahları və onların əsas vəzifələri.

Mülki Müdafiə sahəsində idarəetmə və idarəetmənin mahiyyəti, təşkili və vəzifələri.

Fövqəladə hadisələr dövrlərində müdafiə tədbirlərinin vaxtında və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin edən başlıca şərtlərdən biri - Mülki Müdafiə qüvvələrinin düzgün idarə edilməsidir.

İdarəetmənin mahiyyəti - MM rəhbər və qərargahının özlərinə tabe olan qüvvələrə daim rəhbərlik etməsindən, onların fəaliyyətini qarşıda duran vəzifələrin icrasına yönəltməkdən ibarətdir.

Mülki Müdafiənin idarə edilməsi üzrə əsas vəzifələr bunlardır:

- MM tədbirlərinin və qüvvələrinin fəaliyyətinin əvvəlcədən planlaşdırılması, bu planların vaxtaşırı olaraq dəqiqləşdirilməsi;
- Fövqəladə hadisələr baş verərkən yaranmış vəziyyət barədə məlumatların fasiləsiz surətdə toplanması və öyrənilməsi;
- Fəaliyyət üçün vaxtında qərar qəbul edilməsi və onun icraçılara çatdırılması;
- İş tapşırıqlarının tabelikdəkilər tərəfindən vaxtında icra edilməsinə nəzarət və onlara lazımı yardım göstərilməsi;
- Qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili və görülməli işlərin hərtərəfli təmin olunması;
- MM qüvvələrində və qərargahlarında şəxsi heyətin yüksək mənəvi-psixoloji hazırlığının saxlanması.

Mülki Müdafiə – MM rəhbərinin qərarına əsasən idarə edilir. Qərar qəbul etmək mürəkkəb, həm də məsuliyyətli işdir və MM rəhbərinin əsas hüququ, başlıca vəzifəsidir. MM rəhbəri tərəfindən qəbul edilmiş qərarın müddəaları mühafizə və digər tədbirlərin planlaşdırılmasına, eləcə də tabelikdəkilərə verilən iş tapşırıqlarında və başqa prinsipial məsələlərdə öz əksini tapmalıdır. MM rəhbərinin qərarı yerinə yetiriləcək vəzifələrin əsas məqsədini, mahiyyətini və icra yollarını müəyyən edən ana xətt rolunu oynayır. Buna görə də belə qərarlar konkret şəraitə uyğun gəlməli, qüvvə və vasitələrdən səmərəli istifadə olunmasını təmin etməlidir. Ehtimal olunan hərbi münaqişələrin xarakterindən asılı olaraq hazırda idarəetmə fəaliyyətinə yüksək tələblər verilir.

Mülki Müdafiənin idarəetmə fəaliyyətinə qoyulan əsas tələblər:

- ***İdarəetmə qətiyyətli olmalıdır*** - Bu MM rəhbərlərinin inamla qərar qəbul etmək bacarığından və bu qərarın tabelikdəkilər tərəfindən icrasına qətiyyət və inadla nail olmasından ibarətdir.
- ***İdarəetmə çevik olmalıdır*** - Bu vəziyyətin dəyişməsinin operativ və çevik surətdə nəzərə alınması deməkdir. MM rəhbəri vəziyyətin, şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar öz qərarını vaxtında dəyişib dəqiqləşdirməyə, yaxud yeni qərar qəbul etməyə, icraçılara əlavə tapşırıqlar verməyə hər an hazır olmalıdır.
- ***İdarəetmə fasiləsiz və dayanıqlı olmalıdır*** - yəni bu sistem hər cür fəvqəladə hallarda tabelikdəki qüvvələrin fəaliyyətinə fasiləsiz rəhbərlik etməyə imkan verməlidir. İdarəetmə prosesinə fasilə yaranması, yaxud onun pozulması, adətən işdə nailiyyətsizliklə nəticələnir.

- **İdarəetmə prosesində məxfilik rejiminə (xüsusən hərbi dövrdə) ciddi riayət edilməlidir** - yəni operativ sənədləri işlətmək, rabitə xətlərindən, vasitələrindən istifadə etməyin rejim və qaydalarına qeyri şərtsiz əməl olunmalıdır.
- Nəhayət idarəetmə isinə verilən ən əsas tələblərdən biri" - onun bütün vasitələrinin - rəhbər heyətinin, idarəetmə orqanlarının digər heyətlərinin, rabitə və xəbərdarlıq vasitələrinin və s. **fəaliyyətə daimi hazır saxlanmasıdır**. İdarəetmə sisteminin fəaliyyətə hazırlıq dərəcəsi MM qüvvələrinin hazırlıq dərəcəsi bir səviyyə yüksək olmalıdır.

1995-ci ilin yanvarında Yaponiyadakı zəlzələnin nəticələrini təhlil edən mütəxəssislər belə bir rəyə gəldilər ki, fəlakət regionunda bir çox rəhbər işçinin dərhal öz idarələrinə gəlib fəaliyyəti vaxtında təşkil etmədiyindən xilasətmə tədbirləri xeyli gecikmişdi. Buna görə də Yaponiya hökuməti xüsusi qərar qəbul etdi. Fövqəladə hallar yaranarkən bütün məsul işçilərin yaşayış yerlərindən işə gətirilib çatdırılması hərbi vertolyotlar vasitəsilə dərhal yerinə yetirilsin. Bu idarəedicilik heyətinin hazırlıq dərəcəsinin əhəmiyyətini aydın göstərən bir misaldır. Mülki Müdafiənin idarə olunmasını təmini üçün onun idarəetmə sistemi yaradılmalıdır.

MM-nin idarəetmə sistemi – idarəetmə orqanlarının, idarəetmə məntəqələrinin, rabitə və xəbərdarlıq vasitələrinin vahid halda birliyindən ibarətdir. İdarəetmə sistemi idarəetmə prosesinin maddi əsasını təşkil edir. Beləliklə MM-nin idarəetməsi, idarəetmə orqanlarından (qərargahlardan), idarəetmə məntəqələrindən, rabitə və xəbərdarlıq sistemindən ibarətdir. Ərazi üzrə (respublika-şəhər-rayon-qəsəbə) MM idarəetmə orqanlarında müvafiq MM qərargahları, MM xidmətləri və köçürmə orqanları, sahə üzrə (nazirlik, şirkət-birlik istehsal və sosial obyektlər) idarəetmə orqanlarına isə bunlardan əlavə həmçinin nazirliklərin, şirkətlərin və s. struktur idarələri, şöbə və bölmələri aiddir.

Lakin bütün hallarda əsas idarəetmə orqanı Mülki Müdafiə idarəsidir. Onun başlıca funksiyası – hər cür şəraitdə fasiləsiz, idarəetmə işini, yəni MM rəhbərinin yuxarı MM idarəsinin qərar və göstərişlərinin həyata keçirilməsini qətiyyətlə təşkil etməkdir. İdarəetmə prosesində rabitə və xəbərdarlıq sisteminin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Mülki Müdafiənin rəhbəri özünə tabe olan qüvvələri adətən idarəetmə məntəqəsindən idarə edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, MM-in idarəetmə sisteminin tərkib hissələrindən biri idarəetmə məntəqələridir.

İdarəetmə məntəqələri, onların təyinatı, yerləşdirilməsi, avadanlığı və işçi heyəti.

İdarəetmə məntəqəsi (İM) - mülki müdafiənin hərbi vəziyyətə keçirərkən və fəvqəladə hadisələr dövründə idarəedicilik heyətinin yerləşməsi və işləməsi üçün nəzərdə tutulmuş və xüsusi olaraq avadanlıqla, texniki rabitə və xəbərdarlıq vasitələri ilə təmin edilmiş otaqlardan, yaxud nəqliyyat vasitələrindən ibarətdir.

Təyinatına və yerləşməsinə görə idarəetmə məntəqələri üç qrupa bölünür:

- ərazi idarəetmə məntəqələri;
- sahə idarəetmə məntəqələri;
- mülki müdafiənin hərbi hissələrində yaradılan idarəetmə məntəqələri.

İdarəetmə məntəqələrinin növləri.

Əsas idarəetmə məntəqələri - şəhər ərazisində, obyektlərdə uyğunlaşdırılmış və müvafiq avadanlıqlarla təchiz olunmuş iş otaqlarında yerləşdirilir. Sülh dövründə adətən MM rəhbərlərinin iş otaqlarında təşkil olunur.

Şəhər ehtiyat idarəetmə məntəqələri - şəhər ərazisində, obyektlərdən kənarında yerləşdirilir. Onların mühafizə dərəcəsi müvafiq şəhərlər üçün qəbul edilmiş mühafizə dərəcələrinə uyğun olur.

Şəhərdənkənar ehtiyat idarəetmə məntəqələri - dərəcəli şəhərlərin və obyektlərin ehtimal olunan dağıntılar zonasından və subasma təhlükəsi olan zonadan kənar yerləşdirilir.

Köməkçi idarəetmə məntəqələri - MM tədbirlərinin və MM qüvvələrinin ehtiyat idarəetmə məntəqələrindən idarə edilməsi çətinləşdikdə və ya mümkün olmayan hallarda yaradılır.

Səyyar idarəetmə məntəqələri - ehtiyat idarəetmə məntəqələrinin əsas tərkib hissəsidir. Səyyar idarəetmə məntəqələri sülh və müharibə dövründə, MM qüvvələrinin hərəkəti zamanı, onlara bilavasitə rəhbərliyi təmin etmək üçün yaradılır.

Hava idarəetmə məntəqələri - «Azərbaycan Hava Yolları» konserninin, FHN-nin, təyyarə və vertolyot bazalarında təşkil olunur.

İdarəetmə məntəqəsinin strukturu:

- MM rəhbərinin iş otağı;
- Operatorlar və telefonçu-operatorlar yerləşən operativ iş otağı;
- Xidmət rəislərinin (mütəxəssislərin) iş otağı;
- Rabitəçilər qrupu yerləşən rabitə qovşağı;
- Növbələrlə dincəlmə yeri (otağı);
- İdarəetmə məntəqəsi heyəti üçün fərdi mühafizə vasitələri, ərzaq, su ehtiyatları və s. saxlanılan yerlər (otaqlar);
- Sanitariya qovşağı.

İdarəetmə məntəqəsində - Mülki Müdafiə rəisi, onun müavinləri, xidmət rəisləri (baş mütəxəssislər) və MM qərargahının əsas heyəti (qərargah rəisi, onun müavinləri, şöbə, bölmə rəhbərləri) yerləşirlər. Məntəqənin normal işini təmin etmək üçün lazımi hallarda araya xidmətçi heyəti (rabitəçilər, komendant, mühafizə qrupu və s.) verilir, nəqliyyat vasitələri təşkil edilir.

Kiçik şəhərlərdə və kənd rayonlarında MM rəhbərlərinin idarəetmə məntəqəsini yerləşdirmək üçün mövcud olan bina (iş yeri) uyğunlaşdırılır (bu məqsədlə əlavə qurğular tikilmir), burada işləyən heyətin mühafizəsindən ötrü yaxınlıqdakı zirzəmilərdən, yaxud digər radiasiya əleyhinə daldalanacağından istifadə edilir.

Fövqəladə hadisələr zamanı fəaliyyətini iri şəhərlərdə davam etdirən obyektlərinə idarəetmə məntəqələrini sığınacağı bir otağında yerləşdirmək və orada telefon rabitəsi və radioyayım qurğusu düzəltmək məsləhət görülür. Belə otağın sahəsi adambaşına 2 m² olmaqla 10 nəfər üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Həmin obyektlərin işdən sonra şəhərdənkənar zonada dincələn növbələri yerləşdiyi ictimai və digər binalarda olan rabitə vasitələrindən istifadə etməklə idarə edilir.

Kiçik şəhərlərdəki və kənd rayonlarındakı istehsalatlarında eləcə də hərbi dövrdə işini şəhərdənkənar zonaya keçirən iri şəhərlərin obyektlərində MM rəhbərləri müdafiə tədbirlərinin icrasını iş yerlərindən idarə edirlər. Lakin, lazımi hallarda onların müdafiəsi üçün yaxınlıqda radiasiya daldalanacağı düzəldilməli və burada mülki müdafiənin xəbərdarlıq siqnalları veriləndən sonra da idarəetmə işlərinə imkan verən avadanlıq və şərait (rabitə, siqnal vasitələri, iş yerləri, sənədlər və s.) olmalıdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, lazım gəldikdə səyyar və köməkçi idarəetmə məntəqələri də yaradıla bilər.

Səyyar idarəetmə məntəqəsi nəqliyyat vasitələrində (rabitə avadanlığı ilə təchiz olunmuş, avtobus yaxud digər səyyar nəqliyyat maşını) düzəldilir. O, zədələnmə ocaqlarında MM qüvvələrinin yürüş marşrutlarında, hərəkət zamanı bilavasitə və

operativ surətdə idarəetmə üçündür. Bütün dərəcələrdən olan MM rəhbəri üçün belə məntəqələr düzəldilə bilər.

Səyyar idarəetmə məntəqəsinə Mülki Müdafiə rəhbəri və ya onun müavini başçılıq edir, ona xidmət üçün operativ qrup yaradılır. Bu zaman MM qərargah rəisi stansionar idarəetmə məntəqəsində qalaraq digər tədbirlərin icrasını təşkil edir.

Köməkçi idarəetmə məntəqəsi isə bütün tədbirlərə bir (əsas) məntəqədən rəhbərlik etmək mümkün olmayan hallarda (məsələn: biri digərindən uzaq sahələrdə eyni zamanda xilasetmə işləri aparılarkən və s.) müəyyən müddət üçün yaradılır. Belə müvəqqəti idarəetmə məntəqəsinin konkret vəzifələri və işçi heyəti müvafiq MM rəhbəri tərəfindən təyin edilir. Ölkəyə düşmən basqını təhlükəsi yaranan dövrdə idarəetmə məntəqələrində rəhbər vəzifəli şəxslərin fasiləsiz növbətçiliyi təşkil edilir. Oradakı rabitə-xəbərdarlıq vasitələri iş vəziyyətinə gətirilir. Məntəqə kəşfiyyat nəzarət cihazları və digər ştat avadanlığı ilə təchiz olunur: onun qorunması təşkil edilir və yaxınlığında radiasiya və kimya müşahidəçi postu qoyulur; işçi və xidmətçi heyətlərinin vəzifələri dəqiqləşdirilir.

MM rəhbəri tapşırığın icrasını təşkil etmək üçün qərar qəbul edərkən aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

- a) Tabeliyindəki qüvvələrinin fəaliyyətinin əsas mahiyyətini (görüləcək işlərin həcmi və icrasının aydınlığı, işə hansı qüvvə və vasitələr cəlb olunacaq, hansı məsələyə xüsusən diqqət yetiriləcək və s.);
- b) hər bir dəstənin, bölmənin konkret vəzifələri və onun icra müddətləri;
- c) digər qüvvələrlə qarşılıqlı fəaliyyət qaydası;
- d) işlərin təchizatı və təminatı üzrə görülməli tədbirlər.

Mülki müdafiə qərargahlarının təşkili və qərargahların əsas vəzifələri.

MM qərargahlarının ümumi vəzifələri və onların təşkili quruluşu.

Azərbaycan Respublikası MM sistemi qarşısında bir sıra vəzifələr durur. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün, Nazirliklərdə, Komitələrdə, Baş idarələrdə, təsərrüfat obyektlərində, tədris müəssisələrində və s. MM qərargahları yaradılır. Bütün tədbirlərin vaxtında və dəqiq həyata keçirilməsində MM qərargahının rolu böyükdür. MM qərargahları Mülki Müdafiənin əsas idarəetmə orqanı olub, MM-ə üzrə əsas tədbirlərin hazırlanmasını planlaşdırır. Qərargahlar həmçinin nəqliyyat təminatı, yol-körpü, yanğından mühafizə, hidrometeoroloji, texniki və maddi təminatı, habelə inzibati təsərrüfat və komendant xidmətini, gizli idarəetmə işlərini və s. təşkil edir.

MM qərargahları aşağıdakı kimi təşkil edilir:

- Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin tərkibində Mülki Müdafiə qoşunlarının komandanlığı, onun Mülki Müdafiənin təşkili Baş idarəsi və onun qoşun hissələri;
- Şəhər (rayon) İcra Hakimiyyəti başçısının aparatı nəzdində şəhərin (rayonun) MM qərargahı;
- Yerlərdə – idarənin müvafiq şöbəsi (bölməsi, xidməti, qrupu) hüququna malik MM qərargahları;
- Nazirliyin (dövlət komitəsinin, baş idarənin) – MM qərargahı;
- Birliyin (idarənin, təşkilatın, müəssisənin, digər təsərrüfat obyektinin) nəzdində MM qərargahı yaradılır.

Regional şöbələr bilavasitə MM işinin təşkili baş idarəsinin rəisinə tabedirlər və bütün inzibati rayonları əhatə edən müvafiq rayonlarda (Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Əli-Bayramlı, Ağdam, Cəbrayıl, Şamaxı, Lənkəran) Mülki Müdafiə orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir və ona nəzarət edirlər.

Kənd rayonlarının MM qərarqahları əlavə olaraq kənd təsərrüfatı heyvanlarının, bitkilərinin, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının, ərzaq xammalının və yemlərin radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zəhərlənmələrdən müdafiəsi üzrə tədbirləri müəyyənləşdirir, planlaşdırır və həyata keçirilməsinə nəzarət edirlər.

Qərarqahların əsas vəzifələri.

I. Dinc dövrlərində:

1. MM planlarının hazırlanması və onun təhlil (korrektirovka) edilməsi;
2. MM üzrə əhalinin hazırlığının təşkili;
3. Dinc dövrlərində həyata keçiriləcək tədbirlərin təşkili və aparılması;
4. İdarəetmə, rabitə və xəbərdarlıq sistemlərini yaratmaq və onların fasiləsiz işləməsinə təmin etməkdir.

II. Fövqəladə hadisə zamanı:

1. Rəhbər işçilərin, xidmət rəislərinin, MM qüvvələrinin və bütün əhalinin yaranmış vəziyyət haqqında xəbərdar edilməsi;
2. Xilas etmə işlərini keçirmək üçün, MM qüvvə və vasitələrinin qruplaşmalarını təşkil etmək;
3. Kəşfiyyat və dozimetrik-kimya nəzarətini təşkil etmək;
4. Yaranmış vəziyyətdən nəticə çıxarmaq, vəziyyət barədə qonşu rayon və obyektləri xəbərdar etmək;
5. Hərtərəfli təchizatı təşkil etmək;
6. Məxfilik rejimin saxlanması və xidməti sirin qorunması tədbirlərini həyata keçirmək.

MM qərarqahı əsas diqqəti MM tədbirlərinin vaxtında yerinə yetirilməsinə verməlidir.

Bu tədbirlər müdafiə qurğularının tikilməsi, FMV-in fondunun yaradılması, MM qüvvələrinin təşkili, onların hazırlığı, habelə, obyektin fövqəladə hadisələr zamanı sabit işinin təşkili və s. ibarətdir.

Hər bir qərarqah, bütün MM tədbirlərinin yerinə yetirilməsini istənilən şəraitdə təmin etməyə qadir olan yığcam və intizamlı kollektiv olmalıdır.

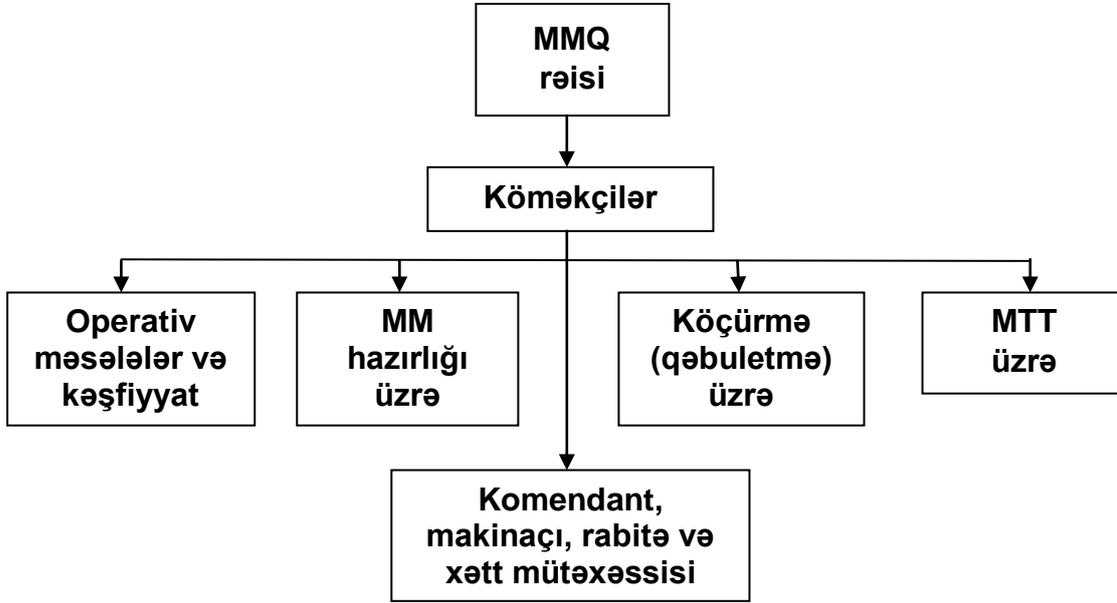
Qərarqahlarda işin təşkil olunması:

1. Şəxsi heyətin hərtərəfli hazırlığı, MM planının məzmununu dəqiq bilmələri, planda nəzərdə tutulan tədbirlərin vaxtında təşkili və keçirilməsində;
2. Şöbələrin işinin bir-biri ilə razılaşdırılması və qərarqah üzvləri vəzifələrinin dəqiq aydınlaşdırılmasında;
3. Qərarqahın işində yüksək təşkilatçılıq, intizam, hesabatların tez və düzgün həyata keçirilməsi bəjarığı, əmr və sərəncəmlərin qısa və aydın işlənilməsində;
4. Tapşırıqları tabelikdə olanlara vaxtında çatdırılması və onların dəqiq yerinə yetirilməsinin təmin olunmasında;
5. Şəxsi heyətə yüksək qərarqah mədəniyyətinin aşılmasında və nəhayət, tez fəaliyyətdə olan rabitə vasitələrindən, idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılması

və mexanikləşdirilməsindən istifadə etməklə yeni effektiv iş metodlarının tətbiq edilməsində və s.

Yuxarı qərargahların, yüksək tələbkarlıq, dəqiqliyi tabelikdə olan qərargahlara nümunə olmalıdır. O, öz vaxtının çox hissəsini tabeliyində olan qərargahlara və MM qüvvələrinə sərf etməlidir.

Təsərrüfat obyektində MM qərargahının təşkili sxemi:

Qərargahın tərkibi obyektin ştat üzrə işçilərindən, mütəxəssislərindən yaradılır ki, bu da obyekt rəhbərinin əmri ilə həyata keçirilir. Qərargah işçilərinin tərkibi obyektin xüsusiyyətindən, tabeliyindən, habelə işçilərin sayından asılıdır.

Obyektin MM qərargahının rəisinin vəzifəsi:

1. Yaranmış vəziyyət haqqında məlumatlar toplamaq, onları analiz edib öyrənmək, obyektin rəhbərinə və yuxarı qərargahlara çatdırmaq.
2. MM tədbirlərini təşkil edib həyata keçirmək, üçün zəruri hesablamalar və təklifləri hazırlamaq.
3. Qarşıda duran tədbirləri həyata keçirmək üçün, MM qüvvələrini zəruri vasitələrlə təmin etmək və qərargahın vəzifələrini tabeliyində olan şəxsi heyətə çatdırmaq.

MM qərargahının əsas sənədləri, onların işlənilib hazırlanması və rəsmiləşdirilməsi qaydaları.

MM qərargahlarında aşağıdakı əsas sənədlər işlənilib hazırlanır:

1. Mülki Müdafiənin təşkili və aparılması barədə sərəncam və ya əmr.
2. Mülki Müdafiə planı.
3. İllik planlaşdırma sənədləri.
4. Fəqələdə Hallar Komissiyasının sənədləri.
5. MM qüvvələrinin sənədləri.
6. Təlim və məşqlərin sənədləri.
7. Təcili məlumatlar cədvəli üzrə hesabat sənədləri.

Arayış sənədləri:

- hesabatlar, sxemlər, arayışlar, aktlar, məlumatlar və s.

Təqdim olunan sənədlərə olan əsas tələblər:

1. Sənədlərin vaxtında düzgün, qısa və aydın tərtib olunması və icraçılara çatdırılması.
2. Sənədlərin tərtibatında qərargah mədəniyyəti və səliqəlik.

Sənədlərin məxfilik dərəcəsi:

- xüsusi əhəmiyyətli;
- tam məxfi;
- məxfi;
- xidməti istifadə üçün» və məxfi olmayan sənədlər və s.

Sənədlər yazılı, qrafik formada, səs lentinə yazılmış və fotoşəkili ola bilər və zəruri nüsxədə hazırlana bilər.

Buna, misal olaraq:

- məxfilik qıfı;
- nüsxənin nömrəsi;
- sənədin adı;
- sənədin imzalanma (razılaşdırılma da həmçinin) tarixi və vaxtı;
- sənədi təsdiq edən müvafiq şəxslərin vəzifəsi, rütbəsi və soyadı;
- nüsxənin sayı, icraçının və makinaçının (rəssamın) soyadı və s;
- sənədin hesabat jurnalında qeydi.

Əmrlərdə icraçının soyadı göstərilir. Bunlardan əlavə göndərilən sənədlərin «seriyası» (məxfilik dərəcəsi) göndərilən ünvanlar, göndəriş hesabatı, sənədin ünvana göndərildiyi və çatdığı vaxt qeyd olunmalıdır.

Açıq üsulla göndərilən sənədlərdə, sənədi göndərən ünvanın əvəzinə idarəetmə məntəqələrinin şərti adları yazılır.

Sənədin məxfilik dərəcəsi, sənədi hazırlayan şəxs tərəfindən sağ tərəfdən, yuxarıda qeyd olunur.

«Məxfilik dərəcəsinin» aşağı hissəsində sənədin nüsxəsi və tərtib olunma tarixi yazılır. Sənəd bir neçə ünvana göndərilirsə, ümumi ünvan göstərilir və aşağıda bilavasitə hansı ünvana göndərildiyi yazılır.

Sənədlərdə olan bütün düzəlişlər, sənədi imzalayan və yaxud onu hazırlayan şəxslərlə razılaşdırılmalıdır. Bir neçə ünvana göndərilən sənədlərin nüsxələrinin sayı qərargahda qalan nüsxədə göstərilir.

Nüsxənin əks tərəfində, yaxud başqa vərəqdə göndərilən sənədlərin hesabatı, onun göndərilmə və alınma vaxtı qeyd olunur. Bu qeydləri sənədi göndərən şəxs təsdiqləyir. Sənədin alınma tarixi və vaxtı onu alan, yaxud açan şəxs tərəfindən hökmən qeyd olunur.

Sənədləri hazırlayarkən aşağıdakı qaydalara əməl olunmalıdır:

- nüvə silahının partlayış mərkəzini, xəritə və planın koordinat setkasına uyğun qeyd etməli;
- partlayışın vaxtı;
- radioaktiv zəhərlənmənin nə vaxt aşkar edildiyi göstərilir;
- yaşayış məntəqələrinin və yerli əşyaların adları xəritədə yazıldığı kimi hallanmadan iri hərflərə yazılır, zəruri hallarda isə, onların koordinatları göstərilir;

- fəaliyyətdə olan MM qüvvələri, müəssisələr və MM qoşunlarının yerləşdiyi rayon ən azı üç punktlə, saat əqrəbi istiqamətində, həmin rayonun sərhədləri isə, hərəkət istiqamətində sağdan sola, ən azı iki punktlə göstərilir;
- hərəkət marşrutları bir neçə punktlə göstərilir. Birinci punktda – qüvvələr haradan çıxır, ikinci punktda – haradan marşrut keçir və üçüncü punktda isə – toplanış yeri və yaxud, dağıntı ocaqları qeyd olunur;
- kiçik yaşayış məntəqələri və yerli əşyalar böyük yaşayış məntəqələrinin nisbində, yaxud koordinatla göstərilir;
- qısaltılmış adlar qərargah xidmətləri MM qüvvələri və qoşunları mövcud işarələrlə göstərilir;
- yazılı sənədlərdə MM qüvvələrinin və qoşunların sayı hərflərlə, cədvəl və qrafik sənədlərdə isə, rəqəmlərlə göstərilir.

Əgər sənəd təxmini miqyasla hazırlanıbsa, sənədin axırında buna dair qeyd olmalıdır. Qrafik formada hazırlanması mümkün olmayan sənədlərdə «əfsanə» yazılır.

Koordinat şəbəkəsi olmayan sənədlərin hamısında «şimal-cənub» işarəsi göstərilməlidir.

İş xəritəsinin hazırlanması.

İş və hesabat xəritələrini hazırlayanda və yaxud sxem düzəldəndə aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

1. Düşmənin basqınından sonra, yaranmış vəziyyəti dəqiq məlumatlara əsaslanmaqla, göstərmək. Əgər məlumat dəqiq deyilsə, hökmən onu yenidən dəqiqləşdirərək, göstərmək.
2. Yaranmış vəziyyəti topoqrafik və qısaltılmış işarələrlə yazmalı (xəritənin topoqrafik əsasını qaralamadan).
3. İşarə və yazıların ölçüləri xəritənin miqyasına və tövsiyyəyə uyğun olmalıdır.
4. Nizamnamədə qeyd olunmayan işarələr başqa formada yazılmalı və əlavə şərti işarələrdə göstərilməlidir.
5. Rənglər nizamnamədə olduğu kimi yazılmalıdır.
6. Kəşfiyyat xilasetmə, yanğına qarşı, ərzaq və sənaye təminatı, heyvanları və bitkiləri mühafizə, avtomobil və dəniz nəqliyyatı MM qüvvələri – qırmızı, qalan qüvvələr və yazılar – qara rənglə yazılmalıdır.
7. Xəritədə əyanilik yaratmaq məqsədilə müəyyən işarələr xəritədə göstərilmiş rəngə uyğun qatı (tünd) xətlərlə (hərflərlə) yazılır.
8. Xəritədə işləyərkən işi tezləşdirmək üçün, əlavə əlaltı vasitələrindən istifadə edilir.
9. Şərait və qərarlar obyekt rəhbərlərinin, MM qərargahlarının rəislərinin iş xəritələrində tam şəkildə göstərilir.
10. Xidmətlər, kiçik şöbə və qərargah işçiləri, həmçinin idarəetmə orqanları öz xəritələrində, onlara bilavasitə aid olan şərait və qərarları göstərir.

Bütün sənədlər məxfi sənədlərin mövcud əsasnaməsinə uyğun olaraq, göndərilir və saxlanılır.

MM qərargahlarının vəzifələri fasiləsiz olaraq, genişlənir və onların rolu daim artır. Bu, günbəgün məhdudlaşan vaxt amilindən, iş həcmünün artmasından və onun idarə olunmasının çətinləşməsindən irəli gəlir. Bu isə işçilərin savadlı, intizamlı və yığcam olmalarını, əsas diqqəti hansı tədbirə yönəldəcəklərini bilmələrinin və nəhayət işin məqsədi ardıcılıqla aparılmasını tələb edir. Mülki Müdafiə tədbirlərinin təşkili və yerinə yetirilməsi üzrə MM rəhbəri və qərargahının fəaliyyət qaydası, əsasən, yaranmış şəraitdən, qarşıya qoyulan konkret vəzifələrdən və icraya verilən müddətdən asılı olur.

Tabelikdəki qüvvələri idarə etmək üzrə MM rəhbərinin və qərargahının iş qaydası belədir:

- alınmış tapşırığın aydınlaşdırılması.
- vəziyyətin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi.
- qərarın qəbul edilməsi.

Bununla belə bütün hallarda MM rəhbərliyinin idarəetmə üzrə iş prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Alınmış tapşırığın aydınlaşdırılması.

Bu o deməkdir ki, MM rəhbəri yuxarı rəisdən iş tapşırığı (göstəriş) alarkən, bu konkret məsələləri özü üçün tam aydınlaşdırılmalıdır:

- qarşıda duran işlərin məqsədi və yuxarı rəisin niyyəti;
- bu işlərin icrasında özünün tabeliyindəki qüvvələrin yeri və rolu;
- icra edilməli işlərin həcmi.

Tapşırığı aydınlaşdırıb, MM rəisi dəstələri fəaliyyətə hazırlamaq məqsədilə dərhal görülməli tədbirləri müəyyənləşdirməli, tabelikdəkilərə bu barədə ilkin sərəncam verməli və qərar qəbul etmək üçün lazımı məlumatları cəmləşdirməyi qərargaha və xidmət rəislərinə (mütəxəssislərə) tapşırılmalıdır.

2. Vəziyyətin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi.

Yaranmış vəziyyəti qiymətləndirərkən (fövqəladə hadisələr dövründə isə vəziyyəti proqnoz edərkən) MM rəhbəri bu məsələləri araşdırıb dəqiq öyrənməlidir:

- tapşırılmış işləri hansı şəraitdə yerinə yetirmək lazım gələcəkdir (radiasiya və kimyəvi şərait, hava şəraiti və s.), bu şərait işlərin gedişatına necə təsir göstərə bilər?
- tabeliyindəki qüvvələrin imkanları (heyəti, miqdarı, təchizatı, iş qabiliyyəti) necədir?
- hansı qüvvələrlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olacaqdır və onların imkanları nədən ibarətdir?

Bu məsələləri aydınlaşdırmaqdan ötrü MM rəhbəri lazımı hallarda MM qərargahı və xidmətləri rəislərinin (baş mütəxəssislərin) məlumatlarını dinləyə bilər. Beləliklə, MM rəhbəri alınan tapşırığı aydınlaşdırmaq və vəziyyəti qiymətləndirməklə sanki, qarşıda duran vəzifələri öz imkanlarını müqayisə edir və çıxardığı nəticə əsasında müəyyən bir qərara gəlir.

Qərar qəbul edilməsi MM rəhbəri tapşırığın icrasını təşkil etmək üçün qərar qəbul edərkən aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

- tabeliyindəki qüvvələrin fəaliyyətinin əsas mahiyyətini (görüləcək işlərin həcmi və icrasının ardıcılığı, işə hansı qüvvə və vasitələr cəlb olunacaq, hansı məsələyə xüsusən diqqət yetirilməlidir və s.);
- hər bir dəstənin, bölmənin konkret vəzifələri və onun icra müddətləri;
- digər qüvvələrlə qarşılıqlı fəaliyyət qaydası;
- işlərin təchizatı və təminatı üzrə görülməli tədbirlər;
- iş prosesində idarəetmə necə təşkil ediləcək.

Bütün bunlar MM rəhbərinin idarəetmə üzrə zəhin işindən ibarətdir. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, qərar qəbul etmək idarəetmə prosesinin ən çətin və çox məsuliyyətli mərhələsidir. Obyekt rəhbərinin sahə üzrə bilikləri, təşkilatçılıq bacarığı, iş təcrübəsi və təzahürünü məhz bu mərhələdə tapır.

İdarəetmə həmçinin irəlini görmək məharətidir. MM rəhbəri icra üçün qərar qəbul edərkən, icranın nəticələrini də əvvəlcədən görməyi, yaranacaq şəraiti proqnozlaşdırmasını bacarmalıdır. Çalışmalıdır ki, onun qəbul etdiyi qərar tabelikdəki

komandirlərin fəaliyyətini tamamilə məhdudlaşdırmasına və yerlərdə təşəbbüs göstərilməsinə imkan qalsın. Təcrübə göstərir ki, idarəetmənin aşağı pillələrində qəbul edilən qərarlar daha dəqiq olur və vaxtında yerinə yetirilir.

Həmin cəhətləri bacarıq dairəsində nəzərə almaqla qərar qəbul edəndən sonra rəhbər icraçıları əməli işə cəlb etmək üçün öz qərarını onlara sərəncam (əmr) formasında elan edir.

3. Tabelikdəkilərə iş tapşırığının verilməsi.

Vəziyyətdən asılı olaraq tabelikdəkilərə iş tapşırığı əmr və ya sərəncam formasında yazılı, yaxud, şifahi olaraq, şəxsən ya da qərargah vasitəsilə çatdırılır. MM rəhbərinin verdiyi bütün şifahi əmr, sərəncam yaxud göstərişlər MM qərargahında yazılı surətdə rəsmiləşdirilib qeydə alınır.

Əmr və ya sərəncamların mümkün qədər aydın, konkret və qısa olması məsləhət görülür. Bu məqsədlə həmin sənədlərin prinsipcə, vahid forması müəyyən edilmişdir. Qısa və aydın olsun deyə, əmr müəyyən edilmiş ardıcılıqla yazılır, onun hər bir bəndində konkret göstərişlər verilir. Əmr MM rəhbəri və qərargah rəisi imzalayırlar. Məsələn, fəvqəladə hadisələr dövründə təbii fəlakət və istehsalat qəzalarının nəticələri aradan qaldırılarkən xilasetmə işlərinin təşkili üçün verilən əmrdə bəndlərin ardıcılığı və onların məzmunu belə ola bilər – sənədin adı, sayı, verildiyi yer, tarixi (gün və saat) yazıldıqdan sonra:

1-ci bənddə – baş vermiş təbii fəlakətin (istehsalat qəzasının) növü, yeri, miqyası və nəticələri.

2-ci bənddə – fəlakətin nəticələrini aradan qaldırmaq və əhaliyə yardım göstərmək üçün cəlb olunan qüvvələrin tərkibi və sayı.

Xilasetmə işlərinin başlanması müddəti:

3-cü bənddə – «Əmr edirəm» ifadəsindən sonra, MM qərargahına, hər bir MM xidmətinə, qüvvəsinə tapşırıq verilir və icra müddətləri göstərilir.

4-cü bənddə – işlər aparılan dövrdə MM rəhbərlərinin harada yerləşəcəyi (İM-in yeri) və icra barədə məlumat təqdim etmək qaydası.

5-ci bənddə – icra dövründə MM rəhbərinin müavinləri kimlər təyin edildiyi göstərilir və əmr imzalanır.

Əmr icraçılara çatdırıldıqdan sonra MM rəhbərinin və qərargahının ən vacib vəzifələri – tabelikdəkilərin işlərini hərtərəfli təmin və təchiz etmək, müxtəlif dəstələrin qarşılıqlı fəaliyyətini təşkil etmək, eləcə də tapşırıqların vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət etməkdir. Texnikanı yanacaq, şəxsi heyəti su və isti yeməklə, dəstələri rabitə, mühafizə vasitəsilə və alətlərlə, işlərin aparılmasına cürbəcür lazımi materiallarla və s. təmin etmək bilavasitə MM xidmətlərinin (mütəxəssislərin) məsuliyyət daşdığı sahələrdir. Qarşılıqlı fəaliyyət dedikdə, müxtəlif təyinatlı dəstələrin eyni yerdə və eyni vaxtda birgə işləyərək eyni məqsədə nail olmaq üçün bir-birinə yardım göstərməsi nəzərdə tutulur. Bu hər bir qüvvənin fəaliyyətinin daha da səmərəli etmək üçündür. Qarşılıqlı fəaliyyət adətən, ən əsas vəzifəni (məsələn, adamların xilas edilməsi işlərini) yerinə yetirən bölmələrin dəstəklənməsinə yönəldilir. Qarşılıqlı fəaliyyəti MM rəhbəri təşkil etməli və bunun üçün qüvvələrin fəaliyyəti qaydalarının, onlar arasında rabitə, məlumat mübadiləsi üsullarını, ümumi siqnalları və s. bütün qüvvə komandirlərinə izah etməlidir.

İcraya nəzarət zamanı ilk növbədə elə tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət yetirmək lazımdır ki, bütün tapşırığın yerinə yetirilməsi daha çox onlardan asılıdır. Nəzarət, həmçinin qabaqlama xarakteri daşmalıdır ki, sərəncam və göstərişlərin başdansovda, yanlış icrasının qarşısı vaxtında alınsın, eləcə də, icraçılara kömək göstərilsin. MM rəhbəri icraya şəxsən və özünün MM qərargah vasitəsilə nəzarət edir. Bütün hallarda və ən öncə MM qərargahının borcu – tabelikdəki şəxslərin sərəncam,

göstəriş və siqnalların vaxtında aldığına, düzgün başa düşdüklərinə: tədbirlərin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsinə icraçıların qərar və fəaliyyətinin verilən tapşırıqlara uyğun gəlməsinə nəzarət etməkdir.

Mülki müdafiə sistemində rabitə və xəbərdarlığın təşkili.

MM rabitə və xəbərdarlıq sisteminin vəzifələri və təşkili prinsipləri.

Mühafizə tədbirləri həyata keçirilərkən Mülki Müdafiə qüvvələrinə rəhbərlik üçün MM idarəetmə sistemi yaradılır. Bu sistemin məqsədi hər cür şəraitdə tabelikdəki qüvvə və vasitələrin fəaliyyətə hazırlanmasına və əməli işlərinə daimi rəhbərliyi və nəzarəti təmin etməkdir. Rabitə-idarəetmə sisteminin tərkib hissəsidir və onun əsas vasitələrindən biridir.

Rabitə olmadan fasiləsiz və çevik idarəetmə mümkün deyil. Xüsusən fəvqəladə hadisələr yaranan dövrdə, çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də MM-in bütün vasitələrində, obyektlərdə, rayon və şəhərlərdə, respublikada onların rəhbərlərinin qərarları ilə müvafiq rabitə və xəbərdarlıq sistemləri təşkil edilir. MM-nin rabitə sistemi mövcud olan bütün rabitə qüvvələri və vasitələrinin, o cümlədən də obyekt daxili rabitə şəbəkəsinin vahid təşkilati-texniki birliyinə deyilir. Belə sistem ümumdövlət və sahə rabitə xətlərindən, radio, radio-rele və məftilli rabitə qovşaqlarından və stansiyalarından eləcə də MM qərargahlarının tabeli texniki rabitə avadanlığından, səyyar və siqnal vasitələrindən istifadə edilməklə yaradılır. Bütün səviyyələrdən olan rabitə sisteminin əsas vəzifələri tabelikdəkilərin fasiləsiz idarə edilməsini, qarşılıqlı fəaliyyətin təşkil olunması və saxlanmasını həmçinin sərəncamların, siqnalların məlumatların vaxtında verilməsi və qəbul olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Rabitə-yuxarı təşkilatın rəhbəri, tabelikdəki qüvvələr və qoşunlar, həmçinin qarşılıqlı fəaliyyət göstərən orqan və qüvvələr arasında təşkil edilir. Rabitə sistemi işə daim hazır vəziyyətdə saxlanmalı, informasiyanın etibarlı surətdə fasiləsiz, dəqiq və tez çatdırılmasına imkan verməlidir. Buna nail olmaq üçün idarəetmə məntəqələrində rabitə qovşaqlarını əvvəlcədən yaratmaq, bütün rabitə vasitələrindən kompleks halında istifadə etmək, eləcə də rabitə vasitələrinin ehtiyatlarını yaratmaq lazımdır. Fəvqəladə hallarda rabitə sisteminin sabitliyini artıran tədbirlərin həyata keçirilməsi, qərargah və xidmət işçilərinə texniki rabitə vasitələrini dəqiq işlətmək, onlara vaxtında və düzgün xidmət göstərmək qaydalarının öyrədilməsi, şəxsi heyətin və avadanlığın etibarlı müdafiəsinin təmin olunması da bu sahədəki əsastədbirlərdəndir. Rabitənin təşkili üçün radio-telefon (məftilli rabitə), səyyar və siqnalla rabitə vasitələrindən istifadə olunur. Bunlara rabitənin növləri deyirlər. Radio və telefon növü ən mürəkkəb şəraitdə belə istənilən məsafədəki çoxlu orqanlarla eyni zamanda və dərhal rabitə yaradıb əlaqə saxlamağa imkan verir. Məftilli rabitə vasitələrindən isə fəvqəladə hadisələr dövründə Mülki Müdafiənin bütün strukturlarında geniş istifadə olunur. Səyyar rabitə vasitələri xüsusən xilasetmə işləri aparılan vaxt cürbəcür operativ sənədləri, şifahi sərəncamları, məlumat və xəbərləri icraçılara, eləcə də yuxarı Qərar gahlara çatdırmaq üçündür. Səyyar rabitə vasitəsi kimi təyyarələrdən, vertolyotlardan, avtomobillərdən və digər nəqliyyat vasitələrindən, birsıra hallarda isə hətta piyadalardan da istifadə edilə bilər.

Siqnalla rabitə vasitələrindən – əhalini xəbərdar etmək, habelə göstəriş və siqnalları təkrar etmək məqsədilə istifadə olunur. Siqnal vasitələri elektrik və əl sirenalarından, siqnal raketlərindən, yeni işıq və səs siqnalı verən vasitələrdən ibarətdir.

MM-in xəbərdarlıq sistemi də rabitə vasitələri əsasında təşkil olunmuşdur. Xəbərdarlıq sistemi dedikdə, MM orqanlarına əhaliyə siqnal və göstərişləri çatdıran üsul və vasitələrin vahid sistemi nəzərdə tutulur. Bu sistemə mərkəzləşdirilmiş xəbərdarlıq aparatları, radio-yayım (translyasiya) şəbəkəsi və sirenalardan daxildir. Sistemin əsas vəzifəsi MM-in rəhbər heyətinə, qərargahlar və xidmətlərə idarəetmə orqanlarını, MM qüvvələrini, obyektləri müxtəlif hazırlıq səviyyələrinə keçirmək haqqında sərəncamları

vermək, eləcə də bütün əhaliyə düşmən hücumu təhlükəsi, yaxud havadan basqın, zəhərlənmə, təbii fəlakət və qəzalar barədə siqnalları, xəbər və məlumatları qısa müddətdə çatdırmaqdır.

Xəbərdarlıq müvafiq MM rəhbərinin, yaxud yuxarı qərargahın göstərişlərinə əsasən təşkil edilir. Xəbərdarlıq siqnalları bütün rabitə və yayım vasitələri ilə növbədənəknar verilir və yerli MM qərargahları tərəfindən təkrar etdirilir.

Rabitənin və xəbərdarlığın təşkilində MM qərargahlarının rolu.

Qərargah bütün mühafizə işlərinin təşkilatçısı, mülki müdafiənin əsas idarəetmə orqanıdır. Etibarlı rabitə sisteminin yaradılmasına və xəbərdarlığın vaxtında təşkil edilməsinə məhz qərargah cavabdehdir. Bu, onun ən vacib vəzifələri sırasına daxildir. Qərargah rabitəni və xəbərdarlığı MM rəhbərinin qərarı və yuxarı qərargahın rabitə haqqında sərəncamı əsasında təşkil edir.

Rabitənin təşkilinə ümumi rəhbərlik şəxsən MM qərargahının rəisinə həvalə olunmuşdur. O özünün tabeliyindəki rabitə qüvvələri və vasitələrinin vəziyyətini və imkanlarını bilməyə, rabitənin təşkili üzrə vəzifələri vaxtında müəyyənləşdirməyə və tabelikdə qərargahlara, qüvvələrə rabitənin yaradılması barədə sərəncam verməyə borcludur.

Rabitəni və xəbərdarlığı bilavasitə təşkil etmək və həyata keçirməkdən ötrü şəhərlərdə (rayonlarda, obyektlərdə) sülh dövründə mövcud olan müvafiq qüvvə və vasitələrdən istifadə etməklə rabitə xidməti və hərbi əməkdaşlıq rabitə dəstələri yaradılır. Xidmətin rəisi vəzifəsinə xidmət yaradılan müəssisənin, bölmənin (rabitə qovşağı, telefon stansiyası və s.) rəhbəri təyin olunur.

Belə xidmət yaratmaq üçün baza (rabitə qovşağı, telefon stansiyası və s.) olmayan obyektlərdə rabitə və xəbərdarlığın təşkili vəzifəsi MM qərargahı rəisinin köməkçilərindən birinə həvalə edilə bilər. Xidmətin rəisi rabitə və xəbərdarlıq üzrə tədbirlərin planlaşdırılması, vaxtında həyata keçirilməsi, qüvvə və vasitələrin daim hazır vəziyyətdə saxlanması, avadanlığın təmir olunması üçün cavabdehdir.

Rayonda, obyektə rabitənin və xəbərdarlığın təşkili.

Şəhərin (rayonun) ərazisində vahid MM rabitə sistemi yaradılmalıdır. Buna bütün mövcud qüvvə və vasitələri, o cümlədən də dolayı rabitə xətlərini bir mərkəzdə (MM rabitə xidmətlərində) cəmləşdirmək onlara rəhbərliyi mərkəzləşdirilmiş halda planlaşdırmaq və rabitənin bütün növlərindən kompleks halında istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Şəhərin (rayonun) rabitə xidməti imkan verməlidir ki, MM rəhbərləri öz idarəetmə məntəqələrindən tabelikdəki təşkilatların və MM xidmətlərinin başçıları ilə yuxarı və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən MM qərargahları ilə, eləcə də ərazi MM dəstələrinin komandirləri, kəşfiyyat orqanları, əhalini köçürmə (qəbuletmə), nəqliyyata mindirmə (düşürmə) məntəqələri ilə etibarlı əlaqə saxlaya bilsin, həmçinin, hər cür təhlükəli hallar barədə vəzifəli şəxsləri və bütün əhalini vaxtında xəbərdar etmək mümkün olsun.

Obyektlərdə də rabitənin rolu və əsas vəzifələri mahiyyətə şəhərdə (rayonda) olduğu kimidir. Burada rabitə sistemi konkret olaraq müəssisənin rabitə qovşağını (rabitə vasitələrini) və MM dəstələrinin rabitə vasitələrini özündə cəmləşdirir. İri müəssisələrin rabitə qovşaqlarında adətən, istehsalat avtomat-telefon stansiyası (ATS), radioyayım qovşağı, texnoloji rabitə xətləri (sexlərlə, şöbələrə dispetçer rabitəsi) olur. Obyektlərin idarəetmə məntəqələrindəki rabitə qovşağında isə kommutator (telefon stansiyası), radiorabitə vasitələri (əsasən ultraqırsadalğa radiostansiyaları), siqnal vasitələri, vacib obyektlərdə isə həmçinin son bloku xəbərdarlıq aparatı olmalıdır. MM

qüvvələrinin rabitə vasitələri-müxtəlif tipli telefon aparatlarından, telefon kabelindən, ultraqısa dalğa radiostansiyalarından və tabel üzrə verilən digər avadanlıqdan ibarətdir.

Obyektlərdə də rabitənin adları çəkilən bütün dörd növündən aşağıdakı qaydada istifadə olunur:

Məftilli rabitə – rayonun (şəhərin) nazirliyin (yuxarı idarənin) rəhbərliyi ilə: obyektin sığınacaqları, müşahidə postu, öz iş yerlərindəki sex və şöbə rəisləri və obyektin MM xidmətləri ilə əlaqə saxlamaq mümkündür.

Şəkil 2. Məftilli rabitə vasitəsi.

Radiatorabite – obyektə, adətən MM rəhbərinin radioşəbəkəsi təşkil edilir, buraya dəstə komandirlərinin radiostansiyaları qoşulur. Obyekt MM rəhbərlərinin radiostansiyası isə şəhər (rayon) rəhbərinin radioşəbəkəsinə daxil edilir. Radiorabitədən xüsusən yürüş zamanı və zədələnmə ocaqlarında xilasetmə işləri aparılarkən istifadə olunur.

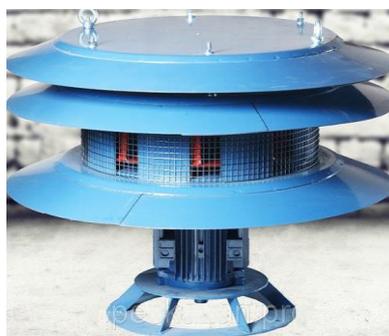
Şəkil 3. Radiorabitə vasitəsi.

Səyyar rabitədən – texniki rabitə avadanlıqları olan əsas istiqamətlərdə əlavə vasitələr kimi, belə avadanlıq olmayan hallarda – əsas rabitə növü kimi istifadə edilir.

Şəkil 4. Səyyar rabitə vasitəsi.

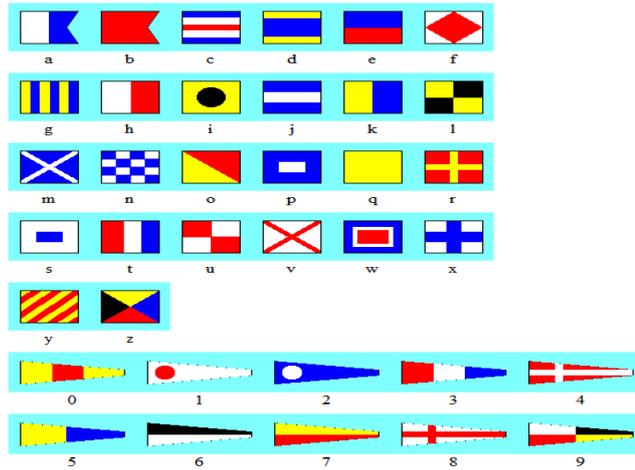
Siqnalla rabitə vasitələri – sirenalər, siqnal raketləri və bayraqçıqları həm xəbərdarlıq üçün, həm də MM-nin sərəncəm və komandalarını çatdırmaqdan ötrü yardımçı vasitələr kimi işlədilir.

Şəkil 5. S-28 və S-40 elektrik sirenalrı.

Şəkil 6. Siqnal raketləri (səsi, işıqsaçan və rəngli) və siqnal tapancası.

Şəkil 7. Sıqnal bayraqcılarını.

Rabitə xidmətini icra etmək üçün obyektlərdə, eləcə də MM qüvvələrində rabitə qrupları və mənzilləri yaradılır. Bunlardan təşkilati strukturu, şəxsi heyətinin sayı və avadanlıqla təchizat normaları yuxarı MM rəhbərləri tərəfindən müəyyən edilir. Obyektin rabitə sistemi MM-in bütün fəaliyyət mərhələlərində – yəni müəssisənin daimi yerləşdiyi yerdə və xilasetmə işləri aparılan sahələrdə obyekt rəhbərini etibarlı rabitə ilə təmin etməlidir. Məsələn, müəssisənin daimi yerində MM-ə hazırlıq səviyyələrinə keçirilərkən rabitə burada əvvəlcədən düzəldilmiş idarəetmə məntəqəsindən təşkil edilir.

Məntəqədə aşağıdakı rabitə vasitələri olmalıdır:

- obyektin xəbərdarlıq vasitələrini idarə edən aparatlar;
- nazirliyin (şirkətin) eləcə də rayonun (şəhərin) MM qərargahı digər təşkilatları ilə telefon rabitəsi;
- müəssisənin sığınacaqları, «Hava həyacanı» sıqnalı üzrə işini dayandırmayan sexləri, eləcə də MM qüvvələri, o cümlədən də müşahidə postu ilə bilavasitə, yaxud, obyektəki ATS vasitəsilə telefon rabitəsi;
- rayonun köçürmə (qəbuletmə), toplanış, nəqliyyata mindirmə (düşürmə) məntəqələri ilə – şəhərin ATS vasitəsilə telefon rabitəsi;
- obyektin şəhərdənkənar zonadakı operativ qrupu ilə sifariş sistemi qaydasında telefon rabitəsi;
- yerli MM qərargahı və fəaliyyətdə olan kəşfiyyat bölmələri ilə radio rabitəsi.

Digər hallarda da rabitənin müxtəlif növlərindən kompleks surətdə istifadə edilir. MM sistemində sıqnalların və xəbərlərin verilməsi qaydası belədir:

Xəbərdarlıq sıqnallarının həm respublika MM idarəsi tərəfindən verilib, regional şöbələrə, şəhərlərə və rayon mərkəzlərinə çatdırılması mümkündür, həm də sıqnal, məlumat və xəbərlər şəhər, rayon və obyekt MM qərargahlarının özləri tərəfindən verilə bilər. Birinci halda – respublika MM idarəsindən, yaxud onun regional şöbələrindən, rayon mərkəzlərinə çatdırılan sıqnallar yerli qərargah tərəfindən təkrar olunmalı, ərazidəki bütün obyektlər və əhali xəbərdar edilməlidir. Rəhbər heyət iş və mənzillərdəki telefon vasitəsilə xəbərdar edilir.

Əhaliyə sıqnal, xəbər və məlumatlar iş və yaşayış yerlərindən müvafiq MM rəhbərləri tərəfindən, eləcə də yerli radioyayım şəbəkəsi ilə çatdırılır. İstehsal, sosial və digər təşkilatların rəhbərlərinə rayonun, bir sıra hallarda isə paralel nazirliyin MM qərargahları xəbər verirlər. Obyektlərdə isə öz növbəsində əvvəlcədən avadanlıqla təchiz edilmiş xəbərdarlıq sistemi yaradılır, eləcə də rabitə və xəbərdarlıq sxemi tərtib edilir. Xəbərdarlıq sxemi obyektə rəhbər heyətin, MM qüvvələrinin və digər işçilərin iş və işdənkənar vaxt xəbərdar edilməsi qaydasını müəyyən edən sənəddir.

Signal və sərəncamları tez çatdırmaq üçün vacib obyektlərin MM-ni mərkəzləşdirilmiş avtomat xəbərdarlıq sisteminə qoşurlar. Belə sistem obyektin özündə də yaradıla bilər. Mərkəzləşdirilmiş avtomat xəbərdarlıq sisteminin tərkibi S-40 və S-28 elektrik sirenalarından məsafədən idarəetmə və məcburi çağırış aparatlarından (MN-MÇA) və rabitə xətlərindən (kanallarından) ibarətdir.

S-40 elektrik sirenası küçələrdə qoyulmaq üçündür, səsi 300-700 metrədən eşidilir. S-28 sirenası isə sənaye müəssisələrinin səs-küylü sexlərində qoşulur. Məsafədən idarəetmə və məcburi çağırış P-160 aparatı elektrik sirenalarının mərkəzdən işə qoşulmasını, xəbərdarlıq siqnalları vermək üçün radioyayım qovşağı proqramının məsafədən məcburi surətdə dəyişdirilməsini, eləcə də rəhbər heyətin iş və mənzil telefonlarına çağırış siqnallarının məcburən verilməsini təmin edir. Aparatı saz telefon şəbəkəsinin danışıq gedən və ya baş xətləri üzrə işləyir. Beləliklə, bütün bu vasitələrdən istifadə rayonlarda, obyektlərdə təhlükə yarandığı barədə **«Hamının diqqətinə!»** xəbərdarlıq siqnalını əhaliyə çatdırmağın vahid sistemi yaradılır.

Təbii fəlakət və qəza baş verən, yaxud, belə təhlükə yaranan hallarda, habelə düşmən basqını barədə əhalini xəbərdarlığın əsas üsulu radio və televiziya vasitəsilə şifahi xəbərlərin verilməsidir. Belə xəbərlərdən əvvəl hökmən **«Hamının diqqətinə!»** siqnalı elan edilməlidir. Əldə olan xəbər vermə vasitələrindən – elektrik və əl sirenalarından, yaxud bu siqnallar yazılmış maqnitofon lentindən, vallardan istifadə etməklə siqnalı, eləcə də **«Hava heyəcanı», «Hava heyəsanı qurtardı», «Kimya heyəcanı», «Radiasiya təhlükəsi»,** həmçinin müxtəlif təbii fəlakət və istehsalat qəzaları barədə xəbərlərin məzmununu dinləyicilərə çatdırır, belə hallarda əsas davranış qaydalarına riayət olunmalıdır.

Sonra o, qeyd edir ki, təhlükə potensialı obyektlər yerləşən sahələrdə isə, həmçinin lokal (məhəlli) xəbərdarlıq sistemi də yaradılmalıdır. Bu sistem obyektlərin və ərazinin vahid bir struktura birləşdirilmiş xəbərdarlıq vasitələrindən ibarətdir. Məqsədi – fəvqəladə hallar yarandığı barədə həmin obyektin işçilərini, habelə ehtimal olunan zəhərlənmə, yaxud fəlakətli subasma zonalarında yerləşən müəssisələrin, idarə və təşkilatların rəhbərlərini, eləcə də əhalini vaxtında xəbərdar etməkdir. Lokal xəbərdarlıq sisteminin quraşdırılması sxemi və iş prinsipi, məsələn, kimyəvi təhlükəli müəssisələrdə belə ola bilər: kimyəvi təhlükəli obyektin radiotranslyasiya (radioyayım) qovşağı-buradan yaşayış məntəqəsinə əvvəlcədən çəkilməmiş xüsusi kabel xətti və son xəbər vermə vasitələri – elektrik sirenaları, küçələrdəki səsucaldan cihazlar və mənzillərdəki radio reproduktorlar. Burada elektrik sirenaları ancaq «Hamının diqqətinə!» siqnalını vermək, küçə və mənzil radioreproduktorları isə hadisə şifahi xəbər və məlumatları, eləcə də davranış qaydalarını elan etmək üçündür.

Şəkil 8. Küçə və müəssisələrdə səsucaldan vasitələr.

Təhlükə barədə siqnal və məlumatlar obyektin radioyayım qovşağından ya bilavasitə, ya da şəhərin (rayonun) mərkəzi radioyayım qovşağı vasitəsilə verilə bilər. Güclü qəzalar zamanı şəhərin lokal xəbərdarlıq sistemi ilə əhatə olunmamış rayonlarda

əhalini xəbərdar etmək və onların zəhərli zonaya girməsinin qarşısını almaq məqsədilə səs ucaldan səyyar vasitələrdən də istifadə etmək mümkündür.

Vəzifəli şəxslərə isə operativ məlumatları obyektin və şəhərin avtomat-telefon stansiyalarında quraşdırılmış məcburi çağırış telefon dayağı vasitəsilə çatdırmaq daha məqsədə uyğundur.

Lokal xəbərdarlıq sistemindən istifadə qaydası belədir: «Kimyəvi təhlükəli obyektə güclü, təsirli, zəhərli maddələrin ətrafa yayılması ilə baş verən qəza hallarında növbətçi dispetçerin fəaliyyət qaydası haqqında birtipli təlimat» mövcuddur. Bu sənədə görə, belə obyektlərdə fəvqəladə hallar yaranarkən müəssisənin növbətçi dispetçeri obyektəki bütün işçilərə, həmçinin 2.5 km-dək radiusda yerləşən digər müəssisələrin, idarə və təşkilatların rəhbərlərinə, eləcə də əhaliyə xəbər vermək üçün müstəqil olaraq qərara gəlmək səlahiyyətinə malikdir. Deməli, o, belə hallarda heç bir əlavə göstəriş gözləmədən müəssisənin rəhbərliyinə, işçilərinə, qəza xidmətlərinin (qazdan xilas etmə, yanğınsöndürmə, tibb xidmətlərinin) növbətçilərinə MM qüvvələrinə, digər idarə və təşkilatların rəhbərlərinə yerli hökumət orqanlarına, şəhərin (rayonun) fəvqəladə hallar komissiyası və MM qərargahlarının növbətçisinə, habelə əhaliyə xəbər verməlidir. MM qərargahı əvvəlcədən yazılmış siqnalı və xəbərlərin mətnlərini texniki vasitələrlə elan edərək, bundan sonrakı davranışı nizama salır.

Adətən, xəbər və göstərişlərin mətnlərini proqnoz məlumatları əsasında müxtəlif variantlarda tərtib edib qərargahların operativ növbətçilik otaqlarında saxlayırlar.

Mülki Müdafiə İdarəsi idarəetmə prosesində məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi, sərəncamların, siqnalların tez və dəqiq çatdırılması üçün texniki vasitələrdən geniş istifadə etməyə çalışmalıdır.

Kiçik şəhərlərin, kənd rayonlarının və obyektlərin MM qərargahlarında bu məqsədlə vahid formalı formalaşdırılmış sənədlərdən, operativ vəziyyətin dəyişməsi, göstərilən maqnit əsaslı iş xəritəsindən kodlaşdırılmış danışıq və siqnal cədvəllərindən, zəhərlənmə zonaların xəritələrdə qeyd etmək üçün şablonlardan, müxtəlif sənədlərin blanklarından və idarə prosesini sürətləndirən digər sadə vasitələrdən istifadə olunur.

III FƏSİL

Mülki Müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi.

Mülki müdafiə **ərazi-istehsalat prinsipi** üzrə təşkil edilir. Bu, o deməkdir ki, mülki müdafiənin bütün tədbirləri həm icra hakimiyyəti xətti üzrə, həm də istehsalat və təsərrüfat fəaliyyətinə rəhbərlik edən nazirlik və idarələr xətti üzrə planlaşdırılır və yerinə yetirilir.

Yeni qanuna və Əsasnaməyə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında Mülki Müdafiə işinə ümumi rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Müdafiəsinə Respublikanın Baş Naziri bilavasitə rəhbərlik edir və mülki müdafiənin qarşısında duran vəzifələri həyata keçirməyə daim hazır olması üçün məsuliyyət daşıyır.

Mülki müdafiə tədbirlərini planlaşdırmaq və həyata keçirilməsini təşkil etmək, habelə icraya nəzarət məqsədilə Respublika Nazirlər Kabinetində fəaliyyət göstərən Fövqəladə Hallar Nazirliyi yaradılmış və bu nazirlik digər sahələrlə yanaşı (yanğından mühafizə işi, dənizdə xilasetmə və s.) mülki müdafiəyə gündəlik rəhbərlik edir.

Yerlərdə mülki müdafiəyə bilavasitə aşağıdakılar rəhbərlik edirlər:

- Naxçıvan Muxtar Respublikasında - Muxtar Respublikanın Baş Naziri;
- şəhərlərdə, rayonlarda, kənd və qəsəbələrdə-müvafiq icra hakimiyyəti başçıları və onların nümayəndələri;
- təsərrüfat birliklərində və obyektlərdə - onların rəhbərləri və sahibkarları. Mülki müdafiənin vəziyyəti üçün həmin şəxslər tam məsuliyyət daşıyırlar və bu onların vəzifə borcuna daxildir. Onlar rəhbərliyi qərargah, xidmətlər və başqa dövlət orqanları vasitəsilə yerinə yetirirlər.

Mülki Müdafiə məsələlərinin həll edilməsi, mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması vaxtında və keyfiyyətlə həyata keçirilməsi ilə təmin olunur.

Mülki Müdafiə tədbirləri Azərbaycan Respublikasının ərazisinin, onun ayrı-ayrı bölgələrinin, şəhərlərin, digər yaşayış məntəqələrinin istehsal və sosial təyinatlı obyektlərin hərbi strateji və iqtisadi əhəmiyyəti, təbii və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müvafiq normativ sənədlərdə və planlarda nəzərdə tutulur.

Mülki Müdafiə tədbirləri Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində təşkil edilir və bu ərazidə olan bütün insanları əhatə edir.

Mülki Müdafiə tədbirlərinin həcmi və məzmunu, mövcud qüvvə və vasitələrin yetərli, onlardan maksimum və səmərəli istifadə edilməsi əsasında müəyyən edilir. Mülki Müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə fərqli yanaşmaq, ərazinin və əhalinin fəvqəladə hadisələrdən səmərəli müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Mülki Müdafiə üzrə Azərbaycan Respublikasının ərazisi zonalara, şəhərləri qruplara, təsərrüfat obyektləri isə dərəcələrə bölünür.

Mülki Müdafiə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi qaydası, Mülki Müdafiə üzrə zonalar, şəhərlərin qrupları və təsərrüfat obyektlərinin dərəcələri Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Fəvqəladə hadisələr dövrlərində Mülki Müdafiə üzrə müxtəlif və vacib vəzifələri qısa müddətdə və mütəşəkkil surətdə yerinə yetirmək üçün onların icrasını əvvəlcədən planlaşdırmaq tələb olunur.

Mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi fəvqəladə hadisələr dövründə obyektə MM vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün görüləcək işlərin həcmi, ardıcılığı və icra müddətləri müəyyən edilən sənədlərə deyilir.

Bu plan fəvqəladə hadisələr zamanı qarşıya çıxan vəzifələri yerinə yetirmək üçün fəaliyyət planıdır, yəni belə hallarda mülki müdafiənin idarə edilməsi üçün əsas sənəddir.

Hazırda MM sistemində, o cümlədən istehsalat və sosial təyinatlı obyektlərin əksəriyyətində Mülki Müdafiə planları tərtib edilir.

Fəvqəladə hadisələr dövrü üçün istehsal və sosial təyinatlı obyektlərin Mülki Müdafiə planı: bu sənəd fəvqəladə hadisələr zamanı (belə təhlükə yaranarsa) işçilərin istehsalatı müdafiə etmək və bu halların nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə görüləcək işlərin təşkili qaydasını müəyyən edir.

Mülki Müdafiə planının düzqün və keyfiyyətli tərtib edilməsi, onun həyata keçirilməsində mühüm şərtidir. MM planı müvafiq obyektin rəhbərlərinin başçılığı ilə MM qərargahı tərəfindən tərtib edilir. Lazımı hallarda bu işə müvafiq mütəxəssisləri də cəlb etmək olar (obyekt rəhbərinin göstərişi ilə).

MM planını tərtib edərkən bu tələbləri nəzərə almaq lazımdır:

MM planının real və konkret olması (yəni planda nəzərdə tutulan tədbirlərin həcmi, icra müddəti və s.) obyektin real imkanlarına uyğun gəlməlidir. Planın Nazirlik və MM regional şöbələri ilə reallaşdırılmış ilkin məlumatlar əsasında tərtib edilməsi (məs. köçürmə tədbirləri, təchizat, qarşılıqlı fəaliyyət məsələləri və s.)

Müdafiə tədbirlərinin istənilən ardıcılıqla yerinə yetirməyin mümkünlüyü, maddi təchizat cəhətdən iqtisadi məqsədə uyğunluq prinsipinin gözlənilməsi:

Fəvqəladə hadisələr dövründə bu obyektin konkret vəzifələri və işin xarakteri barədə nazirliyin, baş idarənin, birliyin göstərişləri, iş harada, neçə növbədə davam etdirilir. İşin dayanıqlığını təmin edən hansı mühəndis-texniki tədbirlər nə vaxt yerinə yetirilir və s. Fəvqəladə hadisələr dövrü üzrə MM planı tərtib etmək üçün Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının əhatə etdiyi ərazi və sahələrin xüsusiyyətləri, əhalisi və işçiləri barədə qısa məlumat.

Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının əhatə etdiyi ərazi və sahələrdə ehtimal olunan fəvqəladə hadisələrin növləri və yaranacaq vəziyyəti. MM planı tərtib etmək üzrə Fəvqəladə hadisələr dövrü üçün obyektlərin, rayon (şəhər) regional şöbələrinin aşağıdakı ilkin məlumatları olmalıdır. Regionda (bölgədə) ehtimal olunan təbii fəlakətlər: qonşuluqdakı obyektlərdə qəzalar nəticəsində yarana biləcək fəlakətlər daşqın zonalarının, radioaktiv, kimyəvi zəhərlənmə zonalarının hüdudları, təhlükə barədə xəbərdarlıq qaydaları işçilərin, digər əhəlinin müdafiə edilməsi üsulları, qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları haqqında və s. konkret məlumat və göstərişlər.

Nazirlik (regional şöbələr) tərəfindən obyektlərə həmçinin tərtib ediləcək sənədlərin formalarını, planı tərtib etmək üçün konkret tövsiyələr də verilməlidir.

Planın məxfilik dərəcəsi, nüsxələrinin sayı və onların saxlanması qaydası müvafiq rəhbərin qərarı ilə müəyyən edilir. Tərtib edilmiş planın sənədlərini MM qərargahının rəisi imzalayır. Plan rəsmi surətdə regional şöbələrin rəisləri ilə razılaşdırılır və obyekt rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir.

Təsdiq edilmiş planlar aidiyyəti üzrə icraçılara çatdırılır və tələb olunan çıxarışlar sexin (bölmənin) aşağıdakı məsələlərinin təşkili üçün verilir: «Hava həyacanı» signalı verilərkən sexin işçilərinin daldalanma qaydası, fərdi müdafiə vasitələri qaydası; sexin işçilərindən təşkil edilən MM qüvvələrinin heyəti və vəzifələri; sexin işçilərinin və onların ailə üzvlərinin köçürülməsi qaydası; sex işçilərinin xəbərdarlıq sxemi. Sexdə işin sabitliyini artıran tədbirlərin icrası cədvəli və s. sənədlər. Bunlar sex (bölmə) rəisinin MM üzrə iş qovluğunda saxlanmalıdır. Obyektlərdə Mülki Müdafiə planından başqa həmçinin obyekt rəhbərlərinin MM üzrə iş qovluğu da hazırlanır.

Bu qovluqda aşağıdakı sənədlər olmalıdır:

1. Fəvqəladə hadisələr zamanı müxtəlif rejimlərdə yerinə yetiriləcək əsas mülki müdafiə tədbirlərinin təqvim planı.
2. İşçilərin kollektiv müdafiə qurğuları ilə təmin olunması cədvəli.
3. İşçilərin fərdi mühafizə vasitələri, kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik nəzarət cihazları ilə təmin olunması cədvəli.
4. Ehtimal olunan kimyəvi zəhərlənmə zonasının miqyası haqqında məlumat cədvəli.
5. Fəvqəladə hadisələr nəticəsində yarana biləcək vəziyyət (obyektin planında).
6. Xəbərdarlıq və rabitənin təşkili sxemi.
7. İşçilərin fəlakətli subasma zonalarından köçürülməsinin hesabatı (aidiyyəti üzrə).
8. İşçilərin güclü təsirli zəhərləyici maddələr təhlükəsi yaranmış zonalardan çıxarılmasının (köçürülməsinin) hesabatı (aidiyyəti üzrə).
9. Fəvqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb olunan mülki müdafiə qüvvə və vasitələrinin hesabatı.

MM planı hər il yanvar ayının 1-nə MM qərargahının rəisi tərəfindən dəqiqləşdirilir və bu barədə plandakı düzəliş vərəqəsində qeydlər edilir. Prinsipial məsələlərə aid düzəlişlər (dəyişikliklər) barədə obyektin rəhbərinə məlumat verilir. MM planının icrası obyekt rəhbərinin sərəncamı (əmr) əsasında həyata keçirilir.

Plan həm də fəvqəladə hadisələr zamanı təbii fəlakətlər, qəza və ya təhlükə baş verərkən həyata keçirilir. Bu barədə obyekt rəhbəri müstəqil surətdə göstəriş verir.

Mülki Müdafiə planının xüsusiyyətləri və məzmunu.

MM planını tərtib etmək üçün aşağıdakı ilkin məlumatlar olmalıdır:

- regionda (bölgədə) ehtimal olunan təbii fəlakətlər;
- təbii fəlakətlər (qəzalar) nəticəsində qonşuluqdakı obyektlərdə yarana biləcək radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmə, həmçinin daşqın zonalarının hüdudları;

- təhlükə barədə xəbərdarlıq qaydaları;
- işçilərin və əhalinin müdafiə edilməsi üsulları;
- qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları;
- tərtib ediləcək sənədlərin formaları və digər tövsiyələr.

Fövqəladə hadisələr dövrü üçün MM planının məzmunu.

MM planı əsas hissədən və əlavələrdən ibarətdir. MM planının əsas hissəsi dörd bölmədən ibarətdir.

I Bölmə:

Qısa coğrafi və sosial-iqtisadi xarakteristika, ehtimal olunan şərait və yarana biləcək vəziyyət.

Bu bölmədə əks olunur:

- təsərrüfat obyektinin qısa coğrafi və sosial-iqtisadi xarakteristikası
- obyektin mülki müdafiə üzrə dərəcələrə aidliyi;
- regionda və obyektə baş verə biləcək fövqəladə hadisələrin növləri;
- partlayış və yanğın təhlükəli maddələr saxlanılan yerlər;
- kimyəvi maddələr saxlanılan və radiasiya təhlükəli obyektlər;
- fövqəladə hadisələr baş verərkən yarana biləcək şəraitin qiymətləndirilməsi.

II Bölmə.

Əhalinin və işçilərin mühafizəsinin təşkili.

Bu bölmədə əks olunur:

Gündəlik fəaliyyət rejimində;

- mülki müdafiə sahəsində dövlət orqanlarının, hüquqi şəxslərin, vətəndaşların və MM qüvvələrinin vəzifələrinin öyrədilməsi və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi;
- əhaliyə və işçilərə fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə edilmə qaydalarının öyrədilməsi;
- əhaliyə və işçilərə kollektiv mühafizə qurğularından istifadə etmə qaydalarının öyrədilməsi;
- xəbərdarlıq, rabitə, informasiya sistemlərinin və maddi yardım fondlarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi qaydaları;

Yüksək hazırlıq rejimində;

- MM qərargahlarında (idarəetmə məntəqələrində) rəhbər heyətin növbətçiliyinin təşkil edilməsi və mülki müdafiə qüvvələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi;
- xəbərdarlıq, rabitə və informasiya vasitələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi;
- fövqəladə halların baş vermə təhlükəsi və ya baş verməsi barədə dövlət orqanlarının və işçilərin (əhalinin) xəbərdar edilməsi;
- fövqəladə hadisələrin baş verməsi təhlükəsinin maksimum azaldılması, belə hadisələrin baş verəcəyi hallarda isə insanların sağlamlığının qorunmasına, ətraf mühitə vurula biləcək ziyanın və maddi itkilərin həcmində azaldılmasına dair tədbirlər;
- MM qüvvələrinin şəxsi heyətinə və işçilərə fərdi mühafizə vasitələrinin verilməsi;
- təhlükə baş verməsi ehtimal olunduqda radioaktiv, güclü təsirli zəhərleyici maddələr (GTZM) və partlayış təhlükəli maddələr saxlanılan müəssisələrdə kollektiv mühafizə qurğularının hazır vəziyyətə gətirilməsi;

- təhlükəli zonalardan əhalinin və işçilərin köçürülməsi üçün köçürmə orqanlarının hazır vəziyyətə gətirilməsi, köçürmə planlarının dəqiqləşdirilməsi;
- epidemiyaya qarşı tibbi -profilaktik tədbirlərin keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının və məhsullarının mühafizəsi üzrə görüləcək tədbirlər (aidiyyatı üzrə).

III. BÖLMƏ:

Fövqəladə hadisələr rejimində qəza-xilasetmə və digər təxirə salınmaz işlərin təşkili.

Bu bölmədə əks olunur:

- fövqəladə hadisə baş vermiş ərazilərdə ümumi və xüsusi kəşfiyyatın aparılması, kimyəvi zəhərlənmə və radioaktiv çirklənmənin, tikili və kommunikasiya şəbəkələrinin dağılma dərəcəsinin müəyyən edilməsi, dəyən ziyan və itkilərin miqdarının dəqiqləşdirilməsi;
- mövcud qüvvə və texnika ilə ilkin qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi;
- fövqəladə hadisə baş vermiş ərazidən işçilərin çıxarılması, köçürülməsi və onların müvəqqəti yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi;
- xəsarət alanlara ilk tibbi yardımın göstərilməsi və onların müalicə ocaqlarına göndərilməsinin təşkili;
- bitki və heyvanların xilas edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi (aidiyyatı üzrə);
- xəsarət ocaqlarında sanitariya-gigiyena və epidemiya əleyhinə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- işçilərin zəruri ərzaq ehtiyatı ilə təmin edilməsi;
- nəqliyyat təminatı;
- meteoroloji təminat.

IV BÖLMƏ:

Fövqəladə hadisələr zamanı idarəetmənin təşkili.

Bu bölmədə əks olunur:

- əsas, ehtiyat və yardımçı idarəetmə məntəqələrinin yerləri, tərkibi, mühafizə tədbirləri və əməliyyat qruplarının məntəqədə fəaliyyət qaydaları;
- idarəetmə məntəqələrinin rabitə, xəbərdarlıq və informasiya vasitələri ilə təchiz olunması və onlardan istifadə etmə qaydaları;
- fövqəladə hadisələrin gözlənilməsi və ya baş verməsi barədə rəhbər heyətin eləcə də işçilərin xəbərdar edilməsi qaydaları;
- mülki müdafiə qüvvə və vasitələrinin "gündəlik fəaliyyət", "yüksək hazırlıq" və "fövqəladə hadisə" rejimlərində idarə edilməsinin təşkili;
- mülki müdafiə qüvvələri ilə rabitənin təşkili, idarəetmə pozulduqda onun bərpa edilməsi üzrə tədbirlər.

Əlavələr:

1. Fövqəladə hadisələr zamanı müxtəlif rejimlərdə yerinə yetiriləcək əsas mülki müdafiə tədbirlərinin təqvim planı.
2. İşçilərin kollektiv mühafizə qurğuları ilə təmin olunması cədvəli.
3. İşçilərin fərdi mühafizə vasitələri, kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik (doza ölçən) nəzarət cihazları ilə təmin olunması cədvəli.

4. Ehtimal olunan kimyəvi zəhərlənmə zonasının miqyası haqqında məlumat cədvəli.
5. Fövqəladə hadisələr nəticəsində yarana biləcək vəziyyət (obyektin planında).
6. İdarəetmənin, xəbərdarlığın və rabitənin təşkili sxemi.
7. İşçilərin fəlakətli subasma zonalarından köçürülməsinin hesabatı (aidiyyatı üzrə).
8. İşçilərin güclü təsirli zəhərləyici maddələr təhlükəsi yaranmış zonalardan köçürülməsinin hesabatı (aidiyyatı üzrə).
9. Fövqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb olunacaq mülki müdafiə qüvvə və vasitələrinin hesabatı.

MM tədrisinin planlaşdırılması və uçuğu üçün aşağıdakı rəhbər sənədlərdən istifadə olunur:

1. «Mülki müdafiə» haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 aprel tarixli 700 sayılı fərmanı;
2. Azərbaycan Respublikası NK-nin 25.09.1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarı;
3. Fövqəladə Hallar Nazirinin əmr və direktivləri;
4. MM üzrə normativ sənədlər;
5. MM tədris proqramları;
6. MM rəhbərinin keçmiş tədris ilinin yekunları və yeni tədris ilinin vəzifələri haqqında əmri;
7. Əlaqədar nazirlik, komitə və müəssisə rəhbərlərinin əmrləri;
8. Keçiriləcək təlimlər haqqında MM planından çıxarış və s.

Obyektlərdə MM tədrisinin planlaşdırılması üçün sənədlər:

1. Obyekt MM rəhbərinin keçmiş tədris ilinin yekunları və yeni tədris ilinin vəzifələri haqqında əmri;
2. Rəhbər heyətin, MM qüvvələri və işçilərin MM hazırlığı üzrə planı;
3. Bütün qruplar üçün dərs cədvəlləri;
4. Obyektdə keçiriləcək təlim və məşqlərin mövzuları;
5. Yeni tədris ilində MM kurslarında hazırlıq keçəcək rəhbər və komandir-rəis heyətinin siyahısı;
6. Obyektin tədris-metodik bazasından istifadə edilməsi qrafiki;
7. Obyekt MM qərargahının aylıq iş planı.

IV FƏSİL

Fövqəladə halların (hadisələrin) təsnifatı və onların xarakteristikaları.

Fövqəladə hadisələr.

Bəşər cəmiyyətinin inkişafına nəzər saldıqda bütün tarixi dövrlərdə fövqəladə halların baş verdiyi məlum olur. Tarixi faktlar göstərir ki, fövqəladə halların əksəriyyəti həyat fəaliyyətinin pozulması, çoxsaylı insan ölümü, təbii aləmdə ciddi dəyişikliklərin yaranması ilə, insanlara və ətraf mühitə böyük ziyan dəyməsi ilə nəticələnmişdir. İnsan cəmiyyətinin ilk dövrlərində fövqəladə hallar, əsasən, təbii xarakter daşımış və kortəbii fəlakətlərlə əlaqədar olmuşdur.

Fövqəladə hadisələr dolayı iqtisadi zərəri - zədələnən və onların işi ilə bağlı kooperasiyada olan müəssisələr dayanarkən məhsul istehsalının azalması və işçilərin xilasetmə işlərinə cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq məhsulların maya dəyərlərinin artması və bu kimi analogi cavab reaksiyalarının verilməsi ölkə daxilində iqtisadi və sosial vəziyyətin pisləşməsi, bir çox hallarda isə ağırlaşması ilə nəticələnmə bilər.

FH yaranma səbəblərinə, yayılma sürətinə və miqyasına görə dərəcələnilir:

Yaranma səbəblərinə - görə fövqəladə hadisələr **təbii, ekoloji, texnogen və sosial - siyasi** mənşəli fövqəladə hadisələr kimi təsnif edilir.

Fövqəladə halların inkişaf mərhələləri:

Bütün növ fövqəladə hadisələr öz inkişafında 4 mərhələdən (fazadan) keçirlər:

1. Normal vəziyyətdən və ya haldan fərqlənən halların əmələ gəlməsi və onların toplanması. Bu hal bir neçə sutka, ay, bəzi hallarda - illərlə və on illərlə davam edə bilər.
2. Fövqəladə hadisənin əsasında olan vəziyyətə təkan vermək.
3. Fövqəladə hadisənin baş vermə prosesi - bu zaman əhaliyə, obyektlərə, ətraf mühitə mənfi təsir edən risk faktorlarının (enerjinin və ya maddənin) azad olması prosesi gedir.

4. Azalma, sönmə mərhələsi - bas vermiş fövqəladə hadisənin qalığı faktorlarının təsirinin azalması. Bu mərhələ təhlükə mənbəyinin qarşısının alınmasından (azaldılmasından), lokallaşdırılmasından onun nəticələrinin tam aradan qaldırılması müddətini əhatə edir. Bu mərhələnin müddəti illərlə davam edə bilər.

Fövqəladə hadisələrin təsnifatı:

Fövqəladə hadisə – insan tələfatına, insanların səhhətinə və ya ətraf mühitə ziyan vurulmasına, əhəmiyyətli maddi itkilərə və insanların həyat fəaliyyəti şəraitinin pozulmasına səbəb ola biləcək və ya səbəb olmuş hərbi əməliyyatlar, qəza, təbii və ya digər fəlakət nəticəsində müəyyən ərazidə yaranmış vəziyyətdir.

Fövqəladə hadisələr tiplərinə, növlərinə, miqyasına, nəticələrinin ağırlığına, habelə, digər əlamətlərinə görə təsnif edilir.

Əgər, ehtimal olunan bütün fövqəladə hadisələri cəm halında götürsək, onda onları iki növə ayırmaq olar.

- Münaqişəli;
- Münaqişəsiz fövqəladə hadisələr.

Münaqişəli fövqəladə hadisələrə:

- hərbi toqquşmalar;
- ekstremist siyasi mübarizə;
- sosial partlayışlar;
- milli və dini zəmində olan münaqişələr;
- terrorizm;
- tüğyan edən cinayətkarlıq və sairələrini aid etmək olar.

Münaqişəsiz fövqəladə hadisələr:

- təbii;
- texnogen;
- ekoloji xarakterli.

Belə hadisələri onların mənşəyinə, xassələrinə görə xarakterizə edən bir çox əlamətləri üzrə qruplaşdırıb, təsnif etmək mümkündür. Respublikamızın ərazisində bütün bu növ fövqəladə hadisələrin baş vermə ehtimalı mövcuddur.

Təsir dairəsinə (miqyasına) və nəticələrinin ağırlığına görə, fövqəladə hadisələr:

1. Lokal (qismi);
2. Obyekt miqyaslı (səciyyəli);
3. Yerli;
4. Regional;
5. Milli (Dövlət əhəmiyyətli);
6. Qlobal xarakterli ola bilər.

- **Lokal (qismi) hadisələr** - iş yerindən (iş sahəsindən), mənzildən kənara yayılmır. Zərərçəkənlərin sayı 10 nəfəri keçmir.

- **Obyekt miqyaslı hadisələr** - sənaye obyektində, bina və ya qurğu hüdudlarında məhdudlaşır. Həlak olanların sayı 10 nəfərə qədər, zərər çəkən əhəlinin sayı 100-dən 1000-ə qədərdir.

- **Yerli hadisələr** - ancaq yaşayış məntəqəsinin, təkcə bir şəhərin və ya kənd təsərrüfatı müəssisəsinin ərazisində özünü göstərir. Həlak olanların sayı 100-dən 1000 nəfərə qədər, zərər çəkən əhəlinin sayı 10.000-dən 125.000-ə qədərdir.

- **Regional fövqəladə hadisə** - bir neçə sənaye və ya kənd təsərrüfatı rayonlarını, bütünlüklə şəhəri və onun ətraflarını əhatə edir. Həlak olanların sayı 1.000-dən 25.000 nəfərə qədər, zərər çəkən əhalinin sayı 125.000-dən 500.000-ə qədərdir.
- **Milli (dövlət əhəmiyyətli) fövqəladə hadisələr** – respublikanın xeyli ərazilərini əhatə edən, lakin dövlətin inzibati sərhədlərindən kənara çıxmayan hadisələrə deyilir. Həlak olanların sayı 25.000-dən 1.000.000 nəfərə qədər, zərər çəkən əhalinin sayı 500.000-dən 20.000.000-a qədərdir.
- **Qlobal fövqəladə hadisələr** – bir ölkənin ərazisində məhdudlaşmır və qonşu dövlətlərində ərazilərinə yayılır. Həlak olanların sayı 1.000.000-dən artıq, zərər çəkən əhalinin sayı 20.000.000-dən artıq.

Təsir dairəsindən (yayıma miqyasından) əlavə, fövqəladə hadisələr baş verən insan tələfatının miqdarına, zədələnmiş (köçürməyə məruz qalan) əhalinin sayına, habelə, dəymiş zərərin miqyasına görə də təsnif edilir.

İdarə üzrə, mənsubiyyətinə görə:

- Tikintidə;
- Sənayedə;
- Mənzil və kommunal məişət sahələrində;
- Kənd təsərrüfatında;
- Meşə təsərrüfatında;
- Nəqliyyatda (hava, su, yerüstü və yeraltı) olur.

1. Təbii xarakterli fövqəladə hadisələrin təsnifatı:

- Meteoroloji təhlükəli hadisələr (9-11 ballıq fırtına, 12-15 ballıq qasırğa, tufan, burulğan, iri dolu, leysan yağıışı, güclü qar, güclü buzlaşma, güclü çovğun, quraqlıq, donvurma və s.);
- Geofiziki təhlükəli hadisələr (zəlzələlər, vulkan püskürmələri);
- Hidroloji təhlükəli hadisələr (su səviyyəsinin qalxması (daşqın) və düşməsi, yeraltı suların səviyyəsinin qalxması (subasma));
- Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yoluxucu xəstəliklərə tutulması;
- İnsanların yoluxucu xəstəliklərə tutulması;
- Kortəbii yanğınlar (meşə yanğınları, yeraltı yanğınlar, zəmi və çöl yanğınları).
- Kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəlik və ziyan vericilərin təsirinə məruz qalması;
- Təhlükəli geoloji hadisələr (sürüşmə, torpaq uçqunları, sel, marşal, tozlu qasırğa, karst suxurlarında yer səthinin çökməsi);
- Dənizdə hidroloji təhlükəli hadisələr (tropik qasırğa, sunami, 5 baldan yuxarı güclü dalğalanma, dəniz səviyyəsinin sürətlə dəyişməsi).

2. Texnogen xarakterli fövqəladə hadisələrin təsnifatı:

- nəqliyyat qəzaları (fəlakətləri);
- yanğınlar (partlayışlar);
- Binaların qəflətən uçulması;
- GTZM-lər yayılmaqla, baş verən qəzalar;
- Radioaktiv maddələr (RM) ətrafa ayrılmaqla, baş verən qəzalar;
- Bioloji təhlükəli maddə (BTM) ətrafa yayılmaqla baş verən qəzalar;
- Həyat təminatlı kommunal sistemlərində (su, kanalizasiya, qaz, istilik şəbəkələri və elektrik-enerji sistemlərində), baş verən qəzalar;
- Hidrodinamik qəzalar (bəndlərin yarılması).

3. Ekoloji xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı:

1. Yer (torpağın, yer təkinin və səthinin) vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar fəvqəladə hadisələr;
2. Atmosferin (mühitin) tərkibi və xassələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar, fəvqəladə hadisələr (iqlimin kəskin dəyişməsi, şəhərlərdə kəskin oksigen azlığı, azon qatının pozulması və s.);
3. Hidrosferin (su mühitinin) vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar fəvqəladə hadisələr (su hövzəsinin quruması, çirklənməsi və su ehtiyatlarının kəskin sürətdə azalması);
4. Biosferin vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar, fəvqəladə hadisələr (yaşayış mühitünün dəyişməsinə həssas olan heyvan və bitki növlərinin yox olması, yerin bitki örtüyünün məhv olması və s.).

4. Sosial-siyasi xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı:

Sosial-siyasi xarakterli fəvqəladə hadisələrin 2 növü var.

a. Sosial-mədəni xarakterli fəvqəladə hadisələr, hansı ki, öz növbəsində:

- Peşə əlaməti;
- Dini əlamət;
- Mülkiyyət əlaməti;
- Ərazi əlaməti;
- Qohumluq əlaməti;
- Yaş həddi və digər əlamətlərlə xarakterizə olunur.

b. Siyasi xarakterli fəvqəladə hadisələr isə:

- Millətlərarası münaqişələr;
- Narkotik maddə ticarəti;
- Mütəşəkkil cinayətkarlıq;
- «Kölgə» iqtisadiyyatı;
- Dövlət böhranı;
- İnformasiya və digər əlamətlər üzrə xarakterizə olunur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi üçün səciyyəvi olan fəvqəladə hadisələr.

Bu təsnifat fəvqəladə hadisələrin miqyasını və nəticələrinin həcmi əhatə etmir, lakin fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması üçün tədbirlərin seçilməsi, vəziyyətin xarakterinin qiymətləndirilməsi, eləcə də xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin aparılması üzrə əsas istiqamətlərin göstəriciləri rolunu oynayır.

Respublikamızın ərazisi vaxtaşırı olaraq, bir çox təbii fəlakətlərin təsirinə məruz qalır.

Bunlardan ən dəhşətli **zəlzələdir**.

Zəlzələ – yeraltı təkanlar, yerin üst qatının titrəməsi, nəticəsində yer qabığına və ya, yerüstü suxurların laylarında yarıqların əmələ gəlməsi və böyük məsafələrə ötürülən elastiki titrəyişlərdir.

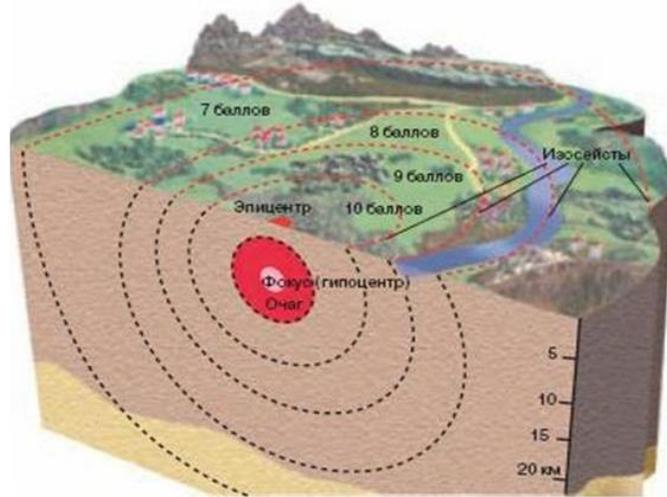
Zəlzələnin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- Tektonik (yer qabığının dərinliyində, litosfer təbəqələrində baş verən çatlar və ya yerdəyişmələrdən əmələ gələn təkanlar);
- Vulkanik;

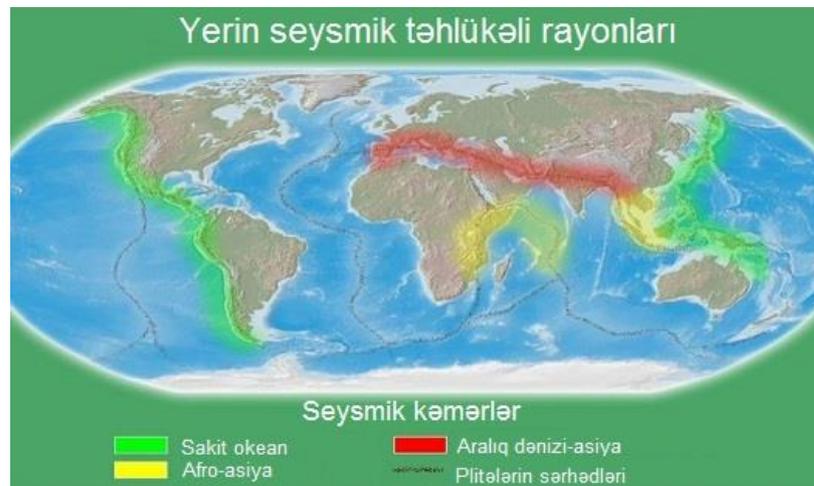
- Uçqun və bəndlərin yarılməsi nəticəsində yaranan törəmə zəlzələlər;
- Sualtı;
- Metioritin yerə düşməsi nəticəsində yaranan zəlzələlər;
- Planetimizin digər kosmik obyektlərlə toqquşması nəticəsində baş verən zəlzələlər.

Zəlzələ ocağının yerin altındakı mərkəzi - **hipomərkəz** (hipo-dərin deməkdir), onun yerin səthindəki proyeksiyası isə - **epimərkəz** (epi-dayaz deməkdir) adlanır.

Epimərkəzin ətrafında zəlzələ zamanı ən güclü təkanlar hiss edilən sahəyə – **episentral sahə** deyilir.

Şəkil 9. Zəlzələ ocağının hipomərkəzi və epimərkəzi.

Şəkil 10. Yerın seysmik təhlükəli rayonları.

Zəlzələnin yaratdığı titrəyiş, zəlzələ ocağından və ya, epimərkəzdən yerin səthi üzrə, hər tərəfə yayılır ki, bunlar **elastiki (seysmik) dalğalar** adlandırılır.

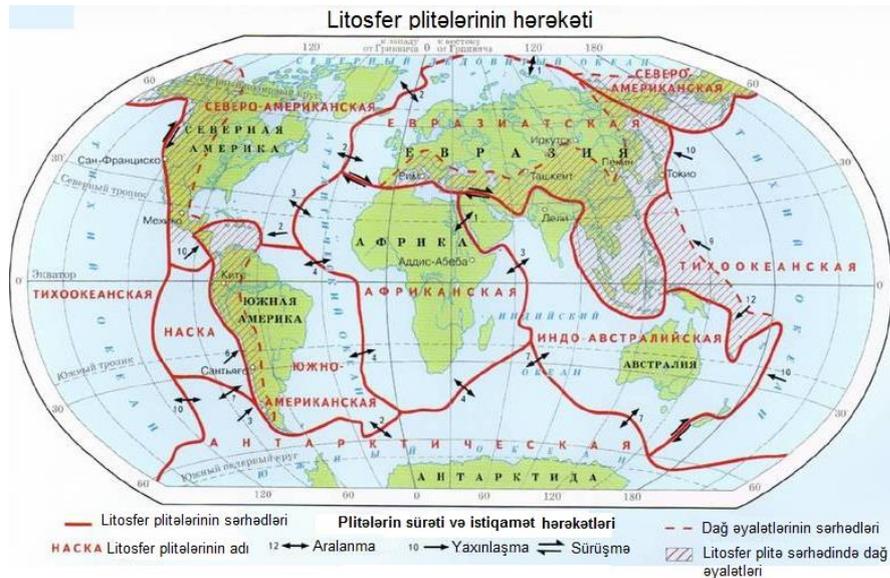
Zəlzələ gücünü və xarakteristikasını səciyyələndirən əsas parametrlər – zəlzələnin maqnitudası, zəlzələ ocağının dərinliyi və yerin səthində zəlzələ enerjisinin intensivliyidir.

Zəlzələnin xarakteristikası və gücünün 12 ballıq seysmik

CƏDVƏLİ

Zəlzələnin xarakteristikası və gücünün 12 ballıq seysmik
--

cədvəl üzrə müəyyən edilməsi:			
NÖVÜ	BALLAR	ÜMUMİ TƏSNİFATI	XARİCİ TƏSİRİ
ZƏİF	1	hiss edilməyən	Cihazlar yer titrəyişini qeydə alsalarda, insanlar bunu hiss etmirlər.
	2	çox zəif	Binaların yuxarı mərtəbələrində yaşayan insanlar yüngül titrəyiş hiss edirlər.
	3	z ə i f	Bir çox insanlar titrəyişi hiss edirlər.
	4	mülayim	Zəlzələni əsasən, hamı hiss edir, şüşələr silkələnir.
GÜCLÜ	5	biraz güclü	Yatmışların çoxu ayılır, çilçiraqlar yellənir və s.
	6	güclü	Binalar zəif zədələnir, divarların suvağında nazik çatlar əmələ gəlir.
	7	çox güclü	Divarlarda çatlar əmələ gəlir, divarların su-vaqları hissə - hissə tökülür, tüstü sobaları qismən dağılır.
DAĞI - DICI	8	dağıdıcı	Karnizlər, tüstü sobaları düşür, divarlarda ara çatları əmələ gəlir və qismən dağılır, insanların ayaq üstə hərəkəti çətinləşir.
	9	viranedic	Binaların divarları və üst örtüyü dağılır.
	10	məhvədici	Bir çox binalar dağılır və yer səthində 1m eninədək çatlar əmələ gəlir.
	11	fəlakətli	Dağlarda böyük uçqunlar olur, yer səthində isə, çatlar və oyuqlar əmələ gəlir.
	12	güclü fəlakətli	Yer səthinin relyefi qismən dəyişir.

Şəkil 11. Litosfer plitələrinin hərəkəti.

Maqnituda – zəlzələnin törətdiyi elastik dalğaların enerjisini xarakterizə edən, 0-dan 8,5 - dək olan hədd çərçivəsində dəyişən enerjiyə mütanasib olan şərti kəmiyyətdir. Zəlzələnin maqnitudasını ölçmək üçün, Rixter şkalasından istifadə edilir ki, bu şkalada da, hər bir vahid, özündən əvvəlki vahidə nisbətən, titrəyiş enerjisinin yüz qat artığına müvafiqdir.

Zəlzələ ocağının dərinliyi – müxtəlif seysmik rayonlarda 0-dan 700 km-dək dəyişə bilər. Hər bir seysmik rayon üçün, ehtimal olunan zəlzələnin dərinliyinin müəyyən həddi mövcuddur. Yer səthində **zəlzələ enerjisinin intensivliyi**, 12 ballıq şkala üzrə (cədvəl) ölçülür.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi üçün, xarakterik olan təbii fəlakətlər

Azərbaycan Respublikasının ərazisində zəlzələ, sel, fəlakətli subasma (daşqın), sürüşmə və uçqunlar, təbii yanğınlar, epidemiyalar, epizotiyalar, epifitotiyalar və marxal kimi təbii fəlakətlər baş verə bilər. Azərbaycan respublikasının hansı rayonları daha çox təbii fəlakətlərə məruz qalır?

1. Zəlzələ

Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Geologiya institutu tərəfindən tərtib edilmiş, respublikanın seysmik rayonlaşdırma xəritəsinə görə, bütün ərazisi 12 ballıq şkala üzrə, əsasən 8 (dağıdıcı) baladək, bəzi zonaları isə, 9 (viranedic) bal gücündə zəlzələ ehtimallı region hesab olunur. Bu da, zonalarla ərazinin 4/1-ni, əhalinin isə 20 %-ni təşkil edir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, respublikamızın ərazisi aşağıdakı zonalarla müəyyən olunur:

- Abşeron yarımadasında 100 ildə bir dəfə ehtimal edilən 8 bal güclü zəlzələ zonası;
- Respublikanın şimal Xəzəryanı sahilində, Dərbənd seysmik zonasının davamı sayılan və 1000 ildə bir dəfə ehtimal edilən 9 bal güclü zəlzələ zonası. Bu sahənin dəniz akvatoriyasında 7-8 bal güclü zəlzələlər daha tez-tez baş verir, lakin bunlar sahilə 5-7 bal gücündə çatır;
- Böyük Qafqazın cənub yamaclarında yerləşən 9 bal güclü Şamaxı, İsmayıllı-Balakən zəlzələ zonası. Burada belə zəlzələ 1000 ildən bir, zonanın mərkəzi hissəsində isə, 100 ildən bir baş verməsi ehtimal edilir;
- Kiçik Qafqaz dağlarının 9 baladək gücü olan Gəncə-Göygöl zonası. Burada 8-9 bal gücündə zəlzələ 1000 ildən bir, onun mərkəzi hissəsində isə, hər 100 ildən bir ehtimal olunur;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün ərazisini, 9 bal ehtimallı zəlzələ zonası əhatə edir;
- Talış zonası da, yüksək seysmik təhlükəli rayon hesab edilir.

2. SEL.

Respublikanın ərazisini aşağıdakı sel təhlükəli rayonlara ayırmaq mümkündür:

- Böyük Qafqaz dağlarının cənub və şimal-şərq yamacları;
- Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq yamacları;
- Naxçıvan Muxtar Respublikası;
- Talış dağları.

Şəkil 12. Sellər.

Bunlardan, daha güclü sel mənbələri Balakənçay və Talaçay (Balakən rayonu), Qaraçay (Zaqatala rayonu), Gürmükçay (Zaqatala rayonu), Kişçay və Şinçay (Şəki rayonu), Dəmiraparaçay, Tikanlıçay (Qəbələ rayonu), Qayçay, Ağçay (Oğuz rayonu), Qılqılçay, Axınçay (Tovuz rayonu), Çəhriçay (Şəmkir rayonu), Gəncəçay (Xanlar rayonu), Gilyançay və Ordubadçaydır (Naxçıvan Muxtar Respublikası). Böyük və Kiçik Qafqazın yamaclarından axan digər çaylar da **sel** törədə bilər. Belə sel axınları respublikanın xalq təsərrüfatına xeyli ziyan vurur, bağları məhv edir, hidrotexniki qurğuları sıradan çıxarır, körpüləri rabitə və elektrik xətlərini, tikililəri dağıdır.

3. Sürüşmə və uçqunlar

Torpaq sahələrinin üzərindəki tikililərlə birlikdə, yamacın aşağı sürüşməsi Qafqaz dağ silsiləsinin şimal-şərq və cənub yamaclarında, xüsusən də, İsmayılı (Girdmançay hövzəsində), Ağsu (Ataçay hövzəsi), Şamaxı (Qozluçay, Pirsaatçay, ətraflarında) və Xızı rayonlarında daha tez-tez baş verir.

Belə hallar həmçinin Dəvəçi, Zaqatala, Qusar, Oğuz rayonlarında da müşahidə edilir. Talış dağları zonasında, o cümlədən Yardımlı çökəkliyində də güclü sürüşmələrə rast gəlinir. Sürüşmə və uçqun halları Şamaxı - Qobustan ərazisinin dağlıq hissəsini, Qobustan-Qaradağ və şərqə Abşeronun qismən düzənlik hissəsini də əhatə edir. Bir çox hallarda geniş sürüşmələrə sel və zəlzələlərdə səbəb olur. Məs: 1986-cı ildə İsmayılı rayonunda sürüşmə məhz zəlzələ nəticəsində baş vermişdir.

Şəkil 13. Sürüşmə və uçqunlar.

1. Fəlakətli daşqınlar və subasmalar

Şəkil 14. Subasmalar və daşqınlar.

Respublikanın ərazisində fəaliyyətdə olan əsas 4 su qovşağı (Mingəçevir, Araz, Şəmkir, Sərsəng) və 6 su hövzəsinin (Arpaçay, Ağstafaçay, Vayxir, Jeyranbatan, Yuxarı Xanbulaq, Xaçınçay) torpaq bəndləri zəlzələ nəticəsində, yaxud digər səbəblərdən yarılsa və ya yuyularsa geniş sahələrdə fəlakətli daşqın və ya, subasma zonaları yarana bilər. Belə bir hadisə baş verərsə, respublika tabelikli şəhərlərin, rayon mərkəzlərinin, yaşayış məntəqələrinin əraziləri, dəmir yolu xətləri, avtomobil yolları, körpülər, rabitə və elektrik xətləri, buradakı bina və qurğular müxtəlif dərəcədə dağılar və ya su altında qalar.

Qeyd olunan su qovşağı və su hövzələrinin törədə biləcəyi fəlakətli subasma zonalarının ümumi sahəsi 20 kv.km təşkil edir ki, nətiyə etibarlı ilə, orada 1125 min əhali evsiz-eşiksiz qalar, xalq təsərrüfatına isə, külli miqdarda ziyan dəyər. Respublika ərazisinin böyük bir hissəsi şimal sərhədlərindən başlayaraq Bakı, Sumqayıt kimi iri şəhərlər də daxil olmaqla cənub sərhədlərinədək, Xəzər dənizi sahilində yerləşir (800 km). Xəzər Dənizinin səviyyəsinin 1,5 m-dən çox qalxması, Xəzər ətrafı zonalarda böyük problemlər yarada bilər. Bakı və Sumqayıtda bir çox müəssisələrin, yaşayış məntəqələrinin suyun altında qalmaq təhlükəsi yadardır. Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin qalxması adamların həyatı üçün də, təhlükə yadardır.

2. Marxal.

Respublikanın bütün dağ rayonlarında baş verir. Ən çox marxal təhlükəli sahələr Balakən, Kəlbəcər, Ordubad rayonlarıdır. Bu rayonlarda, fəlakətli marxallar baş verərsə, geniş ərazidə sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinə xeyli ziyan dəyər və insan tələfatına səbəb ola bilər.

Şəkil 15. Marxal.

6. Epidemiyalar

Epidemiya - hər hansı bir yoluxucu xəstəliyin insanların arasında ölkədə, rayonda, kollektivdə kütləvi halda geniş yayılması və fəqələdə hadisə mənbəyi olmasıdır.

Epidemiya yerli və gətirilmə ola bilər. Epidemiya bir neçə ölkəni, qitəni və ya bütün yer kürəsini əhatə etdikdə pandemiya, birdən-birə bas verdikdə eksploziv, yaxud epidemic alovlanma adlanır.

Epidemiya ilə mübarizə bu istiqamətdə təşkil olunur: infeksiyanı zərərsizləsdirilmək və ya tamam məhv etmək (taun tulyaremiya xəstəliyi zamanı gəmiriciləri qırmaq, xəstələri təcrid etmək); xəstəlik törədiciləri yoluxma yolunda dizenseksiya və dizenfeksiya üsulları ilə məhv etmək; əhali arasında xəstəliyə qarşı kütləvi peyvənd etməklə immunitet yaratmaq.

Yoluxucu xəstəliklər insanlar arasında ardı kəsilmədən yayılır. Onların artması iqtisadi itkiyə və ölkədə epidemik sərəitin pozulmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, mikroorqanizmlər çox tez çoxalma qabiliyyətinə malikdirlər, onlar yüksək dəyişilmə, uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olub, xarici təzyiqlərə qarşı möhkəm olurlar.

İnfeksiyon xəstəliklər insanın heyvanlar aləmindən ayrıldığı və növ kimi təsəkkül tapdığı andan müsəyət edir. Cəmiyyət əmələ gəldikcə və insanın sosial həyat tərzi inkisaf etdikcə bir çox infeksiyalar kütləvi yayılmışdır.

Respublikanın ərazisində taun xəstəliyinin 3 təbii mənbəyi, habelə tulyaremiya və vəba xəstəliyi yayılan təhlükəli sahələr müəyyən edilmişdir. Zaqaqəziyanın düzəngah-dağətəyi, **təbii taun** mənbəyi olub, sahəsi 500 min hektardır. Bura, Qazax, Ağstafa, Tovuz, Xanlar, Şəmkir, Salyan, Goranboy, Yevlax, Ağdaş kənd rayonlarını, habelə Mingəçevir şəhərini, Bakının Qaradağ və Əzizbəyov rayonları aiddir. Arazyanı **təbii taun** mənbəyinə aid edilən Naxçıvan şəhərinin, Ordubad, Culfa, Şərur və Babək rayonlarının ümumi sahəsi 260 min hektardır. Zaqaqəziyanın yüksək dağlıq taun mənbəyinə isə, sahəsi 100 min hektar olan Laçın, Kəlbəcər, Şahbuz rayonları daxildir.

Tulyaremiya xəstəliyi ehtimalı zona - Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Şəmkir, Goranboy, Culfa, Ordubad və Şahbuz rayonlarını daxildir. Şirvan və Naxçıvan şəhərlərində, habelə cənub rayonlarında da **vəba** xəstəliyi ehtimalı mövcuddur. Hal-hazırda respublika ərazisində 1 milyondan çox qaçqın yaşayır. Bu qaçqınların məişət şəraitinin ağır olması, onların kütləvi halda yerdəyişməsi də yoluxucu xəstəliklərin baş vermə təhlükəsini yarada bilər.

7. Epizootiyalar - böyük bir ərazidə çoxsaylı kənd təsərrüfatı heyvanları arasında yoluxucu, infeksiyon xəstəliklərin adı səviyyəni keçərək yayılmasıdır. Epizotiya heyvanların çoxalmasının qarşısını alan faktorlardan biridir. Heyvanlar arasında bruselyoz, tuberkulyoz, qrip xəstəlikləri ən təhlükəli sayılır. Epizotiya təsərrüfat, rayon, vilayət və ya ölkəni əhatə edə bilər. Epizotiya törədicilərin mənbəyi, yoluxmaların eyni vaxta düşməsi, yoluxma hallarının sayı, xəstəlik qeydə alınan təsərrüfatlar arasındakı məsafə ilə xarakterizə edilir. Epizotiya dabaq, taun xəstəliklər zamanı bas verə bilər.

Respublikanın Ağcabədi, Cəlilabad, Beyləqan, Fizuli, Şəmkir rayonları, eləcə də, Naxçıvan şəhərində, Nehrəm və Xocavənd yaşayış məntəqələrində kənd təsərrüfatı heyvanlarının **qara yara** xəstəliyinə tutulması ehtimalı mümkündür. Zaqatala, Beyləqan, Bərdə, İmişli, Ucar, Ağdaş, Abşeron, habelə, digər kənd yaşayış məntəqələrində heyvanlar arasında **dabaq** xəstəliyinin yayılma ehtimalı vardır.

8. Epifitotiya - kənd təsərrüfatı bitkilərinin infeksiya xəstəliyinin geniş yayılması və ziyanvericilərin təsirinə məruz qalmasıdır. Taxılda pas və sürmə xəstəliyi, kartofda fitoftora xəstəliyi. Epifitotiyanın səbəbləri epizootiyada olduğu kimidir.

9. Müharibə dövrünün fəvqəladə halları.

Hərbi fəvqəladə hadisələr - döyüşlərin aparılması ilə əlaqədar və ya onların nəticəsində əmələ gəlmiş fəvqəladə hadisələrdir.

Döyüşlərin aparılması ilə əlaqədar olan fəvqəladə hadisələr bölünürlər:

- Adi qırğın vasitələrdən istifadə etməklə;
- kütləvi qırğın vasitələrindən istifadə etməklə.

10. Vulkanlar

Vulkan püskürməsi - vulkanın qızğın qırıntılarını, külün yer səthinə atması, maqmanın (yer kürəsinin içində ərimiş halda olan kütlə) sürətlə çıxması, hansı ki, yer səthinə axdıqdan sonra lavaya çevrilir. Vulkan püskürməsi müvəqqəti – bir neçə saatdan bir çox illər müddətində ola bilər.

Vulkan püskürməsi geofiziki fəvqəladə vəziyyətlərə aid edilir, hansılar ki, təbii fəlakətlərə gətirə bilər.

Vulkan – xaricə lava, vulkanik qazlar, daşlar (vulkanik bombalar) püskürdən, yer kürəsinin üst qatında yaranan geoloji strukturdur. Vulkan yerin daxilində baş verən geoloji dəyişiklik nəticəsində maqmanın xaric edilməsi ilə müşaiət olunur.

Şəkil 16. Vulkan püskürməsi.

Vulkan sözü qədim Roma mifologiyasında od tanrısı Vulkanın adından götürülmüsdür. Vulkanla məşğul olan elmə **vulkanologiya** deyilir.

Vulkanlar təsnifləşdirilir:

- formasına görə (sit və ya stratovulkanlar);
- aktivliyinə görə (hərəkətdə olan, yatan, sönmüş);
- yerinə görə (yerüstü, sualtı, buzaltı).

Yerin 100 km dərinliyində təxminən 1000 və 1300° C arasında temperatur mövcudur. Bu istiliyin təsirindən ərimiş das qarışığı özülü plastik formaya malik maqmaya çevrilir. Damcı formalı maqma 50 km dərinliyinə yığılır. Təzyiq çoxaldıqca maqma yarıqlarla hərəkət edərək litosferaya daxil olur. Bu yolla yerin üzünə çıxmış maqmaya lava deyilir. Vulkan partlayışı zamanı tək-cə közərmis mayelər yox, həm də bərk və qaz halında olan maddələr xaricə çıxır. Əksər hallarda vulkanlar konus şəklində olurlar. Vulkanın forması başqa səkillərdə də ola bilər. Püskürmədən sonra vulkanın aktivliyi ya dayanır, ya da o min illər boyu "mürgüləyir". Bu zaman vulkanın özündə və ətrafında olan ərazilərdə maqmatik özəyin soyuması ilə müşaiət olunan aktivlik saxlanılır. Belə adlanan, postvulkanik dövr bas verir. Buraya fumarol, term, qeyzerləri misal göstərmək olar.

Vulkanların formaları:

- Qalxanvari vulkan;
- Gunbəzi vulkan;
- Qatlı vulkan;
- Mürəkkəb vulkan.

Vulkanların növləri:

- Sönmüş vulkan;
- Sönməmiş vulkan - aktiv vulkan.

Vulkanın ətrafa təsiri:

Vulkan püskürməsi genişmiqyaslı dağıntılara, insan itkilərinə və təbii fəlakətlərə gətirib çıxara bilər.

11. Yanğınlar

Genis miqyaslı kortəbii yanğınlar - meşə yanğınları, yeraltı yanğınlar, zəmi və çöl yanğınları da təbii fəlakət sayıla bilər.

Yanğın- od insanların nəzarətindən çıxdıqda səhlənkarlıq üzündən, bəzən də istehsalat qəzası və təbii fəlakət üzündən baş verir.

Məişət yanğınları - bu zaman alov yanan materialların növündən asılı olaraq sürətlə yayılıb müxtəlif dərəcədə ziyan törədir.

Meşə yanğınları - əsasən kortəbii hadisələrlə yayılan yanğına deyilir. Meşə yanğınları ən çox əhalinin təqsiri üzündən baş verir (meşədə tonqal qalamaq, ov etmək, ot çalmaq).

Şəkil 17. Məişət və meşə yanğınları.

Meşə yanğını zamanı canlı və ölü örtük, töküntü, yarpaq, budaqlar, meşə döşəniyi yanır. Meşə yanğınları meşə təsərrüfatına böyük ziyan vurur: çoxlu oduncaq məhv olur, meşənin tərkibi pisləşir, ağacların boy artımı zəifləyir, heyvanat aləmi məhv olur. Meşə yanğınlarına qarşı mübarizə meşə təsərrüfatları tərəfindən yerinə yetirilir.

Meşə yanğınlarının əsas baş vermə səbəbləri:

- meşədə təhlükəsizlik tədbirləri görülmədən ocaq qalanması;
- qalanan ocağın söndürülmədən tərk edilməsi;
- söndürülməmiş siqaret və ya kibritin meşəyə atılması;
- meşədə gecə gəzintisi zamanı, meşədən istifadə edilməsi;
- şüşə qırıqlarının meşəyə tullanılması- şüşə qırıntılarından çıxan şüaların meşədə əks olunması ilə yanğın baş verir;
- uşaqların meşədə odla oynaması, əyləncə məqsədi ilə təhlükəsiz sərəitdə ocaq qalanması.

12. Terror

Terror aktları- partlayışların, yanğınların, insanların qorxudulmasına və insan ölümün təhlükəsinin yaranmasına, maddi itkilərin baş verməsinə, ekoloji fəlakətin emələ gəlməsinə və digər ağır hadisələrin baş verməsinə yönəldilmiş hərəkətlərdir.

Terror aktlarının məqsədi:

- dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, beynəlxalq təşkilatların qərar qəbul etməsinə qeyri-qanuni təsir göstərmək;
- radioaktiv, partlayıcı, kimyəvi və bioloji təhlükəli maddələrin oğurlanması;
- şəxsi və millətlərarası münasibətlər zəminində kütləvi ixtişaşların törədilməsi;
- içtimai asayişin pozulması;
- fasiləsiz iş texnoloqiyası ilə işləyən, şəhərlərin əhalisinin həyat fəaliyyətini təmin edən obyektlərdə, nəqliyyatda və səhiyyə müəssisələrində icazəsiz və qəflətən işin dayandırılması.

Terror aktları:

- sənişin avtobuslarında törədilmiş terror aktları;
- sənişin və yük qatarlarında törədilmiş terror aktları;
- hava nəqliyyatında törədilmiş terror aktları;
- metropolitendə törədilmiş terror aktları;
- sənişin daşıyan dəniz bərəsində törədilmiş terror aktı;
- mülki şəxslərə və hərbiçilərə qarşı törədilmiş terror aktları;
- mülkü və dövlət obyektlərinə qarşı törədilmiş terror aktları.

1980-cı illərin sonlarından başlayaraq, Ermənistan dövlətinin və nüfuzlu erməni diasporasının maliyyə və təşkilatı yardımı ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni terror təşkilatları, "Terrorizmlə mübarizə" bölməsi "erməni terrorizmi alt bölməsi" Azərbaycana qarşı terror müharibəsinə başlamışlar. Faktlar göstərir ki, SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik qazanmış Ermənistan Respublikası dövlət səviyyəsində terroru dəstəkləyərək, təcavüzkar siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi qəbul etmişdir.

Fövqəladə hallarda obyektlərin dayanıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Dinc və ya müharibə dövründə mümkün olan ziyan və itkilərin həcmnin maksimum azaldılması məqsədilə təsərrüfat obyektlərində işin dayanıqlılığının təmin edilməsi ölkənin iqtisadiyyatı ilə əlaqədar vacib məsələdir. Bu həmçinin mülki müdafiənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri sayılır.

Respublikamızın ərazisindəki hər bir obyekt, müxtəlif kortəbii hadisələrin, o cümlədən də bunlardan ən fəlakətli olan zəlzələnin təsir dairəsinə düşə bilər. Yalnız onu qeyd edək ki, ölkəmizin ümumən hər yeri 8 baladək, ərazinin dördüdə biri qədər də 9 baladək zəlzələ ehtimalı sahələr sayılır. Yalnız 9 ballıq zonada əhalinin 20%-i, sel təhlükəli rayonlarda isə 5%-dən çoxu yaşayır. Bütün bunların nəticəsində yarana biləcək dinc və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hadisələr zamanı təsərrüfat obyektlərinin zədələnmə dərəcəsi nəinki onların hansı gücdə kortəbii hadisə rayonunda yerləşdiyindən həm də bu obyektlərin müdafiəyə hazırlaşması dərəcəsiindən asılı olacaq. Bu hazırlığın məğzini isə onun binaların və qurğuların fiziki davamlılığı da daxil olmaqla, burada işin sabitliyini artırmaq üçün görülən tədbirlər təşkil edir. Belə tədbirlər görülmüş obyektlər, nisbətən azalacaq, şəxsi heyətin müdafiəsi etibarlı olacaq, deməli,

obyekti daha qısa müddətdə yenidən işə salıb lazımı məhsulları istehsal etməyə xeyli əlverişli imkan yaranacaqdır. Fövqəladə hadisələr zamanı obyektə işin sabitliyi nə deməkdir və onun yüksəldilməsi nədən ibarətdir?

Obyektə işin dayanıqlığı – obyektin qəzalara, kortəbii hadisələrə və müasir silahların zədələyici təsirinə davam gətirməsi, bunların təsiri şəraitində belə, planda nəzərdə tutulmuş həcmdə məhsul buraxması, mühəndis-texniki avadanlığı zəif, yaxud, orta dərəcədə zədələndikdə istehsalın mümkün qədər tez bərpa olunması qabiliyyətinə deyilir. Maddi nemətlər istehsal edilməyən obyektlərin (nəqliyyat, rabitə, səhiyyə, tədris müəssisələri və s.) işinin dayanıqlığı deyildikdə isə, onların fövqəladə hadisələr zamanı öz funksiyaların yerinə yetirməsi bacarığı nəzərdə tutulur. İşin sabitliyinin yüksəldilməsi isə, obyektlərin məhz bu qabiliyyətinin və imkanların artırılıb müvafiq normativ sənədlərin tələbləri səviyyəsinə çatdırılmasından ibarətdir. İşin dayanıqlığının artırılması üçün obyektlərdə hələ əvvəlcədən mühəndis-texniki texnoloji və təşkilati tədbirlər kompleksi işlənib hazırlanır və vaxtında həyata keçirilir.

Belə tədbirlərin görülməsində əsas konkret məqsədlər aşağıdakılardır:

- İstehsalat qəzalarının qarşısını almaq;
- qəzalar, təbii fəlakətlər vaxtı, habelə müasir silahların təsiri nəticəsində baş verə biləcək itki və zərəri azaltmaq;
- fəlakətlərin, qəzaların, eləcə də düşmən hücumu nəticələrinin tez aradan qaldırılmasına şərait yaratmaq;
- pozulmuş istehsal prosesinin qısa müddətdə bərpa olunması imkanını əldə etmək;
- ekstremal şəraitdə işçilərin, onların ailə üzvlərinin normal həyat şəraitini təmin etmək.

Fövqəladə hadisələr zamanı istehsal obyektlərində və sahələrində işin dayanıqlığının artırılması çox olduğu qədər, həm də geniş sahəli və mürəkkəb bir problemdir. Burada istehsalatların ərazidə düzgün yerləşdirilməsi, əvəzedici istehsalat və müəssisələrin yaradılması, etibarlı maddi-texniki təchizatın, nəqliyyat əlaqələrinin təmin olunması, əlavə yanacaq növünə, digər xammal və texnologiyalara keçmək üçün hazırlıq tədbirlərindən başlamış, obyektlərdə işçilərin müdafiə edilməsinə, fəlakət nəticələrinin aradan qaldırılmasınadək müxtəlif işlər aiddir. Bunların bir qisminin hələ obyektlərin layihələşdirilməsi və tikilməsi vaxtı, digərlərinin isə sonradan yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bu tədbirlər səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq edilmiş normativ sənədlərə uyğun olaraq icra edilir.

Dayanıqlığın artırılması məqsədi ilə mülki-müdafiə mühəndis-texniki tədbirlərinin təyinatı və tətbiq olunması.

Mülki Müdafiə orqanlarının vəzifəsi istehsalatın tərkib hissələrinin-işçi qüvvəsinin, avadanlıqların, xammalın, hazır məhsulların müdafiəsinə yönəldilmiş mühəndis-texniki və digər tədbirlərin işlənib hazırlanması və yerinə yetirilməsində iştirak etməkdir. Fövqəladə hadisələr zamanı obyektə işin dayanıqlığını artıran tədbirlər kompleksində mühəndis texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsi xüsusən böyük əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda deyildiyi kimi, belə tədbirlər bina və qurğuların, kommunikasiyaların müxtəlif dağıdıcı təsirlərə fiziki davamlılığını artırmaq üçün görülür. Yeni müəssisələr, digər müxtəlif obyektlər layihələşdirilərkən və tikilərkən yerinə yetirilən mühəndis-texniki tədbirlər daha səmərəli və iqtisadi cəhətdən xeyli sərfəli olur. Bu zaman ilk növbədə, obyektin ərazisində bina və qurğuların yerini zonalar üzrə planlaşdırmaq, yeni istehsalat qurğularını, ambarları, zavod idarəsi binalarını və digər müxtəlif məqsədli tikililəri ayrı-ayrı qruplar şəklində (zonalarla) yerləşdirmək nəzərdə tutulur. Xüsusən partlayış təhlükəli sexləri, laboratoriyaları, güclü təsirli zəhərli maddə tutumlarını ayrıca yerləşdirmək vacib sayılır. Təcrübə göstərir ki, bütün bunlar həm də qəzalar, dağıdıcı

kortəbii hadisələr, başqa kənartəsirlər şəraitində ikinci zədələyici amillər törəməsinin, uçqun qalaqları yaranmasının xeyli dərəcədə qarşısını alır.

Obyektlər tikilən dövrdə həmçinin orada işləyəcək işçilərin müdafiəsi (MM müdafiə qurğularının tikilməsi və s.) məsələləri də həll edilir. Fəaliyyətdə olan obyektlərdə isə belə tədbirlər müəssisələrin yenidən qurulması vaxtı və istehsalatın təkmilləşdirilməsi qaydası ilə həyata keçirilir.

Araşdırma zamanı obyektin istehsal prosesində iştirak edən elementlərinin mövcud vəziyyəti müasir silahların bütün zəhərləyici amillərinə, ikinci amillərə, habelə ehtimal edilən kortəbii hadisələrinin təsirinə davamlıq baxımından qiymətləndirilib təyin edilir. Bunda məqsəd – obyektin istehsal fəaliyyətində ən zəif sahələri aşkara çıxarmaq və onların etibarlığını, eləcə də bütünlüklə müəssisənin sabit işini təmin etmək üçün tələb olunan mühəndis-texniki, texnoloji və təşkilati tədbirləri müəyyənləşdirməkdir.

Mühəndis texniki tədbirlər: obyektə binaların, qurğuların, avadanlığın və kommunikasiyaların zədələyici təsirlərə fiziki davamlılığını artırmaq üçün görülən tədbirlərdir.

Texnoloji tədbirlər: ikinci zədələyici amillər yaranması ehtimalının qarşısını almaq məqsədilə obyektə texnoloji rejimin dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur.

Təşkilati tədbirlər: fəvqəladə hadisələr zamanı yaranan şəraitdə obyektə mülki müdafiə qərgahının, qüvvələrin, habelə işçilərin ən səmərəli fəaliyyət qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Məhz bütün bu tədbirləri konkretləşdirmək üçün aparılan araşdırmalar mütəxəssislər tərəfindən xüsusi metodika üzrə və müvafiq hesablama cədvəllərindən istifadə edilməklə aparılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, görüləcək mühəndis texniki tədbirlərin həcmi və xarakteri obyektin vacibliyindən, dinc və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hallar zamanı yarana biləcək təhlükənin dərəcəsi baxımından harada yerləşdiyindən, işçilərin sayından və digər şərtlərdən asılı olur.

Hətta eyni bir ərazidə yerləşən müəssisələr belə, özlərinin təyinatına, istehsalat prosesinin xarakterinə, iş şəraitinə və s. görə bir birindən xeyli fərqlənirlər. Buna görə də bütün obyektlər üçün yararlı olan eyni bir həcmdə işlərin siyahısını tərtib etmək, əlbəttə ki, mümkün deyil. Hər bir müəssisədə görülməli mühəndis-texniki tədbirlər konkret şəraitdən asılı olaraq müəyyən edilir. Lakin belə tədbirlərin bir qismi bütün obyektlər üçün ümumi sayılır və bunlar hər bir obyektə yerinə yetirilə bilər.

Sülh dövründə idarəetmə üçün inzibati xidmət binalarında, dispetçer məntəqələrində və digər otaqlarda yerləşdirilmiş texniki rabitə vasitələri, nəzarət-ölçü cihazları, məsafədən idarəetmə aparatları və sair cihazlar işlədilir. Əsas idarəetmə vasitələri sayılan bu avadanlıqlar müdafiə üçün nəzərdə tutulmamış binalarda qoyulduğuna görə adətən kifayət dərəcədə fiziki davamlılığa malik olurlar. Həmin avadanlıq yerləşdirilən tikililər obyektin əsas istehsal qurğularından daha tez sıradan çıxıb bilər, bu isə müəssisədə idarəetmənin itirilməsi və istehsalın pozulması ilə nəticələnər.

Buna görə də müharibə dövründə müəssisənin fəaliyyətinin etibarlı surətdə idarə edilməsi üçün buradakı sığınacaqların birində obyektin idarəetmə məntəqəsi yaradılıb, lazımi rabitə və xəbərdarlıq vasitələri təmin edilməlidir. İdarəetmənin dayanıqlılığını artırmaq məqsədilə belə mühəndis-texniki tədbirlərlə yanaşı təşkilati tədbirlər də nəzərdə tutulur: işçilər müxtəlif növbələrdə işləyəcək qruplara ayrılır, bu qrupları (növbələri) obyektə işləyərkən və təhlükəsiz sahələrdə dincələrkən idarə etmək üçün onların sayına müvafiq idarəetmə qrupları, digər operativ qruplar təşkil edilib fəaliyyətə hazırlanır.

İri şəhərlər və mühüm əhəmiyyətli obyektlər üçün, düşmən tərəfindən müharibə vaxtı nüvə zərbəsi gözlənilən ərazidə dağılma zonası müəyyənləşdirilir. Bu zona nüvə

zərbəsinin, zərbə dalğasının izafi təzyiqinin qiyməti 10 kPa (0,1 kq q/sm²) və daha çox olan ərazidir.

Bütün mümkün dağılma zonası 2 zonaya ayrılır:

Mümkün güclü dağıntı zonası – izafi təzyiqin qiyməti 30 kPa (0,3 kq q/sm²) və daha çox olanda;

Mümkün zəif dağıntı zonası – izafi təzyiqin qiyməti 10-30 kPa (0,1 kq q/sm² - 0,3 kq q/sm²) qədər olan halda baş verir;

Yanacaq, güclü təsirli kimyəvi maddələr istehsal edilən və digər yüksək təhlükəli zavodlarda bu tədbirlər obyektin dinc və müharibə dövrlərində MM planında nəzərdə tutulur. Burada ehtimal olunan qəzaların, habelə yarana biləcək ikinci zədələyici amllərin xarakteri və miqyası göstərilir, adamların və maddi sərvətlərin xilas edilməsi üzrə tədbirlər, qəza nəticələrinin aradan qaldırılması yolları və üsulları, bu zaman ixtisaslaşdırılmış qrupların, xilasedici, yanğınsöndürən dəstələrin fəaliyyət qaydası müəyyən edilir.

GTZM işlədilen və onların buxarları ilə zəhərlənmə təhlükəsi olan otaqlarda avtomat neytrallaşdırma qurğusu qoyulur. Zərərli buxarlar müəyyən təhlükəli konsentrasiyaya çatanda qurğu avtomatik surətdə işə qoşularaq deqazasiya mayesi çiləyib, zəhərli maddələri neytrallaşdırır.

Istehsal obyektlərində, mürəkkəb texnoloji qurğularda qəzalar adətən yanğınlarla müşayət olunur. Yanğın təhlükəsizliyini artırmaqdan ötrü obyektəki alışa bilən müxtəlif binaların divarlarına, konstruksiyaların səthinə odadavamlı boyaq çəkilir, yaxud superfosfat məhlulundan suvaq vurulur.

Müharibə və dinc dövründəki fəvqəladə hallar zamanı obyektlər **tamamilə, güclü surətdə, orta və zəif** dərəcələrdə dağıntılara məruz qala bilər.

Tamamilə və güclü dağıldılmış obyektlərdə, xüsusən müharibə dövründə istehsalın bərpa edilməsinə cəhdlər göstərilməsi adətən məqsədəuyğun sayılmır, çünki, iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmur.

Orta və zəif dərəcədə zədələnən müəssisələrdə isə müharibə dövründə belə, məhsul buraxılışın bərpa olunması real sayılır, lakin o şərtlə ki, bu işlərə obyektin özü və onun şəxsi heyəti əvvəlcədən hazırlanmış olsun.

Istehsalatın bərpa edilməsi planları və layihələri adətən iki variantda zəif və orta dərəcələrdə zədələnmə halları üçün tərtib olunur. Bu zaman hər iki şərait üzrə ilk növbədə bərpaetmə işlərinin xarakteri və həcmi müəyyənləşdirilir, tələb ediləcək işçi qüvvəsi, materiallar, avadanlıq və s. habelə onların qiyməti hesablanır, bərpa müddətləri göstərilir.

Bu zaman o da nəzərə alınır ki, bəzi hallarda obyektin bərpa edilməsi müvəqqəti xarakter daşıya bilər. Buna görə də ən vacib məhsulların qısa müddətdə istehsalına nail olmaq məqsədilə müvafiq normativ sənədlərin tələblərindən müəyyən dərəcədə kənara çıxma hallarına yol vermək mümkündür.

Bərpa müddətlərini azaltmaqdan ötrü sənədləşdirilmiş tikinti hissələrindən, yüngül karkaslardan, salamat qalmış konstruksiyalardan da geniş istifadə olunur.

Müəssisənin bərpa olunması üçün əsas şərtlərdən biri də əvvəlcədən işlənilib hazırlanmış layihələrin, tikinti üzrə və texniki sənədlərin qorunub saxlanmasıdır. Beləliklə, dinc və müharibə dövrlərində ekstremal şəraitdə iqtisadiyyat obyektlərində işin dayanıqlığının yüksəldilməsi üzrə tədbirlər işçilərin etibarlı müdafiəsinə, xilasetmə işlərinin qısa müddətdə icrası, istehsalın bərpa olunmasına yönəldilməklə bərabər,

həmçinin dinc dövrdə də istehsalat qəzaları ehtimalının azaldılması və qəza nəticələrinin məhdudlaşdırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Fövqəladə hallarda obyektlərin işinin dayanıqlığının yüksəltmə yolları və üsulları.

Fövqəladə hadisələr zamanı işin dayanıqlığını yüksəldən konkret tədbirləri müəyyən etməkdən ötrü əvvəlcə obyektə bu sahə üzrə araşdırmalar (tədqiqatlar) aparılır. Müvafiq təşkilatlar tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərir ki, dinc dövrdə istehsalat qəzalarının xeyli bir qismi «insan amili» sayəsində baş verir, yəni səbəb işçinin öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməməsi, yaxud öz işinə, texnoloji rejimin, istehsalat təlimatı tələblərinin icrasına səhlənkərliklə yanaşmasıdır. Bax, buna görə də obyektlərdə hər bir işçiyə istehsalatda özünü hifz etmə hissənin aşılması qəza ehtimalını azaltmağın və ümumiyyətlə təhlükəsizliyin artırılması yollarından biri sayılmalıdır. Xarakterinə görə belə tədbirlər qruplaşdırılır, bunlara bəzən, işin dayanıqlığının yüksəldilməsi yolları və ya istiqamətləri deyilir.

Bunlar aşağıdakılardır:

1. fəvqəladə hallar zamanı işçilərin müdafiəsinin təmin edilməsi;
2. obyektin ən vacib elementlərinin möhkəmliyinin artırılması və texnoloji prosesin təkmilləşdirilməsi;
3. maddi texniki təchizatın dayanıqlığının artırılması;
4. ekstremal şəraitdə obyektin idarəetmə sisteminin etibarlılığının yüksəldilməsi;
5. müəsədə istehsalat qəzaları baş verməsi, ikinci zədələyici amillər törəməsi ehtimalını və onların zərərini azaltmaq üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması;
6. obyektə istehsalın bərpa edilməsi üçün hazırlıq görülməsi.

Bu tədbirlər əsasən əvvəlcədən işlənilib yerinə yetirilir. Bilavasitə fəvqəladə hallar zamanı görülməli olan əməliyyatlar isə qabaqcadan planlaşdırılır, onların dərhal icrası üçün hazırlıq görülür.

V FƏSİL

Əhalinin mülki müdafiə sahəsində hazırlanması.

Əhalinin mülki müdafiə sahəsində hazırlanması ilə bağlı qanunvericiliyin tələbləri.

Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə hadisələrdən müdafiə sahəsində əhalinin hazırlığının təşkili çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fəvqəladə hadisələrdən müdafiə sahəsində əhalinin hazırlanması mülki müdafiənin əsas vəzifələrindən biridir.

Bu fəzifə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 700 sayılı Fərmanı "Mülki Müdafiə haqqında" Qanunu və Nazirlər Kabinetinin 193 sayılı qərarının "Əhalinin mülki müdafiəyə hazırlanması haqqında" Əsasnamənin tələblərinə uyğun olaraq yerinə yetirilməlidir.

Mülki Müdafiənin ən əsas vəzifələrindən biri qəragahların, xidmətlərin, dəstələrin şəxsi heyətinin və işləməyən əhalinin xüsusi hazırlığıdır. Bu hazırlığın məqsədi əhalinin

kütləvi qırğın silahlarından və sülh dövründə Fövqəladə hadisələrin nəticələrini və mühafizə qaydalarını mənimsənilməsinə, qərargahların və dəstələrin şəxsi heyətinin Fövqəladə hadisələr şəraitində bacarıqla və qəti fəaliyyət göstərmələri üçün həmişə hazır olmalarını təmin etməkdən ibarətdir.

Ancaq qabaqcadan və müntəzəm hazırlıq görülməsi adamların mühafizəsini təşkil etməyə, itkiləri azaltmağa, Fövqəladə hadisələr zamanı iqtisadiyyat obyektlərinin fasiləsiz işləməsinə təmin etməyə, həmçinin zədələnmə ocaqlarında qəza xilas etmə və digər təxirəsalınmaz işlərin tez və mütəşəkkil aparmağa imkan yaradır. Komandir və rəis heyəti Mülki Müdafiənin təşkilinin əsasını və aparılmasını mükəmməl bilməli, Mülki Müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasını öyrənməli, onların həyata keçirilməsinə rəhbərlik etməli, QX və DTİ (Qəza xilas etmə və digər təxirəsalınmaz işlər) işlərinin aparılması üçün tez və savadlı qərar qəbul etməlidirlər.

Dəstələrin şəxsi heyətini yaxşı hazırlamaq lazımdır ki, zədələyici amillərin təsiri şəraitində adamların, heyvanların, bitkilərin, ərzağın, yemin və su mənbələrinin zədələnmədən mühafizə işlərini, həmçinin zəhərsizləşdirmə işlərini, adamların sanitariya və heyvanların baytar təmizliyini həyata keçirə bilsinlər.

Əhalinin Mülki Müdafiəyə müvəffəqiyyətlə hazırlanması təlimin dəqiq təşkilindən və bacarıqlı planlaşdırılmasından çox asılıdır.

Dəstələrin hazırlığı ehtəvacəhətli bir prosesdir ki, bu da komandir-rəis heyətini dərin bilik, düzgün təlim formaları, metodları tələb edir. Bu işə vaxtında, məqsədəuyğun və əyani təşkil olunmalı və planlaşdırılmalıdır.

Dəstələrin şəxsi heyətinin müəssisə rəhbərlərinin, qərargah rəislərinə dəstə komandirlərinə həvalə olunur. Qərargah, müəssisə rəhbərlərinin göstərişlərinə əsasən, təlim keçənlərin kateqoriyasını, təlim qruplarının heyətini, dərslərin keçirilməsi vaxtını, təlimin rəhbərlərini və maddi-texniki təminatını təyin edir.

Dəstələrin şəxsi heyətinin və əhalinin hazırlığının keyfiyyəti, ən çox hazırlığın dəqiq və bacarıqlı planlaşdırılmasından asılıdır. Hazırlıq hər tədris ilinə təlim dövrləri üzrə (qış, yay) planlaşdırılır. Bu planlaşdırmada müəssisə rəhbərləri və qərargahları müəssisələrin istehsalının xüsusiyyətlərini və burada dəstələrin şəxsi heyətinin məşğul olmasını nəzərə alırlar.

FHN-nin Regional Mərkəzin, şəhər və rayon Mülki Müdafiə qərargahının göstərişləri və hazırlıq planının çıxarışına əsasən dəstələrin hazırlıq dərəcəsini nəzərə alıb, müəssisədə hazırlıq üzrə müəssisə rəhbərlərinin göstərişi, təqvim planı və komandir-rəislər, dəstələrin şəxsi heyəti üçün dərs cədvəli tərtib olunur. Bu göstərişlə hazırlıq yekunlaşdırılır və yeni tədris ili üçün vəzifələr müəyyənləşdirilir.

Əhali mülki müdafiəyə hazırlanarkən aşağıdakı əsas prinsiplər rəhbər tutulur:

- mühafizə işləri ümumən ölkənin 8 yaşdan yuxarı bütün əhalisinə öyrədilməlidir. Bu zaman 8-16 yaşlı şəxslərə fəvqəladə hallarda mühafizə olunmağın üsul və qaydaları, 16 yaşdan yuxarı şəxslərə isə, bundan əlavə, qəzaların və fəlakətli hadisələrin nəticələrini aradan qaldırmaq üzrə fəaliyyət qaydaları da öyrədilir,
- mülki müdafiənin əhaliyə öyrədilməsi icbari xarakter daşıyır və hər bir adamın vətəndaşlıq borcu sayılır. Təbiiyindən, mülkiyyət və təsərrüfat formasından asılı olmayaraq bütün dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri öz tabeliyindəki şəxslərin fəvqəladə hallarda mühafizəyə hazırlanmasını təşkil edir və bu iş üçün məsuliyyət daşıyırlar,
- mühafizə məsələləri konkret yerli şəraiti, təsərrüfatların xüsusiyyətlərini və digər amilləri almaqla əhalinin müxtəlif qruplarına fərqli surətdə öyrədilir.

Mülki müdafiənin tədrisi üçün ölkənin əhalisi şərti olaraq 5 qrupa ayrılır:

- rəhbər heyət, hərbişmiş Mülki Müdafiə dəstələrinin komandir-rəis və sırası heyətləri, Mülki Müdafiə dəstələrinə cəlb olunmayan fəhlə, qulluqçu və kənd təsərrüfatı işçiləri, istehsalat və xidmət sahəsində məşğul olmayan əhali, məktəbli gənclər,
- mühafizə bilikləri, qaydaları və üsullarının öyrədilməsi fasiləsiz və ardıcıl xarakter daşıyır. Bu sahəyə aid tədris tədbirləri istisnasız olaraq bütün obyektlərdə-sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrində, idarə və təşkilatlarda, tədris və müalicə ocaqlarında, xidmət sahələrində və s. hər il planlaşdırılır və həyata keçirilir. Tədris ili yanvardan başlayır və 10 ay davam edir.

Obyektlərdə mülki müdafiənin öyrədilməsi işləri, tədris qruplarında məşğələ aparmaq, mühafizə məsələlərini müstəqil surətdə öyrənmək üsulları ilə məşq və təlimlər vasitəsilə həyata keçirilir. Məşğələlərin mövzuları, keçirilməsi qaydası və vaxtı (iş vaxtı və ya işdən sonra) yerli şərait, istehsalın xüsusiyyətləri və öyrədilən şəxslərin hazırlıq dərəcəsi nəzərə almaqla müəyyən edilir. İşçilər fəaliyyətə hazırlanarkən onlara «Mülki müdafiə» mövzularının öyrədilməsi nəzərdə tutulur, həmçinin təhlükəsizlik texnikası üzrə ilkin təlimat proqramlarına, müəssisədə işin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla mülki müdafiə məsələləri də daxil edilir. Kollektiv və fərdi əmək müqaviləsi, digər müqavilələr bağlanarkən bunlarda mülki müdafiəyə hazırlığın təşkili üzrə işə götürənin və əmək kollektivinin vəzifələri müəyyən olunur.

Dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrində şagirdlərin, tələbələrin və dinləyicilərin mülki müdafiə hazırlığı mövzuları, proqramları və tədris saatlarının miqdarı müvafiq nazirlik, dövlət komitələri, baş idarələr, təhsil müəssisələri tərəfindən yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanır və Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi ilə razılaşdırılır. Əməli məşğələlər, mülki müdafiə təlimləri və məşqləri fəvqəladə hadisələr dövrlərindəki mülki müdafiə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi bütün əhali qruplarını hazırlamağın əsas forması hesab edilir. Respublikanın əhalisinə müdafiə biliklərinin öyrədilməsində mülki müdafiə təbliğatına geniş yer verilir. İstehsal və sosial təyinatlı obyektlərin rəhbər komandir-rəis heyətlərinin, Mülki Müdafiə qüvvələrinin və Mülki Müdafiə mütəxəssislərinin hazırlanması. Rəhbər heyətin hazırlığı bilavasitə təsərrüfat obyektlərində, ərazi və sahə Mülki müdafiə orqanları tərəfindən keçirilən tədris-metodik toplanışlarda, kadrların ixtisasartırma üzrə təhsil müəssisələrində və mülki müdafiə kurslarında yerinə yetirilir. Obyektlərdə rəhbər, komandir-rəis heyətləri və işçilərdən, habelə tələbələrdən ibarət Mülki Müdafiə qüvvələrinin şəxsi heyətinin hazırlığı qüvvədə olan proqramlara müvafiq həyata keçirilir. Rəhbər, komandir-rəis heyətinin ixtisasartırma institutlarında və Mülki Müdafiə kurslarında hazırlanmasına isə müvafiq proqramlar həcmində vaxt ayrılır.

Onlar həmçinin tədris ili ərzində ən çoxu 5-7 gün istehsalatdan ayrılmaqla keçirilən məşğələlərdə, məşqlərdə, toplanışlarda hazırlanır, yeni vəzifəyə təyin olundandan sonra isə hər 5 ildən bir MM kurslarında hazırlıq keçirlər.

Rəhbər, komandir-rəis heyətlərinin və mütəxəssislərinin Mülki Müdafiə kurslarında hazırlanması.

Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, rayon (şəhər), kənd və qəsəbələrin, eləcə də nazirliklərin, dövlət komitələri, baş idarələr, istehsalat birlikləri, assosiasiyalar, elm və tədris müəssisələri və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat obyektləri rəhbərlərinə, mütəxəssislərinə Mülki Müdafiə sahəsində qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirmək qaydalarını öyrətməyin əsas forması – onları mülki müdafiə kurslarında hökmən hazırlanmasını təşkil etməkdir.

İşçilərə, işləməyən əhaliyə, Dövlət və qeyri-dövlət ali, orta ixtisas məktəbi tələbələrinə, texniki peşə və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə, kadrların ixtisasartırma və yenidən hazırlanması üzrə tədris müəssisələri dinləyicilərinə Mülki Müdafiə biliklərinin öyrədilməsi.

İdarə, müəssisə, təşkilat və digər obyektlərdə işləyən, lakin Mülki Müdafiə qüvvələrinin, xidmətlərinin heyətinə cəlb olunmayan əhaliyə Mülki Müdafiə bilikləri hər il iş yerində, istehsalatdan ayrılmadan öyrədilir. Bu əhali qrupu üçün hazırlığın aşağıdakı növləri müəyyən edilir.

Mülki Müdafiə məsələlərini müstəqil surətdə öyrənmək və hər ay sex, şöbə və digər bölmə rəhbərlərinin keçirdiyi Mülki Müdafiə məşqlərində iştirak etmək.

Tədris qrupunun tərkibində, xüsusi hazırlanmış qrup rəhbərlərinin yaxud bilavasitə öz rəhbərinin başçılığı ilə müntəzəm məşğələ keçmək. Obyektin ştatlı Mülki Müdafiə işçiləri belə məşğələ rəhbərləri və ya təlimatçılarla tədris ilinin əvvəlində bir-iki günlük metodik toplanış keçirirlər. Ştatlı Mülki Müdafiə işçiləri olmayan obyektlərdə belə toplanışlar regional (şöbələrdə) şəhər, rayon Mülki Müdafiə icra orqanlarında və kurslarında təşkil edilir. İstehsalat və xidmət sahələrində məşğul olmayan (işləməyən) əhaliyə mülki müdafiə bilikləri yaşayış yerlərində, kütləvi informasiya vasitələrinin, mənzil idarələrində yaradılan məsləhət məntəqələrinin yardımı ilə müstəqil surətdə və təsərrüfat müəssisələrində, mənzil istismarı orqanlarında keçirilən əməli məşğələlər, Mülki Müdafiə məşqlərinə cəlb edilməklə öyrədilir. Dövlət və qeyri - dövlət ali, orta ixtisas məktəbi tələbələrinə, texniki peşə və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə Mülki Müdafiənin öyrədilməsi. Mülki Müdafiə və tibbi biliklərin əsasları – ali məktəblərin bütün tələblərinə öyrədilməsi məcburi olan fənnlər sayılır, tədris planlarına xüsusi fənnlər kimi daxil edilir. Ali məktəblərin tələbələrinə Mülki Müdafiə və tibbi biliklərin əsasları fənnləri qüvvədə olan proqramlara müvafiq tədris edilir.

Tələbələrə MM-nin öyrədilməsi üzrə əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- fəvqəladə hallarda fəaliyyət göstərmək və ali məktəblərdə aldıkları ixtisasa müvafiq olaraq, obyektlərin sabit işinin təmin edilməsi üsullarını öyrənmək;
- tibbi biliklərin əsaslarına yiyələnmək və fəvqəladə hallarda əməli olaraq tibbi yardım göstərməyi bacarmaq;
- ümumtəhsil məktəblərinin 2, 5, 6-cı siniflərdə Mülki Müdafiə tibbi-sanitariya hazırlığı fənnləri üzrə məşğələlər aparmağı bacarmaq.

Xüsusi fənn olmaqla Mülki Müdafiə və tibb hazırlığı üzrə məşğələlər bütün ali təhsil məktəblərinin yuxarı kurslarında iki semestr, tibbi biliklərin əsasları isə dörd semestr keçirilir. Ali pedaqoji məktəb tələblərinə təcrübə keçən dövrdə onlara Mülki Müdafiə və tibb hazırlığı fənni üzrə məşğələlər aparılması da planlaşdırılır. Mülki Müdafiə fənni imtahan verməklə qurtarır. Pedaqoji institutlar və universitetlərdə tibbi biliklərin əsasları fənnindən birinci tədris ili tələbələr imtahan, ikinci tədris ili isə məqbul verirlər. Kurs buraxılış imtahanları ilə qurtarır.

Ali təhsil məktəblərində Mülki Müdafiə kafedraları (kursları) müvafiq nazirliyin rəhbərliyinin əmri ilə yaradılır. Onlar ümumi qaydalara müvafiq komplektləşdirilir. Mülki Müdafiə kafedraları (kursları) müəllimlərinin bilikləri sahə təkmilləşdirmə tədris müəssisələrində Respublika Mülki Müdafiə kurslarında və müvafiq sazişlərə əsasən digər ölkələrin ixtisaslaşdırılmış tədris müəssisələrində təkmilləşdirilir.

Ümumtəhsil, texniki peşə, orta ixtisas və onlara bərabər tutulan məktəblərin 10-11 sinif şagirdlərinə, Mülki Müdafiə « Gənclərin ibtidai hərbi hazırlıq proqramına » bölmə kimi daxil edilir və proqramda nəzərdə tutulan miqdarda hərbi rəhbər tərəfindən tədris olunur. Mülki Müdafiə fənni 2-ci sinifdə – 6 saat, 5-ci sinifdə – 8 saat və 6-cı sinifdə – 8 saat tədris olunur. Saatlar bədən tərbiyəsi fənninin tədris saatlarına daxil edilir və sinif rəhbərləri tərəfindən tədris olunur. Mülki Müdafiəni tədris edən sinif rəhbərləri tədris ilinin əvvəlində yerli Mülki Müdafiə qərargahlarının nəzdində 3 günlük kurs keçirlər. Kadrların ixtisasartırma və yenidən hazırlanması üzrə tədris müəssisələri dinləyicilərinə Mülki Müdafiənin öyrədilməsi.

Şəkil 18. Orta və ali məktəblərdə MM fənninin tədris olunması.

Obyektlərdə mülki müdafiə tədrisinin planlaşdırılmasının əsasları.

Kadrların ixtisasartırma və yenidən hazırlanması üzrə tədris müəssisələrində dinləyicilərə Mülki Müdafiənin öyrədilməsinin əsası – fəvqəladə hadisələr dövrlərindəki fəvqəladə hallarda onların öz əsas işinə və Mülki Müdafiə üzrə vəzifələrinə müvafiq olaraq mühafizə tədbirlərini həyata keçirmək vərdişlərinin qazanması məqsədilə aparılan əməli məşğələlər təşkil edir. Obyektlərin rəhbər heyəti və mütəxəssisləri yenidən hazırlanarkən tədris prosesinə «Fəvqəladə hallarda obyektin idarə olunması və onun sabit işinin təmin edilməsi» kursu, içtimai və humanitar tədris müəssisələrində isə «Mülki Müdafiə» kursu daxil edilir.

Məşğələlər həm bu kursun öyrədilməsi üçün planlaşdırılmış saatlarda, həm digər fənnlər ilə kompleks halında, həm də kafedraların tapşırıqlarına əsasən, müstəqil hazırlıq saatlarında keçirilir. Məşğələlər fəal tədris metodları və hesablayıcı texnikanın geniş tətbiqi ilə aparılır.

Mülki Müdafiə kursunun öyrədilməsi – proqram həcmində yoxlama ilə, yaxud yoxlama işi (referat) yazmaqla başa çatdırılır. Fəvqəladə hallarda müəssisənin (sahənin) idarə edilməsi və onun sabit işinin təmin olunması dinləyicilərin buraxılış işlərinə ayrıca bölmə kimi daxil edilir.

İstehsal və sosial təyinatlı obyektlərdə Mülki Müdafiə tədrisinin planlaşdırılması və uçotu. Rəhbər, komandir-rəis heyətinin, Mülki Müdafiə qüvvələrinin, işçilərin və bütün əhalinin MM üzrə öyrənilməsi bütün tədris ili müddətinə planlaşdırılır.

Bunun üçün aşağıdakı rəhbər sənədlərdən istifadə olunmalıdır:

1. «MM haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18.04.1998-ci il tarixli 700 sayılı fərmanı;
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25.09.1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarı;
3. Fəvqəladə Hallar Nazirinin əmr və direktivləri;
4. Mülki Müdafiə üzrə normativ sənədlər;
5. Mülki Müdafiə tədris proqramları;
6. Rayon (şəhər) Mülki Müdafiə rəhbərinin keçmiş tədris ilinin yekunları və yeni tədris ilinin vəzifələri haqqında əmr;
7. Əlaqədar nazirlik, komitə və müəssisə rəhbərlərinin əmrləri;
8. Keçiriləcək MM təlimləri haqqında rayon planından çıxarış və sairə.

Obyektlərdə MM tədrisinin planlaşdırılması üçün sənədlər:

1. Obyekt Mülki Müdafiə rəhbərinin keçmiş tədris ilinin yekunları və yeni tədris ilinin vəzifələri haqqında əmri;
2. Rəhbər, komandir-rəis heyəti, MM qüvvələri və işçilərin MM hazırlığı üzrə planı;
3. Bütün qruplar üçün dərs cədvələri;
4. Obyektdə keçiriləcək təlim və məşqlərin mövzuları;
5. Yeni tədris ilində Mülki Müdafiə kurslarında hazırlıq keçəcək rəhbər və komandir-rəis heyətinin siyahısı;
6. Obyektin tədris-metodik bazasından istifadə edilməsi qrafiki;
7. Obyekt Mülki Müdafiə qərargahının aylıq iş planı.

Əmr iki hissədən ibarətdir:

Obyektin MM hazırlığının nəticələri:

- qrupların ayrılıqda Mülki Müdafiə üzrə hazırlığının nəticələri və obyektin müharibə dövründə sabit işinin hazırlığı vəziyyəti;
- tədrisdə iştirak edənlərin faizi;
- obyektdə keçirilmiş təlimlərin nəticələri və qiymətləndirilməsi;
- tədris zamanı yüksək nəticələr əldə etmiş sexlər, briqadalar sahələr və hərbişdirilməmiş dəstələr;
- hazırlıq zamanı keçirilən tədbirlər;

MM bilikləri təbliğatının keçirilməsi haqqında tədbirlər:

- tədris-metodik bazasının vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması üçün keçirilən tədbirlər;
- tədris ilində həll olunmamış məsələlər və çatışmayan məsələlərin səbəblərinin təhlili;
- tədrisin qeyri-kafi təşkil olunmasının konkret misalları;
- nəticələr hissəsi qısa olmalıdır.

Əmrin sərəncam hissəsində yeni tədris ili üçün aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- yeni tədris ilində başlıca vəzifələr;
- tədris qrupları və onların rəhbərləri;
- komandir-rəis heyətinin və dəstələrin hazırlanmasında vəzifələri;
- işçilərin hazırlığının təşkili, normativlərin keçirilməsi;
- işləməyən əhəlinin Mülki Müdafiə üzrə öyrədilməsinin təşkili;
- tədris ilində keçiriləcək MM təlimlərinin mövzuları, məqsədi və vaxtı;
- Mülki Müdafiə təbliğatının tədbirləri;
- tədrisin maddi-texniki yaxşılaşdırılması vəzifələri;
- tədris ilinin başlanması və qurtarması vaxtı;
- yüksək nəticələrə nail olan MM dəstələri və ayrı-ayrı şəxslərin mükafatlandırılması.

Dövlət və qeyri-dövlət ali və orta ixtisas məktəbi tələbələrinə, texniki peşə və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə mülki müdafiənin öyrədilməsi.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Mülki müdafiənin təmin edilməsi barədə» 25 sentyabr 1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarın II hissəsinin «Mülki müdafiənin əməli məşğələləri, təlimləri və məşqləri haqqında» 2-2.7 maddələrinə müvafiq olaraq, təşkil olunub, keçirilir.

Belə ki, obyektlərdə keçirilən əməli məşğələlərin, Mülki Müdafiə təlimləri və məşqlərinin əsas növləri bunlardır:

1. Mülki Müdafiə normativlərinin yerinə yetirilməsi – normativlər adətən ayda bir dəfə Mülki Müdafiə məşğələsi zamanı öyrədilir;
2. Rəhbər heyətin Mülki Müdafiə məşğələləri – ildə bir dəfə keçirilir və belə məşqlər zamanı rəhbər heyət obyektin Mülki Müdafiə planına əsasən özünün xidməti vəzifələrini

dəqiq öyrənir; məşqə obyektin Mülki Müdafiə qərargahı Mülki Müdafiə xidmətinin rəhbər heyətləri və hərbişmənmiş dəstələrin komandir-rəis heyəti cəlb edilir;

3. Kompleks Mülki Müdafiə təlimləri – hər üç ildən bir 2-3 gün ərzində aşağıdakı obyektlərdə keçirilir; işçilərin sayından asılı olmayaraq Mülki Müdafiə üzrə dərəcəli obyektlərdə və kimyəvi, partlayış-yanğın təhlükəli digər obyektlərdə; işçilərinin sayı 300 nəfərdən artıq olan dərəcəsiz obyektlərdə; çarpayılarının sayı 200-dən artıq müalicə – profilaktika müəssisələrində, təlimə obyektin rəhbər, komandir-rəis heyətləri, hərbişdirilməmiş Mülki Müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti, dəstələrə cəlb olunmayan işçilər cəlb edilir, habelə obyektin ətrafında yaşayan əhali də təlimlərə cəlb edilə bilər.

4. Qalan obyektlərdə, o cümlədən təhsil müəssisələrində (ümumtəhsil məktəbləri, texniki peşə, orta ixtisas və onlara bərabər tutulan digər məktəblərdən başqa) üç ildən bir 8-10 saat davam edən obyekt Mülki Müdafiə məşqləri keçirilir. Məşqlərə obyektin rəis-komandir heyətləri hərbişdirilməmiş Mülki Müdafiə dəstələri cəlb olunmayan işçilər və təhsil alan gənclər cəlb edilir;

5. Hərbişdirilməmiş Mülki Müdafiə dəstələri ilə əməli məşğələlər – yüksək hazırlıqlı dəstələrlə ildə bir dəfə, qalan dəstələr üç ildən bir kompleks təlim və obyekt məşqi 8 saat həcmində keçirilir;

6. Ümumtəhsil məktəblərində, texniki peşə, orta ixtisas məktəblərində və onlara bərabər tutulan digər təhsil ocaqlarında isə hər il «Mülki müdafiə» günü keçirilir və bu tədbir həmin məktəblərin illik tədris planlarında da nəzərdə tutulur;

7. Hər il hərbişdirilməmiş Mülki Müdafiə dəstələri ilə xəbərdarlıq toplanış üzrə məşq ildə iki dəfə keçirilir.

Mülki müdafiənin nə dərəcədə hazır olmasını müəyyənləşdirməyin ən etibarlı üsulu vaxtaşırı Mülki Müdafiə məşqlərinin və təlimlərinin keçirilməsidir. Belə tədbirlər zamanı ərazi və sahə orqanları başçılarına mülki müdafiəyə rəhbərlik qaydaları əyani olaraq öyrədilir, əmək kollektivlərinə özünü müdafiə bilikləri aşılanır və yerlərdə Mülki Müdafiə hazırlığının bütün sahələri barədə tam düzgün təsəvvür yaranır. Belə tədbirlər zamanı şəxsi heyətin hazırlıq səviyyəsi yoxlanılır, qarşıda çıxan xətər-əskiklik aradan qaldırılır.

Mülki Müdafiə məşqləri və təlimləri müxtəlif miqyaslarda (şəhər, rayon, idarə, müəssisə və s.) və müxtəlif mövzularda keçirilir. Mülki Müdafiə məşqlərinin metod və təyinatı müxtəlifdir. Əməli məşğələlər, Mülki Müdafiə təlimləri və məşqləri – sülh və müharibə dövrlərində Mülki Müdafiə tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə bütün əhali qruplarının hazırlanmasının əsas forması hesab edilir.

Tədris ilində Mülki Müdafiə üzrə tədbirlərin təqvim planı yazılır və cədvəl şəklində tərtib olunur. Mülki Müdafiə qərargahının rəisi tərəfindən imzalanır və yuxarı (şəhər, rayon) Mülki Müdafiə qərargahı və ya regional şöbələrinin rəisləri tərəfindən razılaşdırıldıqdan sonra obyektin Mülki Müdafiə rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir.

Bu planın «Keçiriləcək tədbirlərin adları və hazırlanacaq heyətlər», «İşçilərin icra müddəti» (ay və tarix göstərilməklə), «Tədbiri kim keçirir», «Kimlər cəlb olunur» qrafalarında müvafiq bölmələr üzrə: yuxarı təşkilatlar (rayon, regional şöbə, nazirlik) tərəfindən planlaşdırılan tədbirlər və kimlər cəlb olunacağı, obyektə görülməli işlər, o cümlədən rəhbər heyətin, Mülki Müdafiə dəstələrinin, qalan işçilərin təlimdə iştirakı, həmçinin təlim və məşqlərin növləri, digər Mülki Müdafiə tədbirlərinin adları və icra müddətləri konkret olaraq nəzərdə tutulur. Planda qısa təlimlərin və məşqlərin mövzuları yazılır. Təlim hazırlıq dövründə və onun gedişində bir sıra səmərəli təsərrüfat işləri görülür. Məsələn, su örtüyü qurğusunda olan xırda nasazlıq aradan qaldırılır və tam hazır vəziyyətə gətirilir. Obyektlərdə Mülki Müdafiənin öyrədilməsi işləri tədris qruplarında məşğələ aparmaq mühafizə məsələlərini müstəqil öyrənmək üsulları ilə və son nəticədə məşq və təlimlər keçirməklə nəticələnir. Əməli məşğələlər, Mülki Müdafiə təlimləri və məşqləri – sülh və müharibə dövrlərində Mülki Müdafiə tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə bütün əhali qruplarının hazırlığının əsas forması hesab edilir.

Mülki Müdafiə təlimlərinin hazırlanması qaydası. Obyektlərdə keçirilən əməli məşğələlərin, Mülki Müdafiə təlimləri və məşqlərinin əsas növləri bunlardır:

Kompleks təlim – dinc və müharibə şəraitində obyektin Mülki Müdafiə idarəetmə orqanının, mülki müdafiə dəstələrinin, və bütün əhalinin tədrisinin ən yüksək və hər sahəli hazırlıq formasıdır. Belə tədbirlər zamanı şəxsi heyətin hazırlıq səviyyəsi əyani olaraq yoxlanılır, qarşıya çıxan çatışmamazlıqlar, əyər-əskik aradan qaldırılır.

Kompleks təlim 3 mərhələdə ola bilər.

- I mərhələdə - qəza təhlükəsi yaranarkən mühafizəyə hazırlıq tədbirləri.
- II mərhələdə - mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə rəhbərlik.
- III mərhələdə - qəza nəticələrinin aradan qaldırılması üçün xilasetmə işlərinin yerinə yetirilməsi.

Təlimin məqsədi:

- müdafiə tədbirlərinin keyfiyyətli və hər tərəfli həll etmək;
- mürəkkəb Mülki Müdafiə tədbirlərinin həyata keçirmək üçün əhalini hazırlamaq;
- KRH-nin idarəetmə vərdişlərini təkmilləşdirmək;
- Obyektin Mülki Müdafiə planının reallığını yoxlamaq;
- İstehsalat prosesinin müharibə şəraitində fasiləsiz işini artırmaq.

Təlimlər rəhbər heyəti, dəstələri və əhalini mülki müdafiə vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə hazırladığının ən yüksək və aktiv formasıdır. Burada nəzəri məşğələlər zamanı əldə edilmiş biliklər əməlisürətdə icra edilir, təlim iştirakçılarında texnikanı, cihazları, mühafizə vasitələrini işlətmək, o cümlədən də rəhbər və komandir heyətlərinə tabeliyindəkiləri idarə etmək üzrə vərdişlər aşılır. Yəni hər bir iştirakçı mülki müdafiə üzrə öz vəzifələrini yerinə yetirir.

Müasir tələblər səviyyəsində keçirilən təlimlər həmçinin dinc və müharibə dövrləri üçün müvafiq Mülki Müdafiə planlarının reallığını yoxlamaq, təlimə cəlb edilən dəstələrin, obyekt təlimləri və məşqlərində isə bütünlükdə obyektin fəvqəladə hallarda Mülki Müdafiə vəzifələrini yerinə yetirməyə hazırlıq dərəcəsinin müəyyən edib qiymətləndirməyə, eləcə də ekstremal şəraitdə inamla fəaliyyət göstərmək üçün şəxsi heyətlərdə yüksək mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər tərbiyə olunmasına imkan yaradır.

Qarşıya qoyulan məqsəddən, vəzifələrdən, keçirilmə metodundan və iştirakçılarınin tərkibindən asılı olaraq obyektlərində MM təlimlərinin və məşqlərinin bu əsas növlərindən istifadə edilir.

Kompleks MM təlimi – son üç ildə bütünlükdə obyektin Mülki Müdafiəyə hazırlanmasını yekunlaşdırmaq və hazırlığın dərəcəsini müəyyən edib qiymətləndirmək məqsədilə keçirilir. Kompleks təlimin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, təlimə obyektin bütün heyətləri (rəhbər, komandir-rəis heyətləri, bütün Mülki Müdafiə xidmətləri və dəstələri, dəstələrə cəlb olunmamış işçilər) cəlb olunur və onlar eyni bir taktiki şəraitdə və eyni zamanda fəaliyyət göstərməklə obyektin Mülki Müdafiə planında nəzərdə tutulan bütün tədbirləri kompleks halında yerinə yetirirlər. Belə təlim, eyni vaxtda vahid plan əsasında keçirilən rəhbər heyətin komandir-qərargah təlimindən, Mülki Müdafiə dəstələrinin taktiki-ixtisas təlimindən, qalan fəhlə və qulluqçuların isə siqnal və göstərişlər üzrə öz vəzifələrini əməli yerinə yetirməsindən ibarətdir. Təlimdə əsasən obyektin FH-da fəaliyyət planının reallığı yoxlanılır, habelə müdafiə tədbirlərini həyata keçirməyə, düşmən basqının, yaxud təbii fəlakət və qəzanın nəticələrini aradan qaldırmağa, hərbi dövlət istehsalını fasiləsizliyini təmin etməklə obyektin hazırlıq dərəcəsi müəyyən edilir. Kompleks təlimin hazırlanması və keçirilməsi xeyli vaxt və

zəhmət tələb edir. Ona obyektin Mülki Müdafiə rəhbəri, bəzi hallarda yuxarı Mülki Müdafiə orqanının rəhbəri başçılıq edir. Kompleks təlimin mövzusu olaraq bütün Mülki Müdafiə tədbirlərini əhatə edən kompleks məsələ götürülür və onun keçirilməsinə 3 gün vaxt ayrılır. Təlim vaxtı obyektə istehsalat və digər iş prosesi dayandırılmır. Bu məqsədlə Mülki Müdafiə dəstələri və müxtəlif sexlərin, bölmələrin işçiləri təlimə, onun keçirilməsi planı əsasında növbə üzrə cəlb edilir: rəhbər heyət və qərargah işçiləri isə bütün təlim dövründə ona fasiləsiz rəhbərlik edirlər.

Təlim və məşqlərin hazırlanması onların keyfiyyətli və səmərəli keçirilməsini təmin edən ən əsas şərtlərdən biridir. Bu hazırlıq: təlimin təşkili və keçirilməsini təmin edən ən əsas şərtlərdən biridir, yəni sənədlərin tərtib edilməsindən; təlimə rəhbərlik edəcək qrupun hazırlanmasından; təlim iştirakçılarının hazırlanmasından; maddi-texniki təchizat və təlim yerinin hazırlanmasından ibarət olur.

Təlim üçün bu sənədlər tərtib olunur:

- Təlim keçirilməsi haqqında obyekt Mülki Müdafiə rəhbərinin əmri (təşkilatı göstərişlər). Burada: təlimin mövzusu, məqsədi və keçirilməsi müddəti, təlimə rəhbərlik qrupunun, təlim iştirakçılarının heyəti və onların təlimə hazırlanması qaydası; təlimin maddi-texniki təchizatı məsələləri; təlim vaxtı təhlükəsizlik qaydaları; bütün bu işlərin icrasında məsul şəxslər müəyyən edilir. Əmr, təşkilatı göstərişlər təlimin başlanmasına ən azı ay yarım qalmış icraçılara çatdırılır. Təlimə hazırlıq üzrə qalan bütün sənədlərin tərtibi və işlərin icrası bu əmr əsasında kompleks və komandir-qərargah təlimlərində və obyekt məşqlərində, obyektin Mülki Müdafiə qərargahı tərəfindən; dəstələrin taktiki-ixtisas təlimində isə hazırlıq qrupu tərəfindən təşkil edilir.

Təlimə hazırlığın təqvim planı.

Bu plan cədvəl formasında yazılır, müvafiq qrafalarda təlimə hazırlıq üzrə konkret olaraq bütün tədbirlər, onların icra müddətləri və məsul icraçılar göstərilir.

Təlimin keçirilməsi planı:

Bu plan təlimin gedişini, mərhələlər üzrə hər bir tədris məsələsinin öyrədilməsi qaydasını və ardıcılığını müəyyən edən əsas sənəddir. Planda əvvəlcə təlimin mövzusu; təlimin iştirakçıları: təlimin mərhələləri (yalnız kompleks və komandir-qərargah təlimlərində) və tədris məsələlərində, onların öyrədilməsi müddətləri; təlimdə yaradılan şərti vəziyyət; təlimin sona çatdırılması və təhlil keçirilməsi vaxtı bəndlər üzrə göstərilir. Bundan sonra təlimin gedişi aşağıdakı qrafalardan ibarət cədvəl formasında tərtib edilir: vaxt, tədris məsələsi, şərti vəziyyət, təlim rəhbərinin və onun köməkçilərinin fəaliyyəti, təlim iştirakçılarının gözlənilən fəaliyyəti.

I. Kompleks təlimi.

Təlimə rəhbərlik qrupunun heyəti kompleks təlimdə – təlimin rəhbərindən başqa, adətən onun müavinindən, köməkçilərindən və ya vasitəçilərdən (imitasiya üzrə, müxtəlif xidmətlər, sahələr üzrə) ibarət olur. Vasitəçilər təlim iştirakçılarının fəaliyyətinə nəzərət etmək və onlara yardım göstərmək üçün təlimin rəhbəri tərəfindən təyin edilmiş şəxslərdir. Təlimə rəhbərlik qrupunun hazırlanması məqsədilə bu qrupun heyətilə təlimin mövzusu üzrə əlavə nəzəri və əməli məşğələlər keçirilir, onlara obyektin Mülki Müdafiə planına əsasən tədbirlərin icrası qaydaları öyrədilir. Təlimin gedişi üzrə fəaliyyət qaydaları məşq etdirilir, təlim rəhbərinin köməkçiləri özlərinin xüsusi fəaliyyət planlarını da tərtib edirlər.

II. Komandir-qərargah təlimi.

KQT – obyektin (rayonun, nazirliyin və s.) Mülki Müdafiə qərargahları, RŞ-ri və fəvqəladə hallar (FH) komissiyasının işçiləri ilə keçirilir; bu təlimə, həmçinin obyekt rəhbərlərinin müavinləri, FH komissiyasının bütün heyəti, xidmət rəisləri və digər rəhbər şəxslər cəlb olunurlar.

Təlimdə başlıca məqsəd – fəvqəladə hallarda obyektə mülki müdafiənin müvafiq planına uyğun etibarlı idarə edilməsi üzrə rəhbər heyətin nəzəri bilik və əməli vərdişlərinin təkmilləşdirilməsidir.

Bu zaman xidmətlər, dəstələr FH komissiyası arasında və qonşu obyektlərlə qarşılıqlı fəaliyyət, təminat və s. məsələlərin rəhbər heyətə öyrədilməsi üçün bu təlimə bəzi Mülki Müdafiə bölmələri də (kəşfiyyat, rabitə, tibb və digər mənzillər) cəlb oluna bilər.

Təlimin mövzusu sülh və müharibə dövrlərdə obyektə Mülki Müdafiənin idarə edilməsi üzrə ümumi məsələlərə həsr edilir və müvafiq taktiki fonda adətən 1-2 gün ərzində keçirilir. Təlimə Mülki Müdafiə rəhbəri başçılıq edir.

III. Obyekt MM məşqi.

Obyekt MM məşqi – kiçik obyektləri, idarə və təşkilatları hər cür fəvqəladə hallarda fəaliyyətə hazırlamağın əsas formasıdır. Belə məşqlərdə obyektin müvafiq Mülki Müdafiə planında nəzərdə tutulan əsas əməli işlərin icrası qaydaları öyrədilir və onların nə dərəcədə real olduğu praktikada yoxlanıb dəqiqləşdirilir.

Obyekt Mülki Müdafiə məşqinə bu müəssisənin, idarənin, təşkilatın, təhsil ocaqlarının bütün heyətləri – rəhbər heyət, Mülki Müdafiə dəstələri, digər fəhlələr, qulluqçular, tələbələr cəlb olunurlar.

Məşqdən məqsəd – iştirakçılardan hər birinə fəvqəladə hallarda mühafizə işləri və digər Mülki Müdafiə tədbirləri heyətə keçirilərkən fəaliyyət qaydalarını əməli surətdə öyrətməkdir. Məşqə obyektin Mülki Müdafiə rəhbəri başçılıq edir, onun keçirilməsinə 8 saat vaxt ayrılır.

Komandir-qərargah və obyekt məşqində rəhbərlik qrupu heyətinin lazımı tərkibi təlim və məşqin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təlimin rəhbəri tərəfindən dəqiqləşdirilir.

Təlimə cəlb edilən heyətlərin hazırlanması üçün komandir-rəis və sırası heyətlərlə, digər təlim iştirakçıları ilə əməli məşğələlər, məşqlər təşkil edilir; MM dəstələri şəxsi heyətlə tam komplektləşdirilir, mühafizə vasitələri ilə təchiz olunur. Maddi-texniki təchizat və təlim yerləri təlimə hazırlanarkən bütün Mülki Müdafiə avadanlıqlarının saxlanması yoxlanılıb səhmana salınır, təlimdə imitasiya yerlərinin (imitasiya planında) dağıntı, zəhərlənmə, yanğın və s. vasitələrinin hazırlanmasına diqqət yetirilir.

Mülki Müdafiə təlimlərinin keçirilməsi qaydası.

Kompleks təlim və komandir-qərargah təlimi (rəhbər heyətin Mülki Müdafiə məşqi) adətən obyektə mülki müdafiənin hazır vəziyyətə gətirmək haqqında yuxarı Mülki Müdafiə orqanları rəhbərlərinin verdiyi sərəncamın təlim (obyekt) rəhbərinə çatdırılması və obyektə Mülki Müdafiə rəhbər heyətinin plan üzrə xəbərdar edilib toplanması barədə göstərişlə başlanır. Bu zaman təlim rəhbəri özünün müavini və köməkçiləri ilə birlikdə bu işin planında müəyyən olunan müddətdə icrasına göz qoyur, onun reallığını qiymətləndirir.

Obyektə müvafiq fəvqəladə hal üzrə Mülki Müdafiə planının (məs. sülh dövründə obyektə FH-nın qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə fəaliyyət planının) heyətə keçirilməsi barədə sərəncam verdikdən sonra təlim rəhbəri, onun müavini və köməkçiləri obyektə mühafizə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi barədə Mülki Müdafiə qərargahı rəisinin, xidmət rəislərinin və digər rəhbər işçilərin öz təbəçiliyindəki heyətlərə

verdikləri göstərişləri dinləyib onların dəqiqliyini qiymətləndirir. Mülki Müdafiə planında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasına nəzarət edirlər. Bu zaman, xüsusən diqqət aşağıdakı cəhətlərə yetirilməlidir. Komandir-qərargah təlimində-mühafizə tədbirlərinin rəhbər heyət tərəfindən təşkil edilməsinə; kompleks təlim və taktiki-ixtisas təlimləri və obyekt məşqlərində isə – daldalanma yerlərinin, hazırlanması, işçilərin daldalanması və ya təhlükəsiz yerlərə çıxarılması, onlara fərdi mühafizə vasitələrinin paylanması, obyektə sabit işin təmin edilməsi, xilasetmə işləri aparılması və s. kimi tədbirlərin fəhlələr, qulluqçular, Mülki Müdafiə dəstələri tərəfindən əməli surətdə icra edilməsinə.

Müharibə dövrü üçün Mülki Müdafiə planı üzrə keçirilən kompleks təlim və obyekt Mülki Müdafiə məşqi çox vaxt düşmən «qəflətən basqını» ilə əlaqədardır, «Hamının diqqətinə» signalı verilməsi ilə başlanır. Bu zaman müvafiq tədbirlər (adamların daldalanması, obyektə işin qəzasız dayandırılması və s.) elan edildikdən sonra Mülki Müdafiə planında nəzərdə tutulan digər tədbirlər ardıcılıqla heyata keçirilir.

Taktiki-ixtisas təlimi (MM dəstələrinin məşqi) adətən iştirakçıların toplanması və hazırlığının yoxlanması ilə başlanır. Sonra təlimin rəhbəri dəstə komandirlərini yaradılmış vəziyyətlə tanış edib iş tapşırığı (əmr) verir və özünün köməkçilərini də cəlb etməklə komandirlərin icrasını tapşırığını necə təşkil etdiyinə və onların tabeliyindəki heyətlərin əməli işlərinə nəzarət edir, qiymət verir.

İşin gedişində icraçılara yuxarı qərargahların əlavə sərəncamları, kəşfiyyat məlumatları çatdırılır, bunlar da komandirləri yeni qərarlar qəbul etməyə, qətiyyətlə fəaliyyət göstərməyə sövq etdirməlidir. Kompleks təlimlərdə, taktiki – ixtisas təlimlərinə və obyekt məşqlərində təhlükəsizlik tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə, imitasiya zamanı və əməli işlər yerinə yetirilərkən bədbəxt hadisələrin qarşısının alınmasına diqqət yetirilməlidir.

Bu məqsədlə:

- şəxsi heyəti bu iş üçün avadanlığı olmayan yük maşınlarında aparmaq;
- yüksək voltlu elektrik xətləri altında və bu xətlərdən ən azı 100 m yaxında radiostansiyaları işə salmaq;
- adamlar və tezalısan maddələr olan yerlərdən 50 m yaxında imitasiya üçün tüstü şaşkalarını yandırmaq;
- fuqaslar partlatmaq;
- maye yanacaq və QTKM (Qəza təhlükəli kimyəvi maddələr) tutumları, ot-küləş tayaları, yetişmiş taxıl zəmiləri yaxınlığında və digər belə yerlərdə «yanğın ocağı» imitasiya etdirmək;
- təlim qurtardıqdan sonra imitasiya vasitələrini və yerlərini yığışdırıb səhmana salmadan çıxıb getmək qadağandır.

Hər bir təlim onun təhlili ilə başa çatdırılır. Təhlil təlimin vacib mərhələlərindən biridir: burada iştirakçıların fəaliyyəti qiymətləndirilir, buraxılmış səhvlər, nöqsanlar aydınlaşdırılır, müsbət cəhətlər qeyd edilir. Təlimin təhlilini rəhbərlik keçirir və təlimin gedişində özünün müavinlərinin, köməkçilərinin (vasitəçilərin) topladığı materialları misallar göstərməklə təlimin nəticələrini və onun iştirakçılarının fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Kompleks təlimin keçirilməsindəki, ümumiyyətlə təlimlərin keçirilməsi üçün yuxarıda sadaladığımız sənədlərlə yanaşı, aşağıdakı sənədlər də işlənilməlidir:

- Xəritə (sxem) və onun üzərində təlimin məqsədi;
- Arayış məlumatı;
- Təlimə hazırlığın təhvil planı;

- Təlimin keçirilməsi planı;
- İmitasiya planı;
- Təlimin mövzusu.

Təlimin ümumi nəticəsi « Kompleks təlimin qiymətləndirilməsi şərtləri » əsasında qiymətləndirilir.

Təlimin nəticələri barədə obyekt üzrə əmr verilir. Əmrdə təlimin ümumi yekunları göstərilir, fərqlənən şəxslər həvəsləndirilir, nöqsanların aradan qaldırılmasına dair göstərişlər verilir. Keçirilmiş təlim barədə yuxarı Mülki Müdafiə orqanına müvafiq yekun məlumatı təqdim edilir.

Tədris-metodiki baza.

Mülki Müdafiə tədbirlərini müfəvveqiyyətlə və keyfiyyətlə yerinə yetirmək üçün, bütün qrupları Mülki Müdafiə hazırlamaq üçün obyektin tədris bazası olmalıdır. Tədris bazası deyəndə: şəhərciklər, tədris sahələri və məntəqələri, Mülki Müdafiə sinifləri, tədris əyani vasitələri, Mülki Müdafiə dəstələrini təmin etmək üçün tabel üzrə vasitələr və s. nəzərdə tutulur.

Tədris-metodiki baza hansı tələblərə cavab verməlidir?

- müasir nəzəriyyəyə tam uyğun olmalı;
- mövcud proqrama uyğun nəzəri və əməli məşğələlərin keçirilməsini təmin etmək;
- əyani, sadə və tez başa düşülən olmalı;
- bütün qrupların mənəvi, psixoloji cəhətdən hazırlanmasına təminat verməli.

Tədris-metodik bazanın əsasını tədris şəhərcikləri təşkil edir.

Bu şəhərciklər əsas bu sahələrdən ibarətdir:

- şəhərciyin başlanğıc sahəsi;
- xilasetmə işlərinin aparılması sahəsi;
- təxirəsalınmaz qəza-bərpa işlərinin aparılması sahəsi;
- sanitariya təmizliyinin keçirilməsi və texnikanın zəhərsizləşdirilməsi sahəsi.

Ərazisi az olan obyektlərdə tədris şəhərciyi əvəzinə kiçik tədris sahələri düzəldilir ki, bu da Azərbaycan Silahlı Qüvvələri haqqında əhalinin mühafizəsi məsələləri, kollektiv mühafizə vasitələri, əhalinin köçürülməsi məsələləri və s. əhatə olunur.

Həmin tədris sahəsində adi qırıq silahlarından, eləcə də bakterioloji silahlardan mühafizə, obyektin müharibə şəraitində fasiləsiz işini təmin edən üsulları, idarəetmə orqanları Mülki Müdafiə siqnallarında və düşmən basqını zamanı fəaliyyəti, ərzağın, suyun, kənd təsərrüfatında olan heyvanların, bitkilərin, otun, yemin mühafizə və nəhayət təbii fəlakət, istehsalat qəzaları baş verdikdə Mülki Müdafiə qüvvələrinin fəaliyyəti və s. göstərilir.

Tədris-metodiki bazadan daha da səmərəli istifadə etmək üçün obyektə illik və aylıq iş planı hazırlanır. Əhalinin Mülki Müdafiəyə ümumi hazırlığı müasir şəraitdən irəli gələn zərurətdir. Nə qədər ki, hərbi münaqişələr var, torpağımızın 20%-i zəbt edilib, habelə istehsalat qəzaları, təbii fəlakətlər ehtimalı mövcuddur, əhali müdafiə qaydalarını bilməli, lazım gəldikdə mühafizə olunmağı bacarmalıdır.

Təlimin prinsipləri, metod və formaları.

Mülki müdafiənin təliminin prinsipləri aşağıdakılardır:

- elmiliyi,
- şüurluluq,
- təlimin fəallığı və əyaniliyi,
- təlimin müntəzəmliliyi, ardıcılığı və həmçinin əlverişli olması,
- bilik və vərdislərə möhkəm yiyələnmək.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi təlim olunanlardan öyrənilən materiallarla süurlu yanaşmalarını, onların dərslərində fəal iştirakını, biliklərə və vərdislərə möhkəm yiyələnmələrini tələb edir.

VI FƏSİL

Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi. Fövqəladə Hallar Komissiyaları.

Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sisteminin strukturu və vəzifələri.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 30 aprel tarixli 239 nömrəli qərarı ilə "Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi haqqında" Əsasnamə təsdiq edilmişdir.

Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi yarandıqda isə, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və xalq təsərrüfatında ziyanın azaldılması məqsədilə təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fövqəladə hallar yaranarkən respublikanın ərazisində adamların həyatının və sağlamlığının, maddi və mədəni sərvətlərin, təbii mühitin mühafizəsi üzrə bir sıra iqtisadi və hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi, bunlardan ötrü uzunmüddətli məqsədyönlü proqramların işlənilib hazırlanması və yerinə yetirilməsi, elmi araşdırmaların və təcrübə-konstruktor işlərinin təşkili;
- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinin müşahidə və nəzarət üzrə respublika Sisteminin etibarlı işinin təmin edilməsi, müxtəlif fəlakətlər baş verməsi ehtimalının proqnozlaşdırılması, təhlükə potensialı obyektlərin vaxtında aşkar edilməsi, əmək təhlükəsizliyi tələblərini ödəməyən istehsalatların yenidən qurulması, yaxud bağlanması üzrə lazımi tədbirlər görülməsi, xalq təsərrüfatı obyektlərində və sahələrində, əhalinin həyat təminatı sistemlərində işin dayanıqlığının artırılması, maddi-texniki vasitələr, tibbi avadanlıq və dərmanlar, ərzaq ehtiyatları və digər xüsusi ehtiyatların yaradılması;
- Azərbaycan Dövlət sistemi idarəetmə orqanlarının, qüvvə və vasitələrinin fəvqəladə hallarda fəaliyyətə yüksək hazırlığının, baş vermiş hadisələrin xarakterini, miqyasını və ehtimal olunan nəticələrini düzgün qiymətləndirməklə çevik fəaliyyətinin, müvafiq dövlət idarəetmə orqanlarını və əhalini fəvqəladə halların törənməsi və ya baş verdiyi barədə operativ xəbərdar edilməsinin, qüvvə və vasitələrin fəlakət rayonlarına vaxtında yeridilməsinin təmin olunması;
- Fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldırmaqdan ötrü axtarış-xilasetmə, qəza-bərpa və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsi;
- Fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması məsələlərində qarşılıqlı yardım məqsədi ilə digər dövlətlərlə qarşılıqlı fəaliyyətin və xarici ölkələrlə əməkdaşlığın təşkili.

Azərbaycan Dövlət Sistemi respublikada müəyyən edilmiş inzibati-ərazi bölgüsünə və sahələrarası dövlət birlikləri idarələrinin, dövlət konsernləri və assosiasiyalarının strukturuna müvafiq olaraq ərazi və xalq təsərrüfatı vəsilələrini əhatə edir. Sistemin ərazi və sahə vəsilələrinin konkret strukturları Respublika nazirlikləri, baş idarələri, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti, şəhər və rayon icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən olunur və bu vəsilələr haqqında Əsasnamələrlə təsbit edilir. Bu zaman, adətən, hər bir vəsilə rəhbər orqanlardan, gündəlik idarəetmə orqanlarından, təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini müşahidə və nəzarət edən qüvvələr və vasitələrdən, fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran qüvvə və vasitələrdən, rabitə və xəbərdarlıq sistemindən, digər maddi-texniki vasitələrdən, həmçinin tədris müəssisələri və elmi-tədqiqat təşkilatlarından ibarət olur.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin rəhbər orqanları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəvqəladə hallar üzrə Komissiyası;
- Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəvqəladə hallar üzrə komissiyası;
- Şəhər və rayon icra hakimiyyəti orqanlarının fəvqəladə hallar üzrə komissiyaları;
- Xalq təsərrüfatı obyektlərində yaradılan obyekt fəvqəladə hallar komissiyası (OFHK);
- Respublikanın nazirlikləri və baş idarələrində yaradılan sahə fəvqəladə hallar komissiyası (SFHK).

Fəvqəladə hallar üzrə komissiyalara aşağıdakı şəxslər başçılıq edirlər:

- Azərbaycan Respublikasında - baş nazirin müavinlərindən biri;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasında - baş nazirin müavini;
- Respublikanın şəhərlərində və rayonlarında - icra hakimiyyəti başçılarından birinci müavini;
- Xalq təsərrüfatı obyektlərində - baş mühəndislər.

- Nazirlik və baş idarələrdə sahə rəhbərlərinin müavini.

Fövqəladə hallar üzrə komissiyalarda ştatlı struktur bölmələr (komissiyanın aparatı) yaradıla bilər. Belə bölmələrin tərkibi Respublika Nazirlər Kabineti, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti, icra hakimiyyəti orqanlarının başçıları, nazirlik və baş idarələr tərəfindən, işin həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Fövqəladə hallar üzrə obyekt komissiyaları onlara tələbat və təşkili üçün müvafiq baza olarkən yaradılır.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin vahid məqsədləri nəzərə alınmaqla fövqəladə hallar üzrə bütün səviyyələrdən olan **komissiyaların əsas funksiyaları** aşağıdakılardan ibarətdir:

- tabeliyindəki müvafiq ərazilərdə, sənaye sahələrində, xalq təsərrüfatı obyektlərində Azərbaycan Dövlət Sisteminin və onun vəsilələrinin fəaliyyətinə rəhbərlik etmək;
- fövqəladə halların qarşısının alınması, müxtəlif qəzaların, təbii fəlakətlərin vurduğu ziyanın azaldılması üzrə tədbirlər işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək, fövqəladə hallarda təhlükə potensialı istehsalatlarda və xalq təsərrüfatı obyektlərində işlərin etibarlılığını təmin etmək;
- tabeliyindəki ərazidə (obyektlərdə) təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini daimi müşahidə və nəzarəti, fövqəladə hallar yaranması ehtimalının və onun nəticələrinin proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsini təşkil etmək;
- fövqəladə hallar yaranarkən idarəetmə orqanlarının, qüvvə və vasitələrin fəaliyyətinə daim hazırlığını təmin etmək;
- profilaktika tədbirlərinə, qəza-xilasetmə və qəza-bərpa dəstələrinin saxlanması və təchizatında, fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına və zərərçüdülərə yardım göstərilməsinə çəkilən xərclərin ödənilməsindən ötrü maliyyə və maddi-texniki ehtiyatlar yaratmaq;
- tabelidəki ərazi fövqəladə hallar komissiyalarının fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə fəaliyyətlərini əlaqələndirmək;
- qonşu regionların fövqəladə hallar üzrə komissiyaları ilə hərbi komandanlıqla, ictimai təşkilatlar və hərəkətlərlə fövqəladə hallar barədə məlumatların toplanması və mübadiləsi, lazım gəldikdə isə belə halların qarşısının alınması üçün qüvvə və vasitələr göndərilməsi məsələləri üzrə qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil etmək;
- fövqəladə hallar yaranarkən və genişlənərkən, onların nəticələri aradan qaldırılarkən fəaliyyətə rəhbərlik etmək;
- tabelidəki ərazilərdə, xalq təsərrüfatı obyektlərində fövqəladə hallar yaranarkən beynəlxalq yardımı bilavasitə bölüşdürmək və ondan istifadə etmək.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin gündəlik idarəetmə orqanları aşağıdakılardan ibarətdir:

- fövqəladə hallar üzrə bütün səviyyədən olan ərazi komissiyalarının növbətçi xidmətləri;
- nazirliklərin, baş idarələrin, xalq təsərrüfatı obyektlərinin növbətçi-dispetçer xidmətləri;
- bütün səviyyədən olan mülki müdafiə qərargahları;
- respublika xilasetmə dəstələrinin və fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb olunan könüllü ictimai təşkilatların növbətçi xidmətləri.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin rəhbər orqanları və gündəlik idarəetmə orqanları onun idarəetmə sistemini təşkil edir.

Təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini müşahidə və nəzarət qüvvə və vasitələri aşağıdakılardan ibarətdir:

Azərbaycan Respublikası Dövlət Təbiəti Mühafizə Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Geologiya Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Geodeziya Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlətmədənnəzarət Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Standartlar İdarəsinin qüvvələri;

Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Dövlət Sanitariya Nəzarəti qüvvələri (respublika gigiyena və sanitariya mərkəzi);

Azərbaycan Respublikasının baytar xidməti qüvvələri (Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Məhsulları Nazirliyi);

müşahidə və laboratoriya nəzarəti xidmətləri (idarələri), həmçinin Azərbaycan Respublikasının profilli elmi-tədqiqat təşkilatlarının, nazirliklərinin, baş idarələrinin və Elmlər Akademiyasının təbii mühitə nəzarətlə məşğul olan və müşahidə və laboratoriya nəzarəti sisteminə (MLNS) daxil edilmiş idarələri;

Azərbaycan Respublikası Hidrometeorologiya Komitəsinin hidrometeoroloji və geliofiziki təbii hadisələr barədə xəbərdarlıq, təbii mühitin radioaktivliyini və çirklənməsini müşahidə qüvvələri, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının seysmik müşahidələr və xəbərdarlıq xidməti qüvvələri və Azərbaycan Respublikası Dövlət Təbiəti Mühafizə Komitəsinin təbii mühitə zərərli maddə düşməsi mənbələrinə nəzarət qüvvələri;

Azərbaycan Aerokosmik agentliyinin müşahidə qüvvələri.

Təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini müşahidə və nəzarət sisteminin əsas vəzifələri bunlardır:

- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini daimi müşahidə və nəzarət etmək, fəvqəladə hallar yaranması ehtimalını, həmçinin onların nəticələrini proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək;
- təbii mühitin vəziyyəti barədə məlumatlar toplamaq və onu ümumiləşdirmək;
- Kortəbii hadisələrin baş verməsi və genişlənməsini, həmçinin hidrometeoroloji, geofiziki və ekoloji nəzarəti proqnozlaşdırmaq və müşahidələr aparmaq;
- xalq təsərrüfatı obyektlərinin tikintisi, modernləşdirilməsi və yenidən qurulması zamanı sənaye və ekoloji nəzarəti proqnozlaşdırmaq və müşahidələr aparmaq;
- xalq təsərrüfatı obyektlərinin tikintisi, modernləşdirilməsi və yenidən qurulması zamanı sənaye və ekoloji təhlükəsizliyə nəzarət etmək;
- seysmik rayonlarda tikinti normativlərinin gözlənilməsinə və tikintinin keyfiyyətinə nəzarət etmək;
- istehsal qüvvələrinin, sənaye sahələrinin və onların obyektlərinin inkişafı və yerləşdirilməsi üzrə və perspektiv planların və sxemlərin ekoloji ekspertizası;
- təbii ehtiyatlardan istifadə olunması və təbii obyektlərin istismarına nəzarət;
- təbii fəlakətlərin, texnoloji qəza və fəlakətlərin ekoloji nəticələrini proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək;
- epizootiyalar və epifitotiyalar yaranması və yayılması ehtimalını proqnozlaşdırmaq.

Fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran qüvvə və vasitələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- nazirliklərin və baş idarələrin hərbiləşmiş və hərbiləşməmiş qəza-xilasetmə, qəza-bərpa, yanğınsöndürən və digər dəstələri;
- Azərbaycan Respublikası fəaliyyətdə olan tikinti, xüsusi və quraşdırma təşkilatları, nazirlik və idarələrinin tikinti bölmələrinin bazasında yaradılan qəza-bərpa dəstələri;
- respublika Səhiyyə Nazirliyinin, habelə digər nazirliklər və baş idarələrin təcili tibbi yardım xidməti idarələri və dəstələri;
- təcili baytar yardımı və bitkilərin mühafizə xidməti dəstələri;

- Azərbaycan Respublikası FHN Dövlət Yanğından Mühafizə Xidmətinin yanğından mühafizə hissələri;
- MM-in qoşun hissələri, ərazi və ixtisaslaşdırmış dəstələri;
- «Azərbaycan Hava Yolları» Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin müvafiq xidmətləri;
- Azərbaycan Dəmir Yol İdarəsinin bərpaetmə və yanğınsöndürmə qatarları;
- «Xəzərneftqaz» birliyinin, «Azərneft» birliyinin Xəzərgəmiçiliyi idarəsinin, Azərbalıqsənaye birliyinin qəza-xilasetmə xidmətləri;
- «Azəravtonəqliyyat» Dövlət Konserininin, respublika nazirlik və idarələrinin nəqliyyat bölmələrinin avtonəqliyyat vasitələri;
- digər könüllü ictimai təşkilatların qüvvələri.

Azərbaycan Dövlət Sistemində daxil edilmiş bütün bu qüvvə və vasitələr bütövlükdə fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran qüvvələr və vasitələr sistemini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası FHN yanğından mühafizə qurumunun müxtəlif nazirlik və baş idarələrin hərbişdirilmiş mədən-xilasetmə, qaz-xilasetmə xidmətlərin və digər belə peşəkar xidmətlərin, Azərbaycan Respublikası MM-in qoşun hissəsinin bazası əsasında, respublika nazirlikləri və baş idarələri ilə razılaşdırılmaqla, daimi hazırlıqlı qəza-xilasetmə bölmələri yaradılır ki, bu bölmələr Azərbaycan Dövlət Sistemi tərəfindən həm respublikanın müxtəlif regionlarında, həm də yardım məqsədilə respublikanın hüdudlarından kənarında fəvqəladə halların nəticələrini operativ surətdə məhdudlaşdırmaq və aradan qaldırmaq üzrə onların imkanları daxilindəki işlərə cəlb edilə bilər.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin informasiya idarəetmə sistemi onun işini informasiya ilə təmin edir və aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəvqəladə hallar üzrə Komissiyasının respublika İnformasiya Hesablama Mərkəzi;
- Azərbaycan Respublikasının əhalisinə xəbərdarlıq sistemi;
- Naxçıvan MR informasiya-hesablama mərkəzi;
- Azərbaycan Respublikası nazirliklərinin və baş idarələrinin hesablama mərkəzləri;
- Azərbaycan Respublikası şəhərləri və rayonlarının hesablama mərkəzləri;
- fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran qüvvələr və vasitələrin (qoşun hissələri, hərbişdirilmiş və hərbişdirilməmiş dəstələri) idarəetmə məntəqələri;
- informasiya mərkəzləri (təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini müşahidə və nəzarət sisteminin ilkin məlumat toplama mərkəzləri);
- rabitə və məlumatvermə vasitələri.

Azərbaycan Dövlət Sistemi informasiya - idarəetmə sisteminin əsas funksiyaları bunlardır:

- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinə müşahidə və nəzarət sistemindən alınan məlumatların kompleks öyrənilməsi, o cümlədən baş vermiş fəvqəladə hallar barədə xəbərdarlıq, belə xəbərlərin seçilməsi və aidiyyəti üzrə abonentlərə (istifadəçilərə) çatdırılması;
- Sistemin abonentlərindən (istifadəçilərindən) alınan məlumatların toplanması və öyrənilməsi;
- Azərbaycan Dövlət Sisteminin müxtəlif vəsilələri arasında, həmçinin bütün səviyyələrdən olan fəvqəladə hallar üzrə komissiyalar və fəvqəladə halların nəticələrini aradanqaldırma qüvvələri və vasitələrinin idarəetmə məntəqələri, habelə təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinə müşahidə və nəzarət sisteminin idarəetmə məntəqələri arasında məlumat (informasiya) mübadiləsini təşkil etmək.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin fəaliyyəti fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə tədbirlərin planlaşdırılması, hazırlanması və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Mövcud şəraitdən asılı olaraq sistemi 3 iş rejimi müəyyən edilmişdir:

Gündəlik iş rejimi - normal sənaye istehsalı və radiasiya şəraitində, həmçinin normal kimyəvi, bioloji (bakterioloji), seysmik, hidrometeoroloji şəraitdə, epidemiya, epizootiya, epifitotiya olmayan hallarda sistemin işi;

Yüksək hazırlıq rejimi - sənaye istehsalı və radiasiya şəraiti, kimyəvi, bioloji (bakterioloji), seysmik və hidrometeoroloji şərait xeyli pisləşdikdə, həmçinin fəvqəladə hallar yaranması ehtimalı haqqında proqnoz alınarkən sistemin işi;

Fəvqəladə rejim - fəvqəladə hallar yaranarkən və onların nəticələri aradan qaldırılarkən sistemin işi.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin, onun vəsilələrinin bu və ya digər rejimə keçirilməsi haqqında qərar fəvqəladə hallar üzrə müvafiq komissiyalar tərəfindən konkret şərait nəzərə alınmaqla qəbul edilir.

Vəziyyətdən asılı olaraq Azərbaycan Dövlət Sistemi və onun vəsilələri müxtəlif rejimlərdə işləyə bilər.

Azərbaycan Dövlət Sistemi müxtəlif rejimlərdə işləyərkən aşağıdakı tədbirlər yerinə yetirilir:

a) gündəlik iş rejimində:

- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinin müşahidə və nəzarət edilməsi;
- fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, fəvqəladə hallar baş verərkən əhalinin təhlükəsizliyini artırmaq və xalq təsərrüfatı itkilərini azaltmaqdan ötrü dövlət, dövlətlərarası uzunmüddətli birməqsədli proqramların və qabaqlama (preventiv) tədbirlərin yerinə yetirilməsi;
- Azərbaycan Dövlət Sistemi idarəetmə orqanlarının qüvvə və vasitələrinin fəvqəladə hallar üçün fəaliyyətə hazırlanması, hazırlığın təkmilləşdirilməsi və lazımı səviyyədə saxlanması, fəvqəladə hallarda mühafizə üsullarının və fəaliyyət qaydalarının əhaliyə öyrədilməsi;

b) yüksək hazırlıq rejimində:

- Azərbaycan Dövlət Sistemində, fəvqəladə hallar üzrə komissiyalara rəhbərliyi bilavasitə öz üzərinə götürmək, lazımı hallarda şəraitin pisləşməsi səbəblərini aşkara çıxarmaq və onu proqnozlaşdırmaq üçün operativ qruplar yaratmaq;
- növbətçi-dispetçer xidmətini gücləndirmək;
- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinə müşahidə və nəzarəti gücləndirmək, fəvqəladə halların yaranması ehtimalını və onun nəticələrini proqnozlaşdırmaq;
- əhalinin mühafizəsi və xalq təsərrüfatı obyektlərinin dayanıqlılığının artırılması üçün tədbirlər görmək;
- güman edilən halların nəticələrini aradan qaldırmaqdan ötrü nəzərdə tutulan qüvvə və vasitələrin hazırlıq dərəcəsini yüksəltmək, lazım gələrsə onları ehtimal olunan fəaliyyət rayonlarına göndərmək;

c) fəvqəladə rejimdə:

- əhalinin mühafizəsini təşkil etmək;
- fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasını təşkil etmək;
- işlərə bilavasitə rəhbərlik etmək üçün operativ qrupları fəvqəladə hallar baş vermiş rayonlara göndərmək;

- işləri yerinə yetirmək üçün qüvvə və vasitələri fövqəladə hallar baş vermiş rayonlara göndərmək;
- fövqəladə hallar yaranmış rayonlarda təbii mühitin vəziyyətinə daimi nəzarəti gücləndirmək.

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasını fövqəladə hallar üzrə komissiyalar təşkil edirlər.

Adətən, fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına bilavasitə aşağıdakı komissiyalar rəhbərlik edir:

- nəticələri istehsalat binalarından kənara yayılmayan qismi fövqəladə hallarda - fövqəladə hallar üzrə obyekt komissiyaları;
- nəticələri obyektin ərazisindən kənara yayılmayan obyekt miqyaslı fövqəladə hallarda - fövqəladə hallar üzrə obyekt komissiyaları (ehtiyac olarsa, şəhər, rayon və sahə komissiyaları operativ qruplarının iştirakı ilə);
- fövqəladə halların yayılması hüdudlarından asılı olaraq nəticələri şəhərin (rayonun) və ya regionun ərazisindən kənara yayılmayan fövqəladə hallarda - fövqəladə hallar üzrə icra hakimiyyəti orqanlarının və ya Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin komissiyası;
- nəticələri respublikanın ərazisindən kənara yayılmayan regional fövqəladə hallarda - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fövqəladə hallar üzrə Komissiyası.

Azərbaycan Dövlət Sistemi və onun vəsilələri müvafiq surətdə respublika büdcəsindən və yerli büdcələrdən, ayrılan xüsusi fondlar hesabına nazirliklərin və baş idarələrin mərkəzləşdirilmiş fondlarından, həmçinin müəssisələrin sosial-iqtisadi inkişaf fondlarından maliyyələşdirilir. Göstərilən fondların sərəncamçıları müvafiq fövqəladə hallar üzrə komissiyalardır.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin hər bir səviyyəli vəsiləsi fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə işlərin maddi-texniki və maliyyə təminatını müstəqil surətdə təşkil edir.

Fövqəladə halların qarşısının alınması işlərinə cəlb olunmuş təşkilatların xərcləri onları işə cəlb etmək barədə qərar verən orqanın hesabına ödənilir.

Əhaliyə fövqəladə hallardan mühafizə üsullarının öyrədilməsi müstəqil surətdə, iş, yaşayış və təhsil yerlərində aparılan məşğələ və məşqlərdə, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunmaqla və xüsusi təlimlər keçirməklə təşkil edilir.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin təşkilini təkmilləşdirmək, sistemin idarəetmə orqanlarının, qüvvə və vasitələrinin hazırlığını və hazırlanmasının keyfiyyətini yoxlamaq məqsədilə hər il onun vəsilələrində planlaşdırılmış təlimlər və məşqlər keçirilir.

Fövqəladə Hallar Komissiyalarının əsas vəzifələri, funksiyaları və hüquqları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Fövqəladə hallar (FH) üzrə Komissiyası aşağıdakı məqsədlərlə yaradılır:

- Respublika ərazisində güclü qəzalar, təbii fəlakətlər, epidemiya, epizootiyalar və epifitotiyalar zamanı respublikanın bütün səviyyəli idarəetmə orqanlarının, Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Dövlət Sistemi qüvvə və vasitələrinin daim fəaliyyətə hazırlığının təmin edilməsi;
- Fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasında respublikanın bütün səviyyəli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

- xilasetmə və qəza-bərpa işlərinə, əhalinin həyat və təminatı üzrə tədbirlərə və fəlakət rayonlarından köçürülməsinə rəhbərlik edilməsi.

Komissiya Nazirlər Kabinetinin daimi orqanıdır və öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarını, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarlarını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını və digər normativ aktları, habelə bu Əsasnaməni rəhbər tutur. Komissiya Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir və onun şəxsi tərkibi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

Fövqəladə hallar üzrə Komissiyaya Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavinlərindən biri başçılıq edir.

Komissiyanın əsas vəzifələri

Fövqəladə halların qarşısının alınmasına, güclü qəzaların, təbii fəlakətlərin, epidemiya, epizootiya və epifitotiya nəticəsində dəyən ziyanın azaldılmasına, təhlükə potensialı istehsalatlarda işin etibarlığının yüksəldilməsinə, xalq təsərrüfatı obyektlərinin və sosial sahələrin ehtimal olunan Fövqəladə hallara davamlılığının təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin planlaşdırılması, işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Respublika Dövlət Sisteminin yaradılması onun orqanlarının, qüvvə və vasitələrinin fövqəladə hallarda fəaliyyətə hazır saxlanması.

profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, habelə əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması problemlərinin kompleks halda həlli üzrə elmi, elmi-texniki araşdırmaların, təcrübə-konstruktor işlərinin yerinə yetirilməsinə, fövqəladə hallarda fəaliyyət göstərmək üçün nəzərdə tutulan dəstələrin saxlanması və təminatına, fəlakət rayonuna və zərərçüdülərə yardım göstərilməsinə lazım olan xərclərin ödənilməsindən ötrü respublika-maliyyə və maddi-texniki təminat sistemi yaradılması üzrə təkliflər hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müzakirəsinə verilməsinin təşkili.

Fövqəladə hallar barədə məlumatların, xəbərlərin toplanması və mübadiləsi, belə halların nəticələrinin aradan qaldırmaqdan ötrü qüvvə və vasitələr ayrılması məsələləri üzrə nazirliklər, baş idarələr, hərbi hissələrin və donanmanın komandanlığı, ictimai təşkilatlar və hərəkatlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili.

Regional fövqəladə halların yaranması və genişlənməsi dövründə, həmçinin onların nəticələri aradan qaldırılan dövrdə fəaliyyətə rəhbərlik etmək.

Komissiyanın funksiyaları və hüquqları

Komissiya ona həvalə edilən vəzifələrə müvafiq olaraq:

a) gündəlik fəaliyyətində aşağıdakı işləri təşkil edir və əlaqələndirir;

- Fövqəladə hallarda fəaliyyətə hazırlığın yüksəldilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, sənaye, energetika, nəqliyyat, rabitə, sosial və mədəni-məişət obyektlərinin fövqəladə hallarda işinin etibarlığı və davamlılığının artırılması üzrə respublika nazirliklərinin, baş idarələrinin və digər idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini;
- ehtimal olunan fövqəladə halların və onların nəticələrinin proqnozlaşdırılması, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qəzalar, təbii fəlakətlər, epidemiya,

- epizootiya və epifitotiya nəticəsində yarana biləcək təhlükəli zonaların və gözlənilən ziyanın müəyyənləşdirilməsi işlərini;
- təhlükə potensialı obyektlərdə qəzaların qarşısının alınmasına, belə hallar baş verərkən, həmçinin təbii fəlakət, epidemiya, epizootiya və epifitotiya hallarında ehtimal olunan ziyanın azaldılmasına yönəldilmiş profilaktik tədbirlər sisteminin hazırlanması üzrə işləri;
  - ehtimal olunan qəzaların, təbii fəlakətlərin, epidemiyanın, epizootiyanın və epifitotiyanın aradan qaldırılması üzrə fəaliyyət planının işlənilib hazırlanması işlərini;
  - profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, habelə əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması probleminin kompleks halda həlli üzrə elmi, elmi-texniki araşdırmaların, təcrübə-konstruktor işlərinin yerinə yetirilməsinə, fəvqəladə hallarda fəaliyyət üçün nəzərdə tutulmuş dəstələrin saxlanması və təchizat məsrəflərinin ödənilməsinə, qəzalar, təbii fəlakətlər, epidemiya, epizootiya və epifitotiya nəticələrinin aradan qaldırılması və zərərçüdələrə yardım göstərilməsinə lazım olan xərclərdən ötrü maliyyələşdirmə, maddi-texniki təminat və maddi sərvətlər ehtiyatları sisteminin yaradılması üzrə işləri;
  - fəvqəladə halların qarşısının alınması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması tədbirlərində ictimai təşkilatların və müvafiq təcrübəyə malik şəxslərin iştirakı üçün şərait yaradılması işlərini;
  - Azərbaycan Respublikası əhalisinin fəvqəladə hallarda fəaliyyətə hazırlanması üzrə işləri;
  - Komissiyanın səlahiyyətinə aid məsələlər üzrə qanunvericilik aktlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının və digər normativ sənədlərin işlənilib hazırlanması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət işlərini;
  - fəvqəladə halların profilaktikası, qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində digər dövlətlərin təcrübəsinin öyrənilməsi və ondan istifadə olunması, Komissiyanın səlahiyyətləri dairəsində xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq işlərini.
- b) Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Respublika Dövlət Sisteminin işinə rəhbərlik edir;
- c) xilasetmə və qəza-bərpa işlərinin səmərəli surətdə icrasından ötrü tələb olunan müasir texnikanın, avadanlıqların, mexanizm və materialların istehsal edilməsi və alınmasını, təhlükəli texnogen və təbii hadisələrin müşahidəsini, onlara nəzarət sisteminin genişləndirilməsini, əhalinin mühafizəsini və fəvqəladə hallarda normal həyat fəaliyyətini təmin edən vahid elmi-texniki siyasətin işlənilib hazırlanmasında iştirak edir;
- d) Azərbaycan Respublikasının ərazisində əhalinin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə potensialı xalq təsərrüfatı obyektlərinin və hərbi xarakterli obyektlərin yerləşdirilməsinin, həmçinin belə obyektlərin bağlanması, konservasiya və ya ləğv edilməsinin, yaxud işinin dayandırılmasının məqsədəuyğunluğu məsələlərini nəzərdən keçirir və müvafiq qərar qəbul edir;
- e) Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Respublika Dövlət Sistemi idarəetmə orqanlarının qüvvə və vasitələrinin komandir-qərargah və ixtisas təlimlərinin keçirilməsini təşkil edir;
- f) Fəvqəladə hallarda idarəetmə üzrə və belə halların nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə respublika əhəmiyyətli mütəxəssis kadrların hazırlanması və onların ixtisaslarının artırılması işinin təşkilinə rəhbərlik edir;

- g) Fövqəladə hallar yaranması barədə xəbərdarlığı, belə halların xarakteri və miqyası, nəticələrinin aradan qaldırılması işlərinin gedişi barədə lazımi idarəetmə orqanlarına və əhaliyə məlumatların çatdırılmasını təşkil edir;
- h) Azərbaycan Respublikasının ərazisində regional fövqəladə hallar yaranarkən xilasetmə və qəza-bərpa işlərinin aparılmasına bilavasitə rəhbərlik edir;
- i) zərər çəkmiş əhaliyə lazımi sosial yardım göstərilməsi, onun həyat təminatı, fəlakət rayonlarından köçürülməsi işlərini təşkil edir və əlaqələndirir;
- j) maliyyə və maddi-texniki ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasını, həmçinin təşkilatların və vətəndaşların verdikləri, o cümlədən, xaricdən göndərilən yardım xarakterli materialların və maliyyə vəsaitinin uçotunu və bölüşdürülməsini təşkil edir və ona nəzarət qoyur;
- k) qəza və fəlakətin səbəblərinin aşkar edilməsi üzrə Komissiyanın işində iştirak edir;
- l) müvafiq təcrübəsi olan ictimai təşkilatların və vətəndaşların (o cümlədən, xarici ölkə vətəndaşlarının) fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması tədbirlərində iştirakına şərait yaradılması üzrə işləri təşkil edir.

Komissiya aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- Özünün səlahiyyətləri dairəsində, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı şəklində verilən qərarlar qəbul etmək;
- Komissiyanın səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin digər orqanları, nazirliklər, baş idarələr, təşkilatlar, müəssisələr, konsernlər və assosiasiyalar tərəfindən aparılan müzakirələrində iştirak etmək;
- adamların həyatının və sağlamlığının qorunması, maddi və mədəni sərvətlərin, təbii mühitin mühafizəsi üzrə respublikada fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyətə dair qüvvədə olan qanunlarda, normativ aktlarda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinin yerlərdə vəziyyəti barədə nazirlik, baş idarə rəhbərlərinin, fövqəladə hallar üzrə şəhər və rayon Komissiyaları sədrlərinin məlumatlarını dinləmək və müvafiq qərarlar qəbul etmək;
- Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Respublika Dövlət Sistemine («Azərdövlətfövqəlfəaliyyət sistemi») daxil edilmiş qüvvə və vasitələrin hazırlanmasına nəzarət etmək;
- Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda Azərbaycan Dövlət Sistemine daxil edilmiş qüvvə və vasitələri müəyyən olunmuş qaydada lazımi xilasetmə və qəza-bərpa işlərinin yerinə yetirilməsinə cəlb etmək;
- regional fövqəladə hallar baş verərkən Azərbaycan Respublikasının ərazisində xilasetmə və qəza-bərpa işlərinin aparılmasına bilavasitə rəhbərlik etmək;
- fövqəladə halların yaranması təhlükəsi meydana çıxarkən, sahə tabeliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki xalq təsərrüfatı obyektlərinin işini müvəqqəti dayandırmaq;
- Respublika xalq təsərrüfatının aparıcı mütəxəssislərini təhlükə potensialı obyektlərdə ekspertizalar keçirilməsi və belə obyektlərin təhlükəsizliyinə nəzarət üzrə tədbirlərə cəlb etmək;
- Fövqəladə vəziyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının 4 fevral 1992-ci il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinin və 2-ci maddəsinin «a» bəndinə əsasən Azərbaycan

Respublikasının təbii fəlakət rayonunda fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək barədə təkliflər vermək.

Komissiyanın işinin təşkili:

Gündəlik fəaliyyətində Komissiya öz işlərini Komissiyanın sədri tərəfindən təsdiq edilən iş planı əsasında yerinə yetirir.

Komissiyanın iclaslarında fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət məsələləri müzakirə edilir. Komissiya öz səlahiyyətləri dairəsində qərarlar qəbul edir ki, bu qərarların icrası bütün respublika nazirlikləri, baş idarələri, icra hakimiyyəti orqanları, həmçinin sahə tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlar, müəssisələr, idarələr üçün məcburidir. Komissiyanın iclasları arasındakı dövrdə lazımi qərarlar Komissiyanın sədri tərəfindən qəbul edilir və müvafiq göstərişlər şəklində icraçılara çatdırılır. Fəvqəladə hallar yaranarkən qəzanın, təbii fəlakətin, epidemiyanın, epizootiyanın və epifitotiyanın növündən, miqyasından və nəticələrindən asılı olaraq Komissiyanın heyətindən operativ qruplar yaradılır və onlara fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına rəhbərlik etmək həvalə olunur.

Komissiyanın Sədri Komissiyaya tapşırılan vəzifələrin və funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün şəxsi məsuliyyət daşıyır. Komissiyanın üzvləri arasında vəzifə bölgüsü aparılır. Komissiyanın və onun aparatının işini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə müvafiq surətdə Komissiyanın Sədrinə aşağıdakı hüquqlar verilir:

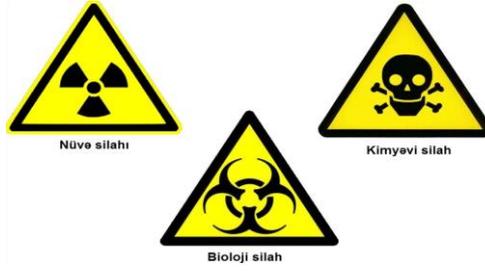
- fəvqəladə hallar zonasında ictimai asayişin mühafizəsini, xeyli maliyyə vəsaiti və maddi sərvətlər toplanmış yerlərin, əhalinin həyat fəaliyyətini təmin edən obyektlərin və xalq təsərrüfatı obyektlərinin mühafizəsini gücləndirmək;
- fəvqəladə hallar zonasına vətəndaşların gəliş-gedişi üzrə xüsusi rejim qoymaq;
- fəvqəladə halların qarşısının alınması və ya nəticələrinin aradan qaldırılmasından ötrü lazımi nəqliyyat vasitələrini, tibb, xilasetmə, bərpaetmə və digər qüvvə və vasitələri cəlb etmək;
- fəvqəladə hallar zonasında fəaliyyət göstərərək və belə halların nəticələrini aradan qaldırmaq üçün bütün lazımi maddi-texniki, tibbi, ərzaq və digər dövlət və sahə ehtiyatlarından və mənbələrindən istifadə etmək;
- lazım gələrsə fəvqəladə hallar zonasındakı müəssisələrdə, təşkilatlarda (idarə tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) xüsusi iş rejimi tətbiq etmək, onların ehtiyatlarından fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün, habelə əhalinin həyat fəaliyyətinin xüsusi rejimini təmin etməkdən ötrü istifadə etmək;
- əmək qabiliyyətli əhalini fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldırmaq işlərinə cəlb etmək.

VII FƏSİL

Müasir (kütləvi) qırğın silahları. Nüvə silahı və onun zədələyici amilləri.

Kütləvi qırğın silahları haqqında anlayış.

Müasir dövrdə bütün inkişaf etmiş ölkələr öz hərbi potensialını saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün kütləvi qırğın silahları ilə təminatla mühüm yer ayırırlar. Nüvə, kimyəvi və bioloji silahlar digər silahlara nisbətən dövrümüzün ən dəhşətli kütləvi qırğın silahları siyahısına aid olmaqla yanaşı daim yeniləşməkdədirlər.

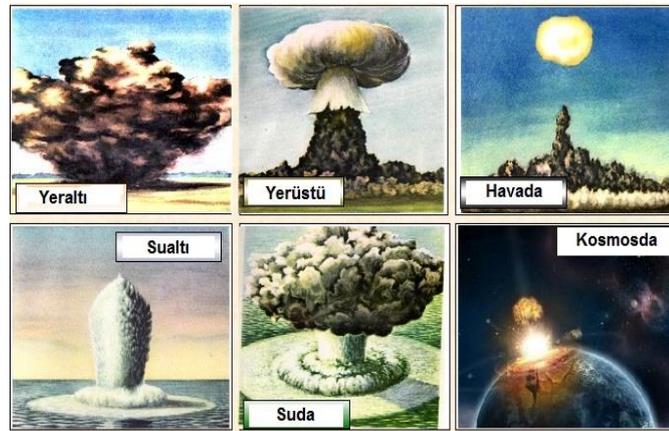
Şəkil 19. Kütləvi qırğın silahlarının nişanları.

Nüvə partlayışlarının güclü dağıdıcılıq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onu döyüş əməliyyatlarında strateji və taktiki məsələlərin həlli üçün tətbiq edirlər. Nüvə silahlarını qısa bir zamanda, böyük ərazilərdə, ilin bütün fəsilərində, gecə və gündüz istifadə etmək mümkündür. İlk dəfə nüvə silahından 1945-ci ilin avqust ayında ABŞ dövləti Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə təyyarədən atom bombası atmaqla istifadə etmişdir. Nəticədə 313000 nəfərdən artıq dinc sakin həlak olmuş, 238000 nəfərdən artıq xəsarət almışdır.

Nüvə silahları o silahlara deyilir ki, onların dağıdıcı təsir qüvvəsi nüvə daxili enerjinin ayrılması hesabına baş versin. Nüvə çevrilmələri zamanı əmələ gələn enerjiyə **nüvə enerjisi** deyilir. Məlum nüvə silahlarının istifadəsində partlayışlar **iki üsulla** həyata keçirilir:

- atom silahlarının istifadəsində nüvə daxili ağır kimyəvi element atomları bölünərək daha yüngül atom və nüvələrə çevrilir və **bölünmə reaksiyası** adlanır;
- hidrogen silahlarının istifadəsində yüngül kimyəvi element atomları birləşərək daha ağır atomlar əmələ gətirir və buna **sintez üsulu** deyilir.

Nüvə silahlarında zəncirvari reaksiyaları uran və plutonium elementləri təşkil edir. Onlar çox radioaktiv maddələr olduqları üçün sərbəst halda belə bölünərək özlərindən hissəciklər buraxırlar.

Şəkil 20. Nüvə partlayışlarının növləri.

Nüvə sursatının partlayış gücü trotil ekvivalenti ilə xarakterizə edilir. **Trotil ekvivalenti** – nüvə sursatının partlaması nəticəsində alınan enerjiyə bərabər olan adi partlayıcı maddənin (trotilin) tonla miqdarına deyilir. Nüvə sursatının trotil ekvivalenti **tonla, kilotonla və meqatonla** ölçülür.

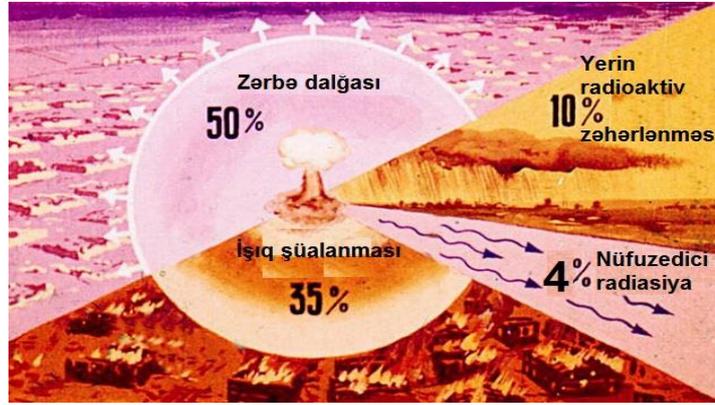
Nüvə sursatlarını istifadə etmək üçün onları aşağıdakı nüvə daşıyıcılarına yerləşdirirlər:

- ballistik raketlərin başlıq hissələrində;
- zenit və qanadlı raketlərin döyüş hissəsində;
- aviasiya mərmilərində;

- artileriya mərmii və minalarında;
- torpedoların döyüş hissələrində;
- mühəndis minalarında.

Nüvə partlayışlarının dağıdıcı faktorları insanların məhv edilməsində kompleks xarakter daşıyır, böyük ərazini əhatə edir və öz təsirini uzun müddət saxlayır.

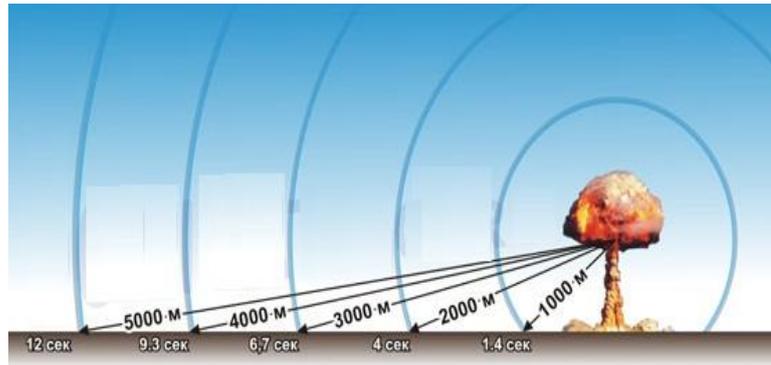
Nüvə silahının zədələyici amilləri: Nüvə partlayışı enerjisinin təqribən 50%–zərbə dalğasının, 35%–ışıq şüalanmasının, 10%–ərazinin radioaktiv çirklənmənin, 4%–nüfuzedic rasiyanın və 1%–elektromaqnit impulsunun yaranmasına sərf olunur.

Şəkil 21. Nüvə silahının zədələyici amilləri.

1. Zərbə dalğası.

Nüvə partlayışının ilk anından sonra havada küre şəkilli işıq sahəsi əmələ gəlir. Əmələ gəlmiş kürənin daxilində partlayış məhsullarının istiliyi 10 milyon dərəcəyə, təzyiqi isə bir neçə milyard atmosfərə çatır. Bunun nəticəsində kürəni əhatə edən hava sərhəddində təzyiqin və temperaturun kəskin fərqi əmələ gəlir. Partlayış məhsulları məhdudlaşmış kürənin səthindən sürətlə ətrafa yayılmağa başlayır və nəticədə havada zərbə dalğası yaranır.

Şəkil 22. Zərbə dalğasının yayılma sürəti.

Zərbə dalğası – partlayış mərkəzindən hər tərəfə səsdən iti sürətlə yayılan bərk sıxılmış hava qatından ibarətdir. Zərbə dalğasının zədələyici təsirini xarakterizə edən əsas parametrlər dalğanın ön həddindəki izafi təzyiq, dalğanın sürət təzyiqi və izafi təzyiqin təsir müddətidir. İzafi təzyiq yaranmış maksimal atmosfer təzyiqi ilə zərbə dalğasından əvvəlki normal atmosfer təzyiqinin fərqinə bərabərdir.

İzafi təzyiq hər kvadrat santimetrə düşən kiloqram - qüvvə ilə ifadə olunur (kq/sm^2) və kPa (kilopaskalla) ölçülür.

Zərbə dalğası nəticəsində binalar, qurğular, tikililər dağılır, insanlar isə müxtəlif dərəcəli zədələr alırlar.

İzafi təzyiğin miqdarından asılı olaraq zədələr aşağıdakı növlərə bölünür:

1. **Yüngül** - izafi təzyiq $0,2-0,4$ kqk/sm² (20–40) kPa bərabər olanda baş verir. Bu zaman yüngül kontuziya, qol və qıç nahiyələrinin burxulması və eşitmə qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi baş verir;
2. **Orta** – izafi təzyiq $0,4-0,6$ kqk/sm² (40–60) kPa bərabər olanda baş verir. Belə hallarda bədənin ümumi kontuziyası, qol və qıç nahiyələrinin bərk burxulması, burun və qulaqlardan qanaxma baş verir;
3. **Ağır** – izafi təzyiq $0,6-1$ kqk/sm² (60–100 kPa) bərabər olanda baş verir. Bu zaman qol və qıç nahiyələrinin sınması, daxili orqanların zədələnməsi, burun və qulaqlardan şiddətli qanaxma baş verir.
4. **Çox ağır** – izafi təzyiq 1 kqk/sm² (100 kPa) - dan artıq olanda baş verir. Bu zaman sümüklərin sınması, daxili orqanların dağılması, daxili qanaxma və beyin silkələnməsi baş verir və ölümlə nəticələnir.

2. Işıq şüalanması

İşıq şüalanması - nüvə partlayışı zamanı meydana çıxan od küresinin saçdığı gözə görünən ultrabənövşəyi və infraqırmızı işıq selidir. Təsir müddəti nüvə yükünün gücündən asılı olaraq 10-20 saniyə müddətində olur.

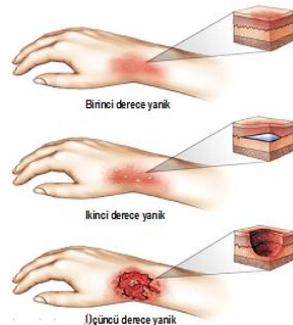
Nüvə partlayışının işıqlanma sahəsi işıq şüasının mənbəyi adlanır, hansı ki, əsasını közərmiş hava və müəyyən miqdarda közərmiş partlayış məhsulları təşkil edir. Işıq şüasının əsas məhvedici təsiri ona əsaslanır ki, müxtəlif örtüklər və bədən quruluşları işıq enerjisini udmağa və qızmağa qadirdirlər. Buna görə işıq şüalarının təsiri nəticəsində müxtəlif sahələrin səthində alışma, yanma, kömürləşmə, ərimə və buxarlanma halları baş verir.

İşıq şüalanmasının zədələyici təsiri işıq impulsundan, yəni işıq şüalarına nisbətən şaquli yerləşmiş səthin hər kvadrat santimetrinə şüalanma ərzində düşən işıq enerjisinin miqdarından asılı olur və kC/m² və ya kal/sm² ölçülür. Işıq şüalanması yaşayış məntəqələrində və meşələrdə kütləvi yanğınlar törədir, insan bədənində isə yanıqlar əmələ gətirir.

İşıq impulsunun miqdarından asılı olaraq insanlar bir neçə dərəcəli yanıqlar ala bilər:

- **Yüngül** (I dərəcəli) yanıqlar əmələ gəlir və bu zaman dərinin qızarması baş verir;
- **Orta** (II dərəcəli) yanıqlar əmələ gəlir və bu zaman dəridə suluqların əmələ gəlməsi baş verir;
- **Ağır** (III dərəcəli) yanıqlar əmələ gəlir və bu zaman dərinin ölməsi baş verir;

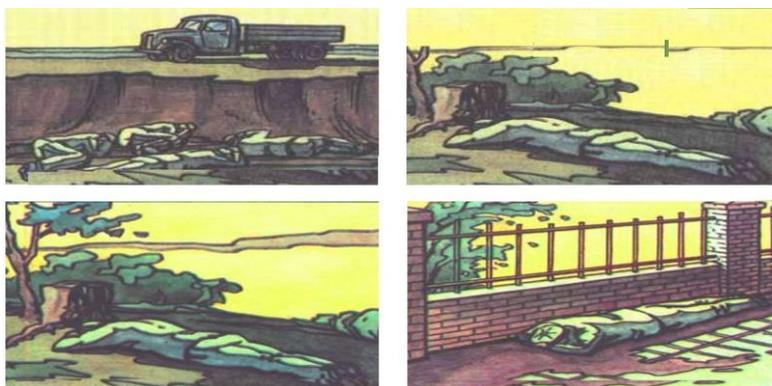
İnsanların aldığı yanıqların dərəcələri işıq şüalanmasının miqdarından, paltarın növündən, möhkəmliyindən və rəngindən asılıdır. Açıq rəngli və gen paltar qeyinmiş insanlar, qara və dar paltar qeyinmiş insanlara nisbətən az yanıqlar alırlar. Müxtəlif sahələrdə yaranan işıq impulsunun təsiri nüvə partlayışının növündən, gücündən, məsafədən və hava şəraitindən asılı olur. Yağmurlu və dumanlı havada işıq impulsunun təsiri qat – qat azalır.

Şəkil 23. İnsanların aldığı yanıqların dərəcələri.

Sığınacaqlar və daldalanacaqlar işıq şüalanmasının təsirindən qorunmaq üçün ən etibarlı yerlərdir. Bütün kölgə salan əşyalar da insanları işıq şüalanmasından qoruya bilir.

Şəkil 24. Işıq şüalanmasından qorunmanın üsulları.

3. Nüfuzedici radiasiya

Nüfuzedici radiasiya – nüvə partlayışı anında qəza partlayış yerindən ətrafa yayılan, gözə görünməyən qamma şüalar və neytron selindən ibarətdir. Nüfuzedici radiasiya nüvə partlayışından sonra cəmi 10-15 saniyə ərzində mühafizə olunmamış canlı orqanizmlərə təsir edir.

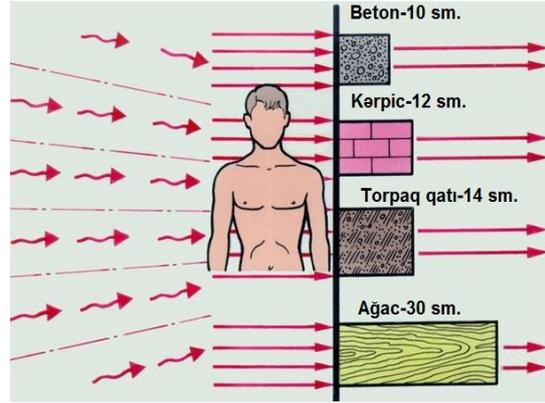
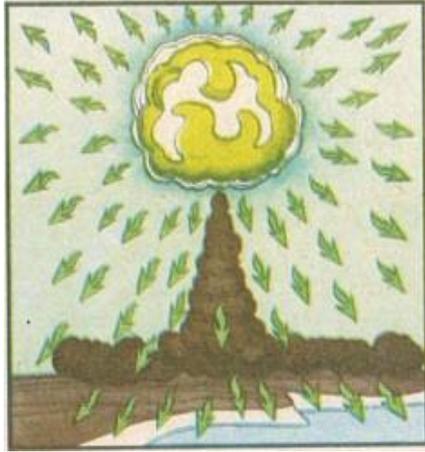
O, gözə qörünmür, hiss edilmir, lakin məlum olan bütün materiallardan keçir və uzaq məsafələrə yayılaraq insanların zədələnməsinə səbəb olur. Qamma-şüalar elektromaqnit dalğası axınıdır və öz təbiətinə görə rentgen şüaları ilə eynidir. Qamma şüaları insan orqanizmini şüalandırarkən canlı hüceyrələrin molekulları ionlaşır, onların həyat fəaliyyəti pozulur və nəticədə insan şüa xəstəliyinə tutulur. Şüa xəstəliyinin əlamətləri: Hərəkətin artması, ürək bulanması, mədənin pozulması, selikli qişalarda qanaxmanın baş verməsi. Radiasiya dozəsindən asılı olaraq şüa xəstəliyinin gizli inkişaf dövrü bir neçə saatdan bir neçə həftəyədək davam edə bilər.

Şüa xəstəliyinin üç dərəcəsi olur. Bu dərəcələr alınan şüalanma dozəsindən və şüalanmaya məruz qalma vaxtından asılı olur:

- **Yüngül** (I dərəcəli) şüa xəstəliyi – şüalanma dozəsi 100–200 R olarkən baş verir və xəstəliyin gizli inkişaf dövrü üç həftəyədək davam edir.
- **Orta** (II dərəcəli) dərəcəli şüa xəstəliyi – şüalanma dozəsi 200–400 R olarkən baş verir və xəstəliyin gizli inkişaf dövrü bir həftəyədək davam edir.
- **Ağır** (III dərəcəli) dərəcəli şüa xəstəliyi – şüalanma dozəsi 400–600 R olarkən baş verir və xəstəliyin gizli inkişaf dövrü bir neçə saat təşkil edir.
- **Çox ağır** (IV dərəcəli) dərəcəli şüa xəstəliyi – şüalanma dozəsi 600 R-dan artıq olarkən baş verir və xəstəliyin gizli inkişaf dövrü bir saatdan az vaxta təşkil edir.

Nüfuzedici radiasiyanın təsiri udulan doza ilə qiymətləndirilir və Rentgen (R), Qrey (Qr), rad ölçü vahidləri ilə ölçülür. Bir rentgen - qamma şüalanmanın elə dozasıdır ki, bunun nəticəsində 0°C temperaturda və 760 mm civə sütunu təzyiqli şəraitində quru havanın 1sm³ - də təxminən 2 milyard cüt ion əmələ qəilir.

Müxtəlif sıx və qalın materiallardan keçərkən nüfuzedici radiasiyanın təsiri zəifləyir. Bəzi materialların radiasiyanı yarıyadək zəiflətmə qabiliyyəti var. Məsələn: poladın – 2,7 sm, betonun - 10 sm, torpağın – 14 sm, suyun – 23 sm, ağacın – 30 sm qalınlığı nüfuzedici radiasiyanı 2 dəfə azaldır. Nüfuzedici radiasiyadan mühafizə, məhz materialların bu xüsusiyyətinə əsaslanır.

Şəkil 25. İnsan bədənindən və qalın materiallardan keçərkən nüfuzedici radiasianın təsiri.

4. Radioaktiv çirklənmə - yerdə nüvə partlayışı baş verəndən sonrakı anlarda radioaktiv zərrəciklər odlu kürənin tərkibində olur. Odlu kürə buxara və tüstüyə bürünərək hündürə qalxır və bir neçə saniyədən sonra topa buludlara çevrilir. Hündürə qalxan hava axınları yerdən toz- torpağı göyə qaldırır və onları radioaktiv buludla birlikdə aparır. Yuxarı qalxan toz-torpaq radioaktivləşir. İri toz buludlarının bir hissəsi bilavasitə partlayış rayonunda yerə çökür, qalan hissəcikləri isə buludun tərkibində qalıb hava axınları vasitəsi ilə partlayış mərkəzindən yüzrlə kilometr məsafələrə aparılır.

Şəkil 26. Radiasianın insan orqanizminə təsiri.

Radioaktiv çirklənmə nüvə partlayışının digər məhvədic faktorlarından fərqli olaraq, insanları və ərazini uzun müddətdə öz təsiri altında saxlayır. Radioaktiv çirklənmənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onu nə iyinə nə də dadına görə təyin etmək mümkün deyil. Onu ancaq xüsusi doza ölçən cihazların köməyi ilə təyin etmək olur.

Radioaktiv çirklənmənin əsas mənbəyi – nüvə partlayışının bölünən hissələridir. Nüvə bölünməsi prosesində böyük miqdarda müxtəlif maddələrin mürəkkəb qarışığı əmələ gəlir. Bu qarışıqlar Mendeleev dövrü sisteminin orta hissəsində yerləşən 35 kimyəvi elementin 200 izotopunu özündə birləşdirir.

Radioaktiv çirklənmənin mənbəyini bölünən nüvə hissəcikləri və radioaktiv enerji təşkil edir.

Nüvə partlayışı zamanı çoxlu radioaktiv maddələr yaranır və bu maddələr yerə çökərək ərazinin zəhərlənməsinə səbəb olur. Radioaktiv zəhərlənmənin dərəcəsi ilk növbədə partlayışın gücündən və növündən asılıdır. Bundan əlavə partlayışdan sonra keçən müddətdən, partlayış mərkəzinə qədər olan məsafədən, meteoroloji şəraitdən, küləyin istiqamətindən və yerin relyefindən asılı olur.

Yerin radioaktiv çirklənməsi radiasiya səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və rentgen – saatla (R/s) ölçülür.

Radiasiya səviyyəsi – insanın həmin ərazidə bir saat qaldığı müddət ərzində aldığı şüalanma dozasını göstərir. Radiasiya səviyyəsi 0,5 R/saat və ondan çox olan ərazilər zəhərlənmiş sayılır.

Yerin radioaktiv zəhərlənməsinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, radioaktiv maddələrin təbii sürətdə parçalanması nəticəsində radiasiyanın səviyyəsi aşağı düşür. Vaxt 7 dəfə artdıqca radiasiya səviyyəsi 10 dəfə azalır. Radioaktiv çirklənmədən mühafizə olunmaq üçün sığınacaqlardan və radiasiya əleyhinə daldalanacaqlardan, həmçinin fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək lazımdır. Bədənin səthini radioaktiv çirklənmədən adi paltarlarla da mühafizə etmək mümkündür.

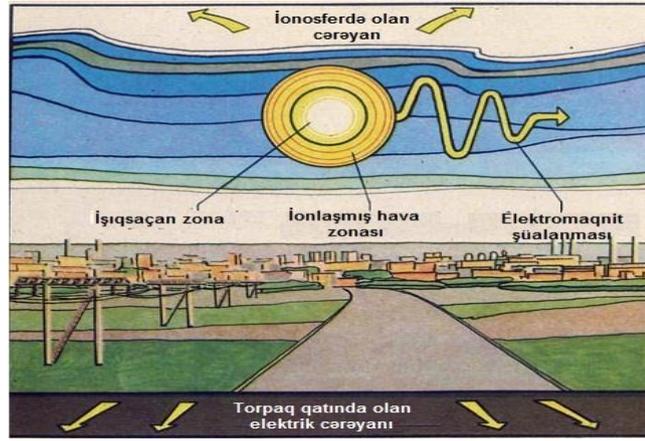
Təhlükəsiz radiasiya dozaları:

- sülh dövründə təhlükəli obyektlərdə işləyənlər – bir il ərzində 5 R (həmin obyektlərin yaxınlığında yaşayanlar bir il ərzində 0,5 R).
- müharibə dövründə bir dəfəlik doza 4 gün ərzində 50 R, çoxdəfəlik dozalar: bir ay ərzində 100 R, üç ay ərzində 200 R, bir il ərzində 300 R təşkil edilir.

5. Elektromaqnit impulsu - Nüvə partlayışlarından istiqamətlənən elektromaqnit sahəsinə elektromaqnit impulsu deyilir. Elektromaqnit impulsun yaranması Komptonov (İngilis alimi) mexanizmi nəticəsinə əsaslanır. Nüvə partlayışı anında küllü miqdarda qamma kvantlar və neytronlar yayılır.

Partlayışın qamma-kvantı, ətraf mühitin atomları ilə qarşılıqlı təsirdə, müsbət yüklü zəif ionlar və cəld elektronlar əmələ gətirir ki, bunlar da yeni qamma-kvantların törəmələri istiqamətində hərəkət edirlər. Nəticədə ətraf mühitin bu boşluğunda sərbəst elektrik cərəyanı və yüklü sahə əmələ gəlir. Öz növbəsində cəld elektronlar mühitdə ionlaşaraq, müsbət yüklənmiş ionlar və zəif elektronlar yaradırlar. Nəticədə bu mühit elektrik keçirici olur.

Elektrik sahəsinin təsiri altında, yaranmış cəld elektronların, zəif elektronlara qarşı hərəkətə başlamasından elektronlarda cərəyan keçiriciliyi yaranır. Elektromaqnit impulsu radioelektron cihazlara və elektrotexniki avadanlıqlara (kabel və rabitə sistemi xətlərinə, idarə edilən cihazlara, elektrik təchizatına və digər qəbuledicilərə) məhvedici təsir göstərir. Bu cihazlarla işləyən insanların təhlükəsizliyi üçün tədbir görülməyibsə, elektromaqnit impulsu yüksək gərginliyi ilə insanları zədələyə bilər. Elektromaqnit impulsundan mühafizə vasitəsi kimi qoruyucu avtomat tərtibatlarından istifadə edilir.

Şəkil 27. Elektromaqnit impulsunun məhvedici təsiri .

Nüvə zədələnmə ocağı – o əraziyə deyilir ki, orada nüvə partlayışının zədələyici amillərinin təsiri nəticəsində külli miqdarda insan, heyvan və bitki tələfatı olsun, bina və qurğular dağılsın, yanğınlar baş versin və yer radioaktiv maddələrlə zəhərlənsin.

Zərbə dalğasının önündə izafi təzyiq 10 kPa – dan artıq olan sahələr **nüvə dağıntı ocağı** adlandırılır.

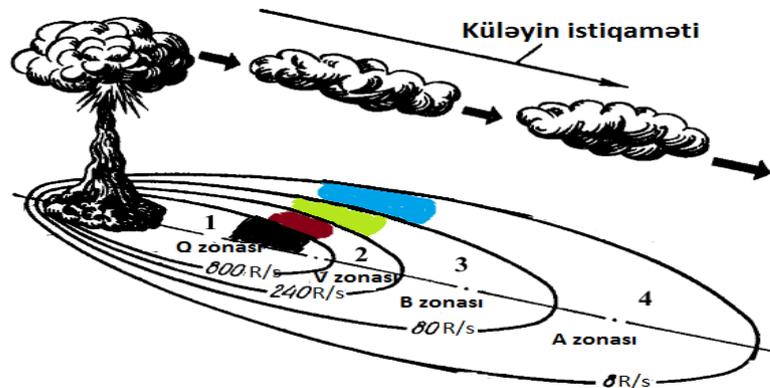
Dağıntıların xarakterinə görə belə sahələr 4 növə ayrılır: tam, güclü, orta və zəif dağıntı zonaları:

1. Nüvə partlayışı mərkəzinə ən yaxın sahələrə **tam dağıntı zonası** deyilir. Bu sahənin hüdudları daxilində zərbə dalğasının yaratdığı izafi təzyiq 50 kPa-dan artıq olur. Burada istehsalat və yaşayış binaları tamamilə dağılır, partlayış mərkəzinin lap yaxınlığında isə sığınacaqların bir qismi uçulur. Küçələrdə başdan - başa uçqunlar emələ qəlir və sığınacaqların giriş yolları uçqunlarla tutulur.

2. İzafi təzyiqin təsirinə 30 kPa-dan – 50 kPa-dək məruz qalmış sahələr **güclü dağıntı zonası** adlandırılır. Buradakı bina və qurğular əsasən dağılır, sığınacaqlar və yeraltı kommunal-enerqetika şəbəkələrinin əksəriyyəti salamat qalır.

3. İzafi təzyiqin təsirinə 20 kPa-dan – 30 kPa-dək məruz qalmış sahələr **orta dərəcəli dağıntı zonası** adlandırılır. Bu zonanın hüdudları daxilindəki binalar orta dərəcədə dağılır, yeraltı sığınacaq və şəbəkələr salamat qalır. Küçələrin müxtəlif yerlərində uçqunlar yarana bilər.

4. İzafi təzyiqin təsirinə 10 kPa- dan –20 kPa-dək məruz qalmış sahələr **zəif dağıntılar zonası** adlandırılır. Bu zaman binanın ikinci dərəcəli elementləri - yəni qapı və pəncərələri, artırmaları və daxili arakəsmələri dağılır, küçələrdə tək-tək uçqunlar yaranır.

Şəkil 28. Radioaktiv çirklənmə zonaları.

Zərbə dalğasının zədələyici təsiri partlayışın gücündən, partlayışın növündən, partlayış mərkəzindən olan məsafədən və yerin relyefindən asılı olur. Zədələnmə ocağı sahəsinin 13%-ni tam dağıntı zonası, 10%-ni güclü dağıntı zonası, 15%-ni orta dərəcəli dağıntı zonası və 62%-ni zəif dağıntı zonası təşkil edir. 20 kilotonluq nüvə partlayışı zamanı zərbə dalğası 1km məsafəyə 2 saniyə, 2km məsafəyə 5 saniyə, 3km məsafəyə 8 saniyə ərzində çatır. Zərbə dalğasından ən etibarlı mühafizə üsulu mühafizə qurğularında yerləşməkdir, həmçinin xəndəklərdən, yeraltı zirzəmilərdən və yerin relyefindən də müəyyən qədər istifadə etmək mümkündür.

Zəhəhərlənmə zonalarının doza gücünün CƏDVƏLİ

Zona- lar	Zəhəhərlənmə zonalarının adı	Partlayış məhsulları tamamilə parçalananadək alınan doza, R	Etalon doza gücü, R/saat partlayışdan 1 saat sonra üçün hesabı	Dozanın gücü R/saat 10 s. sonra üçün
A	Zəif çirklənmə zonası (mavi rənglə işarələnir).	40-400	8-80	0,5
B	Güclü çirklənmə zonası (yaşıl rənglə işarələnir).	400-1200	80-240	5
V	Təhlükəli çirklənmə zonası (qonuru rənglə işarələnir).	1200-4000	240-800	15
Q	Çox təhlükəli çirklənmə zonası (qara rənglə işarələnir).	4000-dən çox	800-dən çox	50

Nüvə daşıyıcıları.

Əhalinin mühafizə tədbirlərinin hazırlıqları yalnız təbii və texnogen hadisələrin mövcudluğu zamanı deyil, həm də ölkəni bürüyən müharibə şəraitində də təşkil olunur.

Əhalinin fəvqəladə hadisələrdən mühafizəsi belə tədbirlərdə daha əhəmiyyətdir:

1. etibarlı xəbərdarlıq sisteminin yaradılması;
2. mühafizə qurğuları ehtiyatlarının yaradılması;
3. kombinasiya üsulu ilə köçürmə tədbirlərinin planlaşdırılması və vaxtında yerinə yetirilməsi, köçürülən əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək üçün təhlükəsiz şəhərdənkənar zonaların hazırlanması;
4. əhalinin fərdi mühafizə vasitələri ilə təchiz edilməsi;
5. mühafizə üsullarının əhaliyə ümumi və icbari surətdə öyrədilməsi;
6. ərzaq və suyun radioaktiv, kimyəvi maddələrdən, güclü təsirli zəhərli maddələrdən, bakterial vasitələrdən mühafizənin təmin edilməsi;
7. radiasiya, kimyəvi və bakterioloji müşahidələrin, kəşfiyyat və laboratoriya nəzarətinin təşkili;
8. rejimli tədbirlərin, sanitariya–gigiyena tədbirlərinin və radiasiya əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Fəvqəladə hadisə təhlükəsi yarandığı barədə xəbərdarlıq edilərkən əhali təhlükənin xarakterindən asılı olaraq aşağıdakı qaydalarla fəaliyyət göstərməlidir:

- kütləvi informasiya vasitələrini (radioreproduktor, radioqəbuledici) daima şəbəkəyə qoşulu saxlamalı;
- şəhərdənkənar (təhlükəsiz) zonaya köçürülməyə hazırlaşmalı;
- fəvqəladə hadisə ehtimalına görə daldalanacağı yerini dəqiqləşdirməli, kənd yerlərində radiasiya əleyhinə daldalanacaq düzəltməyə başlamalı;
- fərdi mühafizə vasitələrini, o cümlədən tibbi mühafizə vasitələrini əldə etməli, onları istifadə üçün hazırlamalı;
- radiasiyadan mühafizəyə hazırlıq işlərini davam etdirməlidir.

Köçürülmə haqqında sərəncam elan edilərkən:

- İstehsal fəaliyyətini dayandırmalı (müəssisə müdriyyətinin müvafiq sərəncamına uyğun olaraq);
- Şəhərdən təhlükəsiz zonaya çıxarılması və s. təşkil olunmalıdır.

Radioaktiv zəhərlənmə zonalarında tələfatı mümkün qədər azaltmaq məqsədilə burada radiasiyadan mühafizəsinin müəyyən rejimlərinə və əhalinin düzgün davranış qaydalarına riayət olunmalıdır. Hər hansı bir səbəbdən radioaktiv zəhərlənmə zonasında qalan adamlar bütün hallarda tənəffüs üzvlərini və bədənin səthini qoruyan fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etməlidirlər. Zəhərlənmə zonasına girmədən əvvəl Aİ – 2 fərdi aptekçəsindəki radiasiya əleyhinə dərman həblərini qəbul etmək lazımdır; radiaktiv maddələrlə çirklənmiş açıq sahələrdə xörək yemək, su içmək, papiros çəkmək, uzun müddət dayanmaq, dincəlmək və s. qadağandır. Zəhərlənmə zonasından çıxandan sonra qismən sanitariya təmizlənməsi keçirmək, həmçinin paltarları, ayaqqabıları, fərdi mühafizə vasitələrini qismən və ya tam dezaktivasiya (deqazasiya) etmək, sonra isə dozimetrik nəzarətdən keçmək lazımdır. Bu tədbirlərin yerinə yetirilməsi radioaktiv zədələnmələrin səviyəsini xeyli azaltmağa imkan yaradır.

Radioaktiv zəhərlənmə zonalarında mühafizə rejimləri üzrə tövsiyələr konkret şəraitdən (mülayim, güclü və ya çox təhlükəli zəhərlənmə zonaları yarandığından) asılı olaraq müəyyən ediləcəkdir. Məsələn, mülayim zəhərlənmə zonasında (A zonası) əhali açıq sahələrdə qalmamalıdır. Mühafizə qurğularında qalma müddəti bir neçə saat (6 saatadək) ola bilər, bundan sonra isə adi yaşayış binalarına qayıtmağa icazə verilir. Bu zaman binalardan çöldə, açıq yerlərdə 4 saatdan artıq qalmaq olmaz. Bu cür məhdudlaşmalardan ibarət rejim bir sutkadan sonra sona yetir. Güclü zəhərlənmə zonasında (B zonası) 1-3 sutka mühafizə qurğularında daldalanmaq lazımdır, lakin bundan sonra 4-cü gün adi yaşayış evlərinə qayıtmağa icazə verilir, binalardan çöldə qalma müddəti sutkada 3-4 saatadək məhdudlaşdırılır. Müəssisələr, idarələr, o cümlədən MM-in tibb xidməti MM qərargahı tərəfindən müəyyən xüsusi rejim üzrə işləyir; açıq sahələrdə aparılan işlər bir neçə gün müddətində dayandırılır. Təhlükəli zəhərlənmə zonasında (V zonası) adamlar mühafizə qurğularında 3 sutka, bəzən isə daha artıq qalmalıdırlar, ancaq 5 sutkadan sonra adi yaşayış binalarına qayıtmağa icazə verilir. Çox təhlükəli zəhərlənmə zonasında (Q zonası) şüalanma dozalarının gücü çox yüksək olur və uzun müddət adamlar üçün xeyli təhlükə törədir. Belə zonada adamlar ən azı 6 sutka ərzində mühafizə qurğularında qalmalıdırlar, adi yaşayış binalarına 6 – 7 sutkadan sonra qayıtmağa icazə verilir; ilk imkan olan kimi (normadan artıq şüalanmaya yol vermədən) adamları bu zonadan köçürmək lazımdır.

Fövqəladə hadisələr zamanı əhalinin mühafizənin əsas üsulları:

- mühafizə qurğularında daldalanmaq;
- fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək;
- iri şəhərlərdən və təhlükəli sahələrdən əhalini təhlükəsiz zonaya köçürməkdən ibarətdir.

Əhalinin nüvə silahlarının təsirindən mühafizəsi ilə bağlı tədbirlər.

Sığınacaqlar insanların kütləvi qırğın silahlarının, adi silahların, yüksək hərətlərin, zəhərli qazların, uçqun və çökmələrin zədələyici faktorlarından əminli qorunması üçün inşa edilir və bu kimi sığınacaqlarda insanlar uzun müddət gizlənə və yaşaya bilər.

Sığınacaqlar çox vaxtı yaşayış məntəqələrində olan binaların dərin hissələrində quraşdırılır. Bundan başqa sığınacaqlar kimi dağ-mədən şaxtaları, metropoliten stansiyaları, yeraltı qarajlar və dərinlikdə yerləşən digər tikililər istifadə edilə bilər.

Sığınacaqlar ən azı iki çıxış-girişlə təmin edilir . Bunlardan biri qəza çıxış-girişi kimi düzəldilir. Giriş-çıxışlar hermetik-qoruyucu qapılarla təchiz edilməlidir.

Sığınacaq sığınma otağından, şlüz kameradan (tamburdan), filtr-ventilyasiya kamerasından, sanitar qovşağından və digər otaqlardan ibarətdir.

Sığınacağa bayırdan daxil olan hava radioaktiv, zəhərli və bakterial vasitələrdən, digər zərərli maddələrdən təmizlənərək içəriyə verilir. Bundan başqa sığınacaqlarda su təchizatı, kanalizasiya, istilik və işıqlandırma sistemləri də qurulur, buraya radio və telefon çəkilir.

Sığınacaqların əsas otaqları skamyaya və yataq taxtları ilə təchiz olunur. Bundan başqa burada ətraf mühitin kəşfiyyatı, eləcə də qəza-xilasetmə işlərinin aparılması məqsədilə lazımi inventar saxlanılır. Kütləvi yanğınların baş verməsi, zəhərli maddələrin yayılması təhlükəsi olan yerlərdəki sığınacaqlar daha yüksək mühafizə xassələrinə malik olmalıdır.

Dinc vaxtlarda bütün sığınacaqlar xalq təsərrüfatı və mədəni-məişət tələbatlarına uyğun istifadə edilməlidir. Sığınacaqların hər zaman hazır vəziyyətdə olmasına nəzarət daim yüksək səviyyədə saxlanılmalıdır.

Radiasiyaya qarşı sığınacaqlar (RQS) insanı radioaktiv zədələnmədən, işıq şüalanmasından qoruyaraq, zərbə dalğasının təsirini xeyli zəiflədir. Bina daxilində olan istilik, ventilyasiya, su təchizatı, kanalizasiya, işıqlandırma, radiotranslyasiya və rabitə sistemləri insanların həyat təminatı məqsədilə istifadə edilir.

Həmlə təhlükəsi yarandıqda binadakı qapı və pəncərə yerləri kip bağlanılır, yataq taxtları, oturmaqalar düzəldilir və ərzaq, su, dərman təchizatı yaradılır. Sağlam və iş qabiliyyəti olan hər bir kəs radiasiyaya qarşı sığınacaqların (RQS) yaradılmasında və təchiz olunmasında fəal iştirak etməlidir. Şəhər binalarında daş binaların birinci mərtəbələri radiasiya təsirini 10 dəfə, zirzəminin orta hissəsi isə 500-1000 dəfə azaldır. Kənd yerlərində bu məqsədlə dərin zirzəmilərdən istifadə edilir.

Lazım gəldikdə ayrıca duran və tez bir zamanda qurulan RQS-lər yaradılır. Onların tikintisi üçün yaşayış məntəqələrinə yaxın olan yerlər seçilir. Bu məqsədlə tikinti materialı kimi ağacdan, daşdan, samandan, qamışdan və s. istifadə edilir. Qış aylarında donmuş qruntdan, buz və qardan da istifadə etmək olar, çünki hətta 60 santimetrlik qar örtüyü şüalanmanı 2 dəfə zəiflədir. İnşaya başlayarkən müxtəlif materialların radiasiyaya qarşı qoruyucu xassələri də nəzərə alınmalıdır. Belə sığınacağın tikintisi istiqamətinin göstərilməsindən başlamalı, sonrakı mərhələdə lazımi uzunluqda, endə və dərinlikdə xəndək qazılmalıdır. Bundan sonra çıxış, su yığılan yer, döşəmə qurulur, yataq taxtları düzəldilir. Giriş hissədə suyun yığılması üçün 50 sm dərinliyində quyu qazılır, üzübüz köndələndə isə ventilyasiya qutusu və ya sadə ventilyator quraşdırılır.

Yuxarı çatıdakı qrunzun qalınlığı 60-70 sm-dən az olmamalıdır. Yağış sularının içəriyə dammaması üçün çatı üzərinə polietilen plyonka və ya suya qarşı izolyasiya materialı döşənir. Sığınacaq ətrafında yağış sularının kənarlaşdırılması üçün arxlar açılır. İçəriyə giriş qalın materialla pərdələnir və ya qapılar quraşdırılır. Su və ərzaq ehtiyatı hermetik qablarda saxlanılır. Ətraf ərazilərin qoruyucu xüsusiyyətlərini bilmək və onlardan istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Ensiz, dərin və girintili - çıxıntılı yarğanlar, karxanalar və yeraltı mədən yerləri kütləvi qırğın silahlarından, eləcə də neytron silahından yüksək dərəcəli qoruma vasitəsidir. Bununla belə dik yamaclar, torpaq təcikləri, kotlovanlar, alçaq kərpic hörgüsü və digər sığınacaqlar da nüvə partlayışının zədələnmə nəticələrini xeyli aşağı salır. Hər hansı bir ərazinin relyefi dərə-təpəli deyilsə, burada da sığınmaq üçün kiçik oyuqlardan, dayaz dərələrdən və arxlardan istifadə etmək olar. Meşə massivləri də nüvə partlayışının zədələyici amillər təsirini zəiflədir. Onlar zərbə dalğasının təsirini, radioaktiv zədələnməni azaldır, işıq şüalanmasını xeyli zəiflədir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, işıq şüalanması meşədə yanğına səbəb olduğundan sığınmaq üçün alışmaya daha az məruz qalan yarpaqlı ağaclardan ibarət sahələrdən istifadə etmək lazımdır.

Meşədə olduqda kol-koslu talada və ağacları kəsilmiş yerlərdə, bunlar olmadıqda isə - meşənin dərinliklərində qalmaq daha təhlükəsizdir.

MM-də istifadə olunan dozimetrik və kimyəvi kəşfiyyət cihazları.

MM sistemində dozimetriyanın əsas vəzifəsi – müxtəlif radiasiya şəraitində əhalinin, MM qoşunları və hərbiəşməmiş dəstələrinin fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə ionlaşdırıcı şüalanmaları aşkar etmək və bu şüalanmaların onlar üçün yaratdığı təhlükənin dərəcəsini qiymətləndirməkdir.

Dozimetriya vasitəsilə aşağıdakı işlər yerinə yetirilir:

- əhalinin həyat fəaliyyətini və zədələnmə ocaqlarında xilasetmə və təcili qəza-bərpa işlərinin müvəffəqiyyətlə icra edilməsini təmin etmək üçün şüalanmaların aşkar edilməsi və ölçülməsi;
- dezaktivasiya və sanitariya təmizlənməsi keçirilməsi zərurətini, bunların keyfiyyətini müəyyən etmək, habelə zəhərlənmiş ərzaq məhsullarından istifadə etmək normalarını təyin etmək üçün müxtəlif obyektlərin zəhərlənmə dərəcələrinin ölçülməsi;
- radiasiya baxımından əhalinin və ayrı-ayrı adamların iş və həyat qabiliyyətini təyin etmək məqsədilə şüalanma dozalarının ölçülməsi.

Ərzaq məhsullarının, suyun, alafın radioaktiv maddələrlə zəhərlənmə dərəcələrinin laboratoriyalarda ölçülməsi. Dozimetrik cihazları-onların təyinatına, vericinin tipinə, ölçülən şüalanmanın növünə və cihazın sxeminin çevirdiyi elektrik siqnallarının xarakterinə görə təsnif etmək olar.

Təyinatına görə bütün cihazlar aşağıdakı 4 qruplara ayrılır:

1. İndikatorlar – radiasiya kəşfiyyəti üçün ən sadə cihazdır, bu cihazlar vasitəsilə şüalanmaları aşkar etmək, β və μ şüalanma dozalarının gücünü təxmini qiymətləndirmək mümkündür. Cihazlar işıq və ya səs siqnalı verən sadə elektrik sxeminə malikdir. İndikatorlar vasitəsilə doza gücünün artdığını və ya azaldığını təyin etmək mümkündür. Belə cihazlarda verici olaraq qazboşalma sayğacı tətbiq edilir. Cihazların bu qrupuna DP-63, DP-63A, DP-64 indikatorları aid edilir.

Şəkil 29. DP-64 indikator-siqnalizatorunun ümumi görünüşü:

- 1-cihazın işlədilməsi qaydaları haqqında təlimat;
- 2-siqnal lampası;
- 3-elektromaqnit dinamik;
- 4-iş-nəzarət tumbləri;
- 5-qoruyucu yuvası;
- 6-qida mənbəyinin tumbləri;
- 7-kabel.

DP-64 indikator-siqnalizatoru - fasiləsiz olaraq radiasiya müşahidəsi aparmaq və ərazinin radioaktiv zəhərlənməsi barədə xəbər vermək üçündür. Cihaz nəzarət rejimində işləyir və ərazidə şüalanma dozasının gücü 0,2 R/s-a çatanda bu barədə səs və işıq siqnalları verilməsini təmin edir. Siqnalın işə qoşulması müddəti 3 san. artıq olmur.

Cihaz 127/220 V gərginlikli dəyişən cərəyan şəbəkəsindən və ya 6V gərginlikli akkumulyatordan qidalanır, -40°C-dən +50°C-dək temperaturda və ətrafdakı havanın nisbi rütubəti 98%-dək olarkən işləyə bilər. Cihaz şəbəkəyə qoşulandan 30 saniyə sonra işə hazır olur. DP-64 indikator-siqnalizatoru komplektinə cihaz, onun texniki təsviri, istismarı üzrə təlimat, formulyar, ehtiyat hissələri və ləvazimat daxildir. Cihazın vericisinə 30 m uzunluqda kabel vasitəsilə siqnal verən pult birləşdirilmişdir. Pult isə ikinci kabel vasitəsilə elektrik qida mənbəyinə birləşdirilmişdir; bu kabelin ucunda onu dəyişən cərəyan mənbəyinə qoşmaq üçün çəngəl və akkumulyator batareyasına qoşmaq üçün iki (+ ; -) çıxım vardır. Vericidə ionlaşdırıcı şüalanma detektoru – STS-5 qazboşalma sayğacı və stronsium-90 radioaktiv nəzarət preparatı yerləşdirilmişdir.

2. Rentgenmetrlər – rentgen şüalarının və ya μ - şüalanma dozalarının gücünü ölçmək üçündür. Belə cihazların ölçmə diapazonu rentgenin yüzdə bir qismindən bir neçə yüz rentcen saata (R/s) qədərdir. Bu cihazlarda verici olaraq ionlaşma kameraları və ya qazboşalma sayğacı tətbiq edilir. DP-3, DP-3B rentgenmetrləri, «Kaktus» tipli rentgenmetr, İMD-1R, İMD-21, DP-5A, B, V və s. belə cihazlardır.

Şəkil 30. İMD-1R və İMD-21 rentgenmetr cihazları.

Şəkil 31. DP-5A, DP-5B, DP-5V rentgenmetr cihazları.

İMD-21 doza gücünü ölçən cihaz - γ - şüalarının ekspozisiya dozalarının gücünü ölçmək və bu dozaların gücü müəyyən edilmiş həddin kəmiyyətindən artdıqda işıq siqnalı vermək üçündür. Cihaz stasionar (İMD-21 S) və ya səyyar (İMD-21 B) obyektlərdə tətbiq edilir. O, ətraf mühitdə temperatur - 10°S-dən +50°S-dək və 35° temperaturda nisbi rütubət 98%-dək olarkən normal işləyir.

İMD-21 ölçmə cihazı 80 keV-dən 2,6 MeV-dək enerji diapazonunda 1-dən 1000 R/saatadək olan qamma şüalanmanın ekspozisiya dozalarının gücünü ölçür və ölçmənin nəticələrini idarəetmə pultuna verə bilər. Cihaz qamma-şüalanma üzrə ekspozisiya dozasının gücü müəyyən edilmiş 1; 5; 10; 50; 100 R/saat hədlərinin kəmiyyətlərindən artıq olduğu barədə siqnal verilməsini və məlumatın idarəetmə pultuna ötürülməsini təmin edir.

Ölçmə və siqnalın işə düşməsi müddəti 10 saniyədən artıq olmur. Cihazın iş rejimini müəyyən edən vaxt dəqiqədir. Cihaz gərginliyi 220 V və tezliyi 50 Hz olan birfazlı dəyişən cərəyan şəbəkəsindən qidalandırılır. Cihaz özünün detektrləmə blokunun, ölçmə kanallarının və siqnal sisteminin iş qabiliyyətini idarəetmə pultundan əllə yoxlamağa imkan verir. Bu cihaz fasiləsiz surətdə gecə-gündüz işləyə bilər və detektrləmə blokuna birləşdirilmiş 200 m uzunluqlu kəbellə birlikdə işlədilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ölçmə cihazının komplektinə (şəkilə bax) detektrləmə bloku, orta tezliyin ölçülməsi bloku və qidalandırma bloku daxildir.

DP-5A səhra rentgenmetri - γ -şüalanma səviyyələrini, habelə ərazinin və müxtəlif əşyaların γ -şüalanma nəticəsində məruz qaldığı radioaktiv zəhərlənməni ölçmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Cihazın quruluşu: Hər bir cihazın komplektində onun texniki təsviri, istismarı üzrə təlimatnamə və iş prinsipinin sxemi olur. Bütün bu məlumatlar DP-5A cihazının üst qapağının içərisində qeyd edilmişdir.

Cihazın zondun içərisində şüalanma detektorları, gücləndirici-normalizator və sxemin digər ünsürləri yerləşdirilmiş polad silindrdən ibarətdir. Burada şüalanma detektoru olaraq STS-5 və Sİ-3BQ tipli halogen sayğaclardan istifadə edilmişdir. Silindrin polad gövdəsində β -şüalanmanı indikasiya etmək üçün pəncərə vardır. Bu pəncərəyə suya davamlı etilsellüoz pilyonka yapışdırılmışdır. Zondun gövdəsinə fırlanan silindir formalı bürünc ekran geydirilmişdir. Bu ekranda ölçüləri zondun gövdəsindəki pəncərənin ölçülərinə uyğun gələn pəncərə vardır. Ekran zond gövdəsinin uzunluğu boyu bir qədər yerini dəyişə bilər. Ekranı müəyyən vəziyyətdə bərkitmək üçün onun səthində iki işarə edilmişdir.

Silindrin gövdəsində fiksator üçün iki yarığı olan halqa formalı stopor çıxıntısı vardır. Ekran dayaq çəngəli yanındakı çəngəli qarşısında B vəziyyətinə keçirilərkən ekranın pəncərəsi zondun gövdəsindəki pəncərənin tuşunda dayanır. Ekranın belə vəziyyətində β və γ -şüalanmaları bir-birinin tuşundakı hər iki pəncərədən və plastik kütlə pilyonkalardan keçərək sayğaca daxil olur. Ekranın fiksatoru dayaq çəngəli qarşısında Q vəziyyətinə keçirilərkən silindirik ekran zondun gövdəsindəki pəncərənin qarşısını kəsib onu örtür və sayğacları şüalanma keçməsinin qarşısını alır. Bu zaman sayğacda impulsar yalnız γ -şüalanmanın təsiri nəticəsində əmələ gələcəkdir.

Zondun elektrik avadanlığı lövhə üzərində quraşdırılmışdır. Lövhə zondun gövdəsinə üst qayqa vasitəsilə birləşir. Ölçmək rahat olsun deyə, zondun dəstəyi var. Zond 1,2 m uzunluqda elastik kabel vasitəsilə cihazın pultuna birləşdirilir. Ölçmə pultu (şəkil) aşağıdakı əsas qovşaqlardan ibarətdir: panel, örtük (gövdə), şassi və qida mənbələri yuvasının qapağı. Panel – cihazın örtüyünün yuxarı hissəsində yerləşir və 12 vintlə bərkidilir.

Mikrometrdən ibarət elektrik-ölçü cihazı iki üst və alt şkalaya malikdir. Üst şkalanın (şəkil) 16 bölgüsü var, bu şkala 5 R/s-dək γ -şüalanma səviyyələrini ölçmək üçündür. Cihaz ancaq II–VI yarım diapazonlarda işlədilərkən onun göstəricisi üst şkalada hesablanır. Alt şkalanın 18 bölgüsü var. Cihaz ancaq I yarım diapozonda işlədilərkən onun göstəricisi alt şkalada hesablanır. I yarım diapozonda 5-dən 200 R/s-dək olan γ -şüalanma səviyyələri ölçülür.

Yarım diapazonlar çevirgəci səkkiz vəziyyətdə qoyula bilər. Bu yarım diapazonların təyinatı, burada aparılan ölçmələrin növü və kəmiyyətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Şkalanın 0-dan I qiymətli rəqəmədək olan hissəsi ölçmələr zamanı işlək sahə sayılmır. Buna görə də, ölçmə vaxtı əgər cihazın əqrəbi bu sahədə dayanarsa, ölçmələri daha həssas olan digər yarım diapozonda aparmaq lazımdır.

Pultun gövdəsindəki yuvaya (7) qoşulan telefonlar birincidən başqa bütün yarıdiapozonlarda işləyərkən, şüalanmanın intensivliyini səsə görə təxmini təyin etməyə imkan verir. Əqrəbi sıfırın üzərinə gətirən vintdən o vaxt istifadə edilir ki, cihazın göstəricisini pozan düyməni (2) basarkən cihazın əqrəbi sıfır bölgüsü üzərində dəqiq dayanmır. Əqrəbi sıfır bölgüsünə dəqiq qoymaq üçün ön paneldəki qoruyucu vinti (6) burub açmaq lazımdır.

Bu vintin altında çökəkdə ikinci vint var. Həmin vinti burarkən əqrəbin yeri dəyişir. Zondun bərkidici qəlbinə onu ölçmə pultu ilə birləşdirən kabelin çəngəli geydirilir. Rejimi tənzimləyən potensiometr cihaza elektrik enerjisi verilməsini tənzimləmək üçündür. Cihazın normal işi ona elektrik enerjisi ancaq müəyyən rejimlərdə verilərkən təmin edilə bilər.

Ölçmələrə başlamazdan əvvəl yarıdiapazonlar çevirgəcini "Rej." (rejim) vəziyyətinə keçirirlər və rejim dəstəyini fırlatmaqla cihazın əqrəbini üst şkaladakı "qara üçbucağın" üzərinə gətirirlər. Cihazın göstəricisini pozan düymə cihazın əqrəbini sıfır vəziyyətinə dərhal gətirmək üçündür. Şkalanın işıqlanma tumberindən gecələr istifadə edilir. Telefonlar kiçik ölçülü TQ-7M tipli iki baş telefondan ibarətdir və cihazın yan panelindəki rozetə qoşulur. Telefonlar səs indikasiyası üçündür.

Telefonları qoşarkən səsə (çıqqıltıların sürətinə) görə şüalanmanın intensivliyini təxminən təyin etmək mümkündür. Uzaqlaşdırıcı dəstək vasitəsilə operator əyilmədən zonda kənarında tutaraq gəzdirmək üçündür.

3. Radiometrlər – müxtəlif səthlərin, avadanlığın, texnikanın, paltarların, havanın, əsasən α və β hissəciklərlə radioaktiv zəhərlənməsini aşkar etmək və bu zəhərlənmənin dərəcəsini təyin etmək üçündür. Radiometr vasitəsilə az səviyyəli - şüalanmanı ölçmək mümkündür. Radiometrlərdə verici olaraq qazboşalma və ssintillyasiya sayğacı işlədilir. Bu cihazlar daha çox yayılmış və geniş tətbiq olunurlar.

Universal bazalı QBR-3 cihazı, «Luç-A» beta-qamma radiometri, «Tiss» radiometri, DP-100M, DP-100ADM radiometrik qurğuları və s. belə cihazlardır. γ -şüalanma dozasının gücü, ölçmə zamanı cihazın müvafiq sayğac yerləşən sahədə, millirentgen-saat (mR/saat) və ya rentgen saatla (R/saat) təyin edilir.

Şəkil 32. DP-100M və «Luç-A» beta-qamma radiometri.

4. Dozimetrlər – zəhərlənmiş rayonda fəaliyyət göstərən bütün müddət ərzində şəxsi heyətin aldığı ümumi şüalanma dozalarını təyin etmək üçündür. Fərdi dozimetrlər kiçik ölçülü ionlaşma kamerasından və pilyonkalı fotokasetdən ibarətdir. Kameralar komplektindən və doldurma-ölçmə tərtibatından ibarət cihaz dəstinə-fərdi dozimetrik nəzarət komplekti deyildir. DK-02, DP-22V, DP-24, İD-1, İD-11 və s. cihazlar fərdi dozimetrlər komplektləridir. Vericilərin tipinə görə cihazları: ionlaşma kameraları, silindr formalı və kəllə qazboşalma sayğacı, vintilyasiya sayğacı və fotomüqavimətli sayğacla tətbiq olunan cihaz növlərinə ayırmaq olar.

Şəkil 33. DP-22V, DP-24 və İD-1 dozimetrik cihazları.

Ölçülən şüalanmanın növünə görə, cihazları - μ -şüalanma ölçən, β , α və n hissəcikləri ölçən cihazlara ayırmaq mümkündür. Cihazın sxemində çevrilən siqnalların xarakterinə görə, dozimetrik qurğular iki qrupa ayrıla bilər.

Birinci qrupa elə cihazlar aid edilir ki, burada nəzarət edilən şüalanmaların hissəcikləri və ya fotonları detektor vasitəsilə qısa, ardıcıl elektrik siqnallarına çevrilir. Bu qrup cihazların elektrik sxemi çevirici və impuls gücləndirici rolunu oynayır.

İkinci qrupa dozimetrik cihazlarda isə cihazın detektoru ona təsir göstərən şüalanmaları fasiləsiz sabit cərəyana çevirir. Belə halda cihazın sxemi sabit cərəyan gücləndirici və çevirici rolunu oynayır.

Müasir dozimetrik cihazların, demək olar ki, hamısı ionlaşdırma metodu əsasında işləyir.

Cihazların əsas qovşaqları aşağıdakılardan ibarətdir:

Vericilərin əsas tərtib hissəsi olmaqla, detektorlar, yəni ionlaşma kameraları, qazboşalma sayğacları və ya ssintilyator ölçmə və ya qeydetmə cihazları.

DP-22V dozimetrlər komplekti - şüalanma dozalarını ölçmək üçündür. γ -şüalanma dozalarının üçü 0,5-dən 200 R/s-dək dəyişərkən dozimetrlərin ölçmə diapozonu 2-dən 50 rentgenədəkdir. Ölçmələrin öz-özünə boşalması bir sutka ərzində 4 R-dən artıq olmur. Dozimetrlər -40°C -dən, $+50^{\circ}\text{C}$ hədlərində və havanın nisbi rütubəti 98 faiz olan hallarda işləyə bilər; bir komplekt qidalandırma mənbəyilə fasiləsiz iş müddəti 30 saat, dozimetrin kütləsi 50q, komplektin kütləsi 5,6 kq-dır. Doldurucu pultunun işə hazırlamaq müddəti 1-2 dəqiqədir. DP-22V dozimetrlər komplekti 50 ədəd birbaşa göstərən DKP-50A dozimetrindən, 3D-5 doldurucu pultdan, futlyardan (qutu) və texniki sənədlərdən ibarətdir.

İD-1 dozaölçən cihaz komplekti - fərdi dozimetrlər komplekti udulan γ -neytron şüalanma dozalarını ölçmək üçündür; cihaz - 50°C -dən, $+50^{\circ}\text{C}$ temperatur hədlərində, habelə havanın nisbi rütubəti 98%-dək dəyişərkən işləyə bilər. Doldurucu pult dozimetrin kondensatorunu doldurmaq üçündür. Dozimetr dozanın gücü 10-dan 366000 rad/s-dək olarkən 20-dən 500 radadək diapozonda γ -neytron şüalanmasının udulan dozalarının ölçülməsini təmin edir. Ölçülən dozalar dozimetrin içərisində yerləşən və radlarla dərəcələndirilmiş şkalada hesablanır. Dozimetrlərin göstəricisinin sabitliyi 6 ay ərzində istismar zamanı ölçmələrin əsas ölçmə xətaləri hədlərində aparılmasını təmin edir.

Dozimetrlər 3D-6 doldurucu pult vasitəsilə və ya çıxış gərginliyinin 180-250 V hədlərində rəvan dəyişdirilməsinə imkan verən hər hansı (3D-5-dən başqa) doldurucu pult vasitəsilə doldurulur. Komplekt titrəməyə, zərbəyə, təkana qarşı davamlıdır və istənilən növ nəqliyyat vasitələrində aparıla bilər. Komplektin saz işləmə müddəti ən azı 5000 saat, xidmət müddəti ən azı 15 il, texniki ehtiyatı ən azı 10000 saatdır.

Futlyarla birlikdə komplektin ölçüləri, dozimetrin və doldurucu pultun ölçüləri aşağıdakı kəmiyyətlərdən artıq deyil:

- komplekt futlyarda olarkən – 1500 q;
- doldurucu tutqacla birlikdə - 19 x 128,5 mm;
- doldurucu pult – 105 x 37 x 122 mm.

Futlyarla birlikdə komplektin, dozimetrin və doldurucu pultun kütləsi aşağıdakı kəmiyyətlərdən artıq deyil:

- komplekt futlyarda olarkən – 1500 qr;
- dozimetr – 40 qr;
- doldurucu pult – 500 qr.

VIII FƏSİL

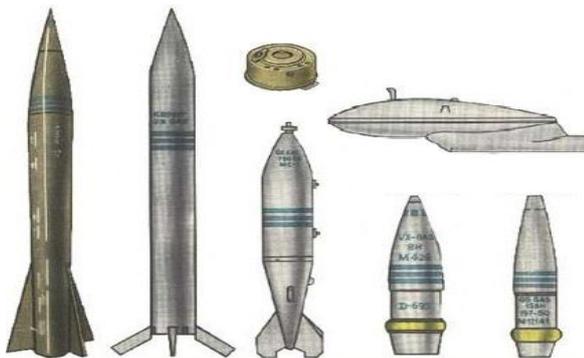
Kimyəvi silahlar və onlardan qorunma üsulları.

Kimyəvi silahların əsas xüsusiyyətləri.

Kimyəvi silah – kütləvi qırğın silahlarından biri olub, zəhərləyici maddələrə və onları tətbiq etmək üçün istifadə olunan vasitələrə deyilir.

Zəhərləyici maddələr (ZM), əhalinin əmək və qoşunların döyüş qabiliyyətinin zəifləməsinə, bəzi hallarda isə bütün canlıların məhvəinə səbəb ola bilən xüsusi kimyəvi birləşmələrdən ibarətdir.

Zəhərləyici maddələr zəhərlənmiş hava ilə nəfəs aldıqda, dəri üzərinə və selikli qişaya düşdükdə, həmçinin zəhərlənmiş yeyinti məhsullarından və sudan istifadə etdikdə insanları və heyvanları zəhərləyir. Kimyəvi silah təyyarə bombalarında, top mərmilərində, mayesi tökülə bilən təyyarə cihazlarında və müxtəlif tərtibatlarda, ərazini zəhərləmək üçün damcı-maye halında, insanları zəhərləmək üçün buxar və aerosol (tüstü, duman) şəklində tətbiq edilə bilər. ZM küləyin istiqamətində 10 kilometrə məsafəyə yayıla bilən zəhərli bulud yaradır. Ərazinin və ya obyektin zəhərlənmə dərəcəsi oraya düşən ZM-in miqdarından asılıdır və ZM-in qramlarla miqdarının 1 kv.m ($S=1/2 L \cdot R \text{ m}^2$) səthə nisbəti ilə ifadə olunan zəhərlənmə sıxlığı ilə müəyyən edilir.

Şəkil 34. Kimyəvi silahı tətbiq edən vasitələr.

Kimyəvi silah tətbiq olunan rayonlarda kimyəvi zəhərlənmə ocağı yaranır.

Kimyəvi zəhərlənmə ocağı – o əraziyə deyilir ki, kimyəvi silahın və ya güclü təsirli zəhərləyici maddələrin təsiri nəticəsində orada əhalinin, heyvanların və bitkilərin zədələnməsi baş verir. Kimyəvi zəhərlənmə ocağı **iki zonaya** – ZM ilə bilavasitə zəhərlənən əsas zonaya və ZM-n buxar aerosolları yayılan ikinci zonaya bölünür.

ZM-in dayanıqlığı, yəni insanlara və heyvanlara göstərdiyi zədələyici təsirin müddəti, həmin ZM-in fiziki-kimyəvi xassələrindən, həmçinin ərazinin xarakterindən və havadan asılıdır. Havanın temperaturu yüksək olduqca ZM daha tez buxarlanır. Güclü külək buxarı səpələyir, yağış isə ZM torpaqdan, bitkilərdən və müxtəlif əşyalardan yuyub aparır. Binalarda, zirzəmilərdə, yarpaqlarda və dərələrdə zəhərlənmiş hava uzun müddət qala bilər. Kimyəvi silahdan mühafizə olunmaq üçün əleyhqazdan, xüsusi paltardan və ya hermetik bağlanmış sığınacaqlardan istifadə edilir.

Kimyəvi silahların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- maddi sərvətləri məhv etmədən canlı qüvvələri zədələmək imkanı;
- geniş sahələri zəhərləmək və zədələyici təsirini uzun müddət saxlamaq qabiliyyəti;
- zəhərlənmənin sürətlə baş verməsi və zədələnmənin ağır olması;
- istehsalının nisbətən ucuz başa gəlməsi və s.

Məlum olan bütün zəhərləyici maddələr orqanizmə təsirin xarakterinə görə **toksikoloji təsnifatı**, döyüş təyinatına və ərazidə zəhərlənmənin davamlılığına görə **taktiki təsnifatı** qruplarına ayrılır.

Kimyəvi silahları toksikoloji təsnifata görə aşağıdakı qruplara ayırırlar:

- sinir iflicedici ZM (Zarin, Zoman, V-qazlar);
- ümumzəhərləyici maddələr (Sianid turşusu, Sianxlorid);
- dəridə yaraəmələgətirən ZM (İprit, Lünzit);
- boğucu ZM (Fosgen, Difosgen);
- qıcıqlandırıcı ZM (Adamsit, Sİ-EC);
- psixokimyəvi ZM (Bi-zet, DLT (dietilamid lizergin turşusu));
- gözyaşardıcı ZM (Xlorasetafenon, Xlorpikrin).

1. Sinir iflicedici ZM - kimyəvi strukturuna görə fosforlu-üzvü maddədir. Belə maddələrə zarin, zoman və V-qazlar aiddir.

Zarin – metilflorfosfon turşusunun flüoranhidridinin izopropil efiridir.

Zarin –adi halda rəngsiz və ya zəif sarı rəngli, iysiz, xüsusi sıxlığı $-1,1 \text{ q/sm}^3$, qaynama temperaturu 150^0 C , donma temperaturu mənfi 100^0 C olan mayedir. Su ilə istənilən nisbətdə qarışır, benzin, kerosin və dixloretanda yaxşı həll olur. Həm buxar, həm də maye halda insana təsir göstərir. İnsanın bədəninə tənəffüs orqanları, həzm sistemi və ya dəri səthi vasitəsi ilə daxil olaraq sinir sistemini zədələyir. Su tutumlarında (çənlərdə) zarin öz təsirini 25 sutkayadək saxlayır.

Zarinin zədələyici əlamətləri: göz bəbəklərinin daralması, ağız boşluğunda ifrazatın artması, nəfəsalmənin çətinləşməsi, ürəkbulanma, hüşun itirilməsi, qıcolma və s. Ağır zədələnmə hallarında, nəfəs yollarının iflici baş verir və ölümlə nəticələnir.

Deqazasiya - xlorlu əhəng, qələvilər və ammoniyakın suda məhlulu ilə həyata keçirilir. Xlorlu əhəng (CaOCl_2) xlor iyi verən ağ və ya sarımtıl rəngdə tozdu. Suda qismən həll olur. Qızdırdıqda və ya parlaq işıqlandıran zaman parçalanaraq O_2 və Cl_2 qazları əmələ gəldiyi üçün preparatı qaranlıq və sərin yerdə saxlamaq lazımdır. Turşular (hətta karbonat turşusu) xlorlu əhəngi Cl_2O ayrılmaqla parçalayırlar: $2\text{CaCl}(\text{OCl}) + \text{CO}_2 = \text{CaCl}_2 + \text{CaCO}_3 + \text{Cl}_2\text{O}$

Zoman – (metilflorfosfin turşusunun pinakolin efiridir) rəngsiz, zəif kamfora iyi verən mayedir. Sıxlığı $1,02 \text{ q/sm}^3$, qaynama temperaturu 200^0 C , donma temperaturu mənfi 80^0 C -dir. Suda həll olmur, üzvi həlledicilərdə isə yaxşı həll olur. Kimyəvi xassələri zarinin xassələri ilə eynidir. Toksik xassələrinə görə zoman zarindən güclüdür, onun buxarları zarin buxarlarından 3-4 dəfə çox toksikdir. Maye - damla halında isə zarindən 15-20 dəfə toksikdir. Su tutumlarında zoman öz zəhərləyici xassələrini 2,5 ayadək saxlayır. Zəhərlənmənin ilkin əlamətləri – göz bəbəklərinin daralması (mioz), bronx tutmaları, ağız suyu və tər ifrazının artması, ürək fəaliyyətinin qısamüddətli şiddətlənib, sonra isə sakitləşməsinə göstərmək olar.

İlk yardım: Zoman buxarları ilə zəhərlənmiş adama əleyhqaz geydirib zəhərli zonadan çıxarmaq lazımdır. Əgər varsa, zərərçəkənə tibbi preparatlar: şpris - tyubik vasitəsi ilə antidot yeritmək, yaxud atropin tableti vermək lazımdır. İstənilən halda zəhərlənmiş şəxsi yaxınlıqdakı tibb məntəqəsinə çatdırmaq lazımdır. Bu ZM-in damcılarını geyimlərin və bədənə açıq yerlərinə düşdükdə, həmin yerləri dərhal ammoniyakın sulu məhlulu və ya fərdi kimya paketdə olan maye ilə təmizləmək lazımdır.

Deqazasiya – xlor əhəngi, qələvi, ammoniyakın suda məhlulu.

2. Ümumzəhərləyici maddələr - əsasən tənəffüz üzvlərindən keçib orqanizmin ən vacib sistemlərinə sürətlə təsir göstərən tezbuxarlanan kimyəvi birləşmələrdir.

Sianid turşusu (HCN)– hidrogen sianidin suda məhlulu olub, rəngsiz, uçucu, acı badam iyi verən maye halındadır. Qaynama temperaturu $25,7^{\circ}\text{C}$, donma temperaturu mənfi $13,3^{\circ}\text{C}$, sıxlığı $0,692\text{ q/sm}^3$ -dir. Su, efir və spirtə istənilən nisbətdə qarışır, bir çox üzvi həlledicilərdə həll olur. Turşunu durulaşmış formada saxlamaq lazımdır. 1 damcı qeyri-üzvi turşunu 100 ml məhlula əlavə etdikdə suda məhlulu daha davamlı olur. Sianid turşusu (HCN) çox zəif turşu olub, onun dissosiasiyası sabiti $6,2 \cdot 10^{-10}$ -dur. Sianid turşusu həddən artıq zəhərlidir. Turşunun buxarı ilə nəfəs aldıqda və ya o dərinin zədələnmiş hissəsinə düşdükdə ölümə nəticələnir. Sianid turşusunun buxarları paltarlara yaxşı hopur (sığınacağa daxil olarkən nəzərə alınmalıdır) və ümumzəhərləyici təsir göstərir.

Deqazasiya - əsasən hava dəyişmə yolu ilə aparılır.

Sianxlorid (CN)Cl– yüngül uçucu, rəngsiz $13,5^{\circ}\text{C}$ - də qaynayan, mənfi 6°C -də donan maye halda olan maddədir. Kəskin iyə malik olub, selikli qişaları qıcıqlandırır və gözyaşarma əmələ gətirir. Yüksək qatılıqda ümumi zəhərlənmə baş verir. Sianxloridlə zəhərlənmələr – orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsinə təmin edən xüsusi fermentlərin aktivliyinin dayandırılmasına gətirib çıxarır.

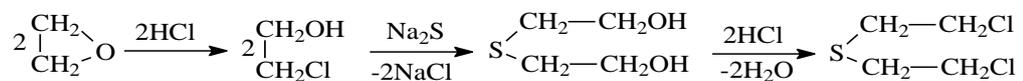
Bu maddələrlə nəfəs aldıqda ağızda acı metal tamı, boğazın qıcıqlanması, zəiflik, qorxu və baş gicəllənməsi hiss olunur. Zəhərlənmənin zəif hallarında bu hissələr tez keçib gedir, ağır hallarında isə bu hissələr get - gedə artır, göz bəbəklərinin genişlənməsi, fikrin çəşqinliyi, qıcolma və iflic baş verir.

İlk yardım: zəhərlənmiş şəxsə ilk növbədə əleyhqaz geydirmək lazımdır. Ona antidot verilir və ya amilnitrit ampulunu sındıraraq şlem-maskanın içərisinə yeridirlər və zəhərlənmə zonasından çıxarırlar. Təmiz havada əleyhqazı çıxarıb, geyimin yaxasını açıb süni tənəffüs vermək lazımdır.

Antidot olmadıqda vena daxili $40 - 60\text{ sm}^3$ 1% - li metilen abısı məhlulu 25-30 saniyə ərzində yeridilir. Həmin iyə ilə (venada olan) 50 sm^3 30% - li tiosulfat məhlulu yeridilir. Bu əməliyyat 30 -40 saniyə ərzində aparılır.

3. Dəridə yaraəmələgətirən ZM – elə zəhərli birləşmədir ki, onlar hətta ən cüzi miqdarda bədənin dəri örtüyünü zədələyə bilərlər.

İprit – kimyəvi adı – dixlordietilsulfid, aşağıdakı sxem üzrə alınır:

İprit yağlı maye halında olan maddədir. Kimyəvi təmiz iprit rəngsiz, texniki iprit isə tərkibində olan qarışıqların təsirindən tünd – qəhvəyi rəngdə, istiot və ya sarımsaq iyi verən maddədir. Xüsusi çəkisi $1,3\text{ q/sm}^3$, qaynama temperaturu 217°C , donma temperaturu isə mənfi 14°C -dir. İprit suda çətin, yağ və üzvi həlledicilərdə isə yaxşı həll olur. Suda həll olmuş iprit normal temperaturda hidroliz olaraq tiodiqlikol və xlorid turşusu əmələ gətirir.

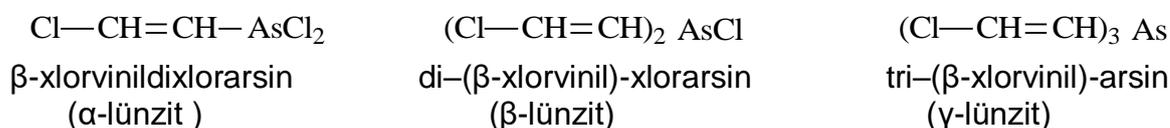
Toksiki xassələri: İprit orqanizmə hərtərəfli təsir göstərir. O, maye-damcı halında dəri üzərinə düşdükdə bir necə saatdan sonra (4-24 saat) dəridə qızartı əmələ gəlir, qızartı getdikcə böyüyür, 2-3 gündən sonra kiçik köplər əmələ gəlir və bu köplər getdikcə böyüyür və 3-5 gündən sonra partlayır və onun yerində yaralar əmələ gəlir ki, onları da uzunmüddətli müalicədən sonra sağaltmaq mümkün olur.

Əgər iprit buxarları gözə düşərsə, 2-4 saatdan sonra gözlərin şişməsi, göz yaşlarının axması, işıqdan qorxma və görmə qabiliyyətinin pozulması halları baş verir. İprik buxarları tənəffüs yollarına düşdükdə 4-12 saatdan sonra zəhərlənmə halları özünü büruzə verir. Quru öskürək və səsin batması müşahidə olunur. İprik mədə-bağırsaq yollarına düşdükdə 30-60 dəqiqədən sonra mədədə kəskin ağrılar başlayır, ürəkbulanma və qusma baş verir. Mədə-bağırsaq zəhərlənmələri çox halda ölümə nəticələnir. İprik gizli təsir dövrünə malikdir və onun müddəti zəhərli maddənin dozasından, fərdi hissiyyatdan və xarici mühitin temperaturundan asılıdır.

Deqazasiya – xlorlu əhəng, xloramin B və T, hipoxlorid turşusunun kalsium duzlarından ipriti neytrallaşdırmaq üçün istifadə edilir. Deqazatorlar ipriti sulfoksid və başqa maddələrə çevirir.

Lünzit – Asetilenin alüminium xlorid $AlCl_3$ iştirakında arsenxloridlə təsirindən ($AsCl_3$) lünzit alınır. Lünzit aşağıda göstərilmiş üç maddənin birləşməsindən ibarət olub rəngsiz, yağlı maye halındadır və xoşagəlməz iyə malikdir. Xüsusi çəkisi $1,9 \text{ q/sm}^3$, qaynama temperaturu 93^0 C , mənfi 15^0 C -də bərk kütləyə çevrilir, uçucu maddədir, onun buxarları da insanları zəhərləyə bilər. Suda çətin, üzvi həlledicilərdə yaxşı həll olur.

Zəhərlənmə təsirinə görə lünzit ipritə oxşardır, ancaq onun özünün də xüsusi əlamətləri vardır. Bunlardan əsası odur ki, lünzitin gizli dövrü yoxdur. Lünzit dəriyə düşdükdə həmin an yandırma hiss olunur, sonra qızartı və şiş əmələ gəlir, köpün əmələ qəlmə mərhələsi 2-ci günün sonuna kimi qurtarır. Sonra köplər açılaraq yara əmələ gətirir. Lünzitin buxarları ilə nəfəs aldıqda əvvəlcə yuxarı tənəffüs orqanları zədələnir, sonra öskürək və burundan su axma kimi əlamətlər olur. Yüngül zəhərləmələrdə belə hallar bir necə saat, ağır hallarda isə bir necə sutka davam edir. Ağır zəhərlənmələr ürəkbulanma, baş ağrıları, səsin batması, qusma və sonralar bronxların iltihabı ilə nəticələnir. Lünzitin damcıları gözə düşdükdə 7-10 sutkadan sonra insan görmə qabiliyyətini itirir. Lünzit mədə-bağırsaq traktına düşdükdə ürəkbulanma, qan təzyiqinin aşağı düşməsi halları olur və daxili orqanların zədələnməsi inkişaf edir.

Tənəffüs orqanlarının və mədə-bağırsaq traktının zəhərlənməsində təcili tibb yardım çağırmaq və bütün hallarda sanitariya təmizlənmə aparmaq lazımdır.

İlk yardım: əgər bu maddələrin damcıları geyim və yaxud dəri üzərinə düşərsə, zəhərlənmiş sahəni fərdi kimya əleyhinə paketdə olan məhlul, yaxud xloramin məhlulu ilə deqazasiya etmək lazımdır. Gözlərə bu ZM –rin damcıları düşdükdə onları 2%-li soda məhlulu və ya zəif (0,1%-0,2%) xloramin məhlulu ilə yaxalayılar.

4. Boğucu ZM - elə maddələrə deyilir ki, onlar xüsusən ağciyər toxumalarını zədələyir, orqanizmin digər toxumalarına güclü təsir göstərmirlər. Bu ZM qrupuna fosgen, difosgen kimi ZM aid edilir.

Fosgen ($COCl_2$ karbonilxlorid, xlorqarışqa turşusunun xloranhidridi) ilk dəfə 1812-ci ildə ingilis alimi Devi tərəfindən dəm qazı ilə xlorun günəş şüaları altında qarşılıqlı təsirindən alınmışdır. Yunanca tərcüməsi «ışıqda doğulmuş» mənasını verir. Adı halda rəngsiz qazdır, buxarları havadan 3,5 dəfə ağırdır. $8,2^0 \text{ C}$ -də uçucu mayeyə çevrilir. Az miqdarda qatılıqda çürümüş alma iyi verir. Suda pis həll olur, ancaq suya düşdükdə hidroliz olaraq HCl və CO_2 əmələ gətirir. Ağ ciyərlərə təsir göstərir, onlarda şiş əmələ gətirir, nəticədə orqanizmin oksigenlə təchizatı pozulur. Havada $0,006 \text{ mq/l}$ qatılıqda ölümə nəticələnir.

Fosgenlə nəfəs aldıqda ağızda şirin dad, sonra öskürək, baş gicəllənməsi və ümumi zəiflik hiss olunur. Zəhərli zonadan çıxdıqdan sonra adətən 2-12 saat ərzində adam özünü yaxşı hiss edir. Bu period gizli period adlanır. Bundan sonra adamda kəskin dəyişiklik baş verir. Əgər vaxtında həkim yardımını göstərilməsə, ölümlə nəticələnə bilər.

Deqazasiya – hava dəyişmə və yaxud ammoniyak iyləməklə mümkündür.

Difosgen – xlorqarbon turşusunun metil efirinin tam xlorlaşma məhsulu ClCOOCCl_3 boğucu xassəyə malik rəngsiz, yağlı maye şəklində olan zəhərləyici maddədir. Çürümüş meyvə iyi verir. Qaynama temperaturu 127°C -dir. Qızdıran zaman parçalanaraq fosgen əmələ gətirir:

Toksiki xassələri: difosgen ancaq tənəffüs yolları ilə orqanizmə daxil olur. İlk 10-15 dəq. gözlərdə sancı, boğazda qıcıqlanma və döş sümüyü arxasında göynəmə əmələ gəlir ki, bu əlamətlər sabit olmayaraq keçib gedir. Bəzən ilk dövrdə zəhərlənmiş şəxs özünü sağlam hiss edir. Gizli dövr orta hesabla 4-8 saata bərabərdir. Əslində bu dövr bir necə səbəbdən asılı olaraq – (zəiflik, yorğunluq, zəhərin miqdarı, təsir müddəti və s.) 24 saata qədər davam edə bilər. Gizli dövrün qısa olması zəhərlənmənin ağır olmasını göstərir. ZM-nin təsirindən ilk dövrdə tənəffüs sürətlənir, tənəffüs orqanları şişərək sərtləşir və nəticədə orqanizmə daxil olan oksigenin miqdarı azalır. İltihab nəticəsində ağ ciyərlərə 2-2,5 litrə qədər maye toplana bilər.

İlk yardım: zəhərlənmiş şəxsə əleyhqaz geydirib qısa bir zamanda zəhərli zonadan xərəklə çıxarmaq lazımdır. Zərərçəkəni piyada yeriyərək zəhərli zonadan çıxarmağa icazə verilmir. Onu təmiz havaya çıxardıqdan sonra təcili tibb məntəqəsinə göndərmək lazımdır. Heç bir halda difosgenlə zəhərlənmiş adama süni tənəffüs vermək olmaz.

5. Qıcıqlandırıcı ZM - bu qrup ZM özündə çoxlu maddələr cəmləşdirir ki, onlar da selikli qişalara burun, boğaz, ciyərlər və ya dəriyə qıcıqlandırıcı təsir göstərir. Bu maddələri 2 qrupa ayırmaq olar: – lakrimatorlar – burun, boğaz və gözün selikli qişalarını qıcıqlandıran, nəticədə yaş axma (göz bəbəklərinin spazmi) və burun axması əmələ gətirən maddələr. (Lakrimator yunan sözü olub «lakrime» – göz yaşı deməkdir). – sternitlər – yuxarı tənəffüs yollarının selikli qişasının sinir sonluqlarını qıcıqlandıran, nəticədə öskürək, qusma, asqırma və başağrısı əmələ gətirən maddələr. Qıcıqlandırıcı zəhərləyici maddələrə Adamsit və Sİ-ES daxildir.

Adamsit – 1918-ci ildə amerikalı alim Adams tərəfindən alınmışdır. Kimyəvi adı dihidrofenarsazinxloriddir. Kimyəvi formulu: $\text{HN}(\text{C}_6\text{H}_4)\text{AsCl}$. Təmiz adamsit sarımtıl-yaşıl rəngli, iysiz, kristal maddədir. Qaynama temperaturu 410°C , suda demək olar ki, həll olmur, əksər üzvi həlledicilərdə isə çətin həll olur. Texniki adamsit toz halında və ya ərimiş kütlə halında olub, ərimə temperaturu $190-195^{\circ}\text{C}$ -dir. Adamsit yuxarı tənəffüs orqanlarına güclü qıcıqlandırıcı təsir göstərir (öskürək, asqıraq, burun qişasından çoxlu selik axması, sinədə ağrı və göynəmə). Havada 3 mq/l qatılıqda 10 dəqiqə nəfəs aldıqda ölümlə nəticələnir.

İlk yardım: zəhərlənmiş şəxsə əleyhqaz geydirib onu zəhərlənmiş sahədən çıxardıqdan sonra, fərdi kimya əleyhinə paketdə olan tüstü əleyhinə məhlulu çıxarıb əleyhqazın içərisinə yeritməklə, yaxud zərərçəkənə deqazasiya etmək lazımdır.

Mühafizə vasitəsi – əleyhqaz. Deqazasiya otağın havasını dəyişməklə aparılır. Adamsit kimyəvi kəşfiyyat cihazı vasitəsi ilə müəyyən edilir.

6. Psixokimyəvi ZM - bu zəhərli maddələr qrupuna Bi-Zet, DLT (dietilamid lizerkin turşusu) aid edilir. Bu maddələr adətən insanların psixologiyasına təsir göstərir, onlarda psixoloji ruh düşkünlüyü hissi yaradır, əsgərlər döyüşməkdən imtina edir, öz silahlarını atıb gedirlər.

Bu hal onlarda bir neçə gün davam edə bilər. Sonra adətən insanlar sağalırlar.

Bi-Zet – iysiz, dadsız, ağ kristallik maddədir.

Toksiki xassələri: Bi-zet insan orqanizminə nəfəs alma, həzm sistemi və ya dəri vasitəsi ilə düşə bilər. Ölümcül zəhərlənmə halları BZ üçün xarakterik deyil. Ancaq yaşlı insanlarda, uşaqlarda və tənəffüs yolları xəstəlikləri olan insanlarda ölüm halları ola bilər. Zəhərlənmələr zamanı göz bəbəklərinin böyüməsi, ürək döyünməsinin sürətlənməsi, baş gicəllənməsi, əzələ zəifliyi əlamətləri meydana gəlir. 30-60 dəq. sonra diqqət və yaddaşın zəifləməsi baş verir, ətraf qıcıqlandırıcılara qarşı reaksiya azalır. Zəhərlənmiş şəxs orientiri itirir, psixoloji oyanma əlamətləri əmələ gəlir. Neqativizm inkişaf edir və zəhərlənmiş insan ona təklif edilənlərin əksini edir. Zəhərlənmənin ayrı-ayrı əlamətləri 5 sutkayadək saxlanılır.

İlk yardım: Zəhərlənənlərə tibbi yardım ancaq tibb müəssisələrində göstərilə bilər, çünki müalicə üçün zəhərlənmənin dəqiq diaqnozu qoyulmalıdır ki, zəruri olan dərman preparatlarından istifadə edilsin.

DLT- dimetilamid lizerkin turşusu rəngsiz, dadsız və iysiz kristall maddədir. Suda yaxşı həll olur.

Toksiki xassələri: DLT kiçik dozalarda həzm sisteminə, aeroxolları ilə nəfəs aldıqda, dəri və yara vasitəsi ilə qana keçdikdə insan psixikasına təsir göstərir.

DLT ilə zəhərlənməni 3 fazaya ayırırlar: başlanğıc, psixoz, sonuncu.

Başlanğıc faza hər şeydən əvvəl subyektiv hissiyyatlarla başlayır. İnsan orqanizminə DLT daxil olduqdan 15-20 dəq. sonra yorğunluq, həyəcan, baş gicəllənməsi, baş ağrısı, ürək nahiyəsində xoşagəlməz ağrılar, əllərin soyuması və titrəməsi əlamətləri baş verir. Eyni vaxtda dərinin qızarması, yaxud solğunlaşması, istilik yaxud soyuqluq hissləri, tərləmə, güclü selik axması və ürəkbulanma əlamətləri müşahidə olunur. Göz bəbəkləri genişlənir, nəbz sürətlənir, tənəffüs isə zəifləyir. Başlanğıc faza dozanın miqdarından və DLT-nin orqanizmə daxil olma yollarından asılı olaraq 40 dəqiqədən 1,5 saata qədər davam edə bilər.

Psixoz faza zəhərlənmiş insanın emosional əhvalının dəyişməsinə və özünü aparmasına təsir edir. Bəzi insanlarda əhvalın pis olması, vahimə hissi, iradənin zəifləməsi, depressiya, digərlərində isə yüksək hal-əhval, səbəbsiz gülüş, yersiz danışıqlar və aqressiv hərəkətlər meydana çıxır. Bu hisslər 5-8 saat davam edir.

Sonuncu fazada somatik və vegetativ pozğunluqlar yox olur. Bu faza 16-18 saat, hərdən 1,5-2 sutkayadək davam edir.

Psixoloji təsir edən minimal doza 0,0005 mq/kq.

İlk yardım: Hazırda psixokimyəvi zəhərləyici maddələrin orqanizmdə əmələ gətirdiyi biokimyəvi dəyişikliklər lazımı qədər öyrənilməmişdir. Əgər psixokimyəvi zəhərləyici maddələr mədəyə düşərsə, onu yaxşı yuduqdan sonra 10-15 qram aktivləşdirilmiş kömür verilir.

7. Gözyaşardıcı ZM - – gözlərin burun-qırtlağın selikli qişalarını qıcıqlandırır, bu isə gözdən yaş axması, bəbəklərin spazması, burundan güclü selik axması ilə nəticələnir. Bunlar tərkibində haloid olan üzvi maddələrdir.

Xlorpikrin (CCl_3NO_2) – hələ 1848-ci ildən məlumdur. Xlorpikrin tənəffüs orqanlarını və gözün selikli qişasını qıcıqlandırır. Bundan əlavə xlorpikrin ürəkbulanma və qusma, yüksək qatılıqda isə boğucu təsir göstərir. Xlorpikrin təmiz halda rəngsiz, xoşagəlməz iyə malik mayedir. Xüsusi çəkisi 1,658 q/m³-dir. Texniki xlorpikrin isə sarı-qəhvəyi rəngli mayedir. Xlorpikrinin qaynama temperaturu 128⁰ C-dir, suda çətin, üzvi həlledicilərdə isə yaxşı həll olur. Uçuculuq qabiliyyətinə malikdir. Onun buxarları 5,7 dəfə havadan ağırdır. Hətta suda qaynatdıqda belə o, parçalanmır.

Deqazasiya: qələvilərin və natrium sulfidin spirtdə və yaxud su-spirt məhlulları ilə mümkündür.

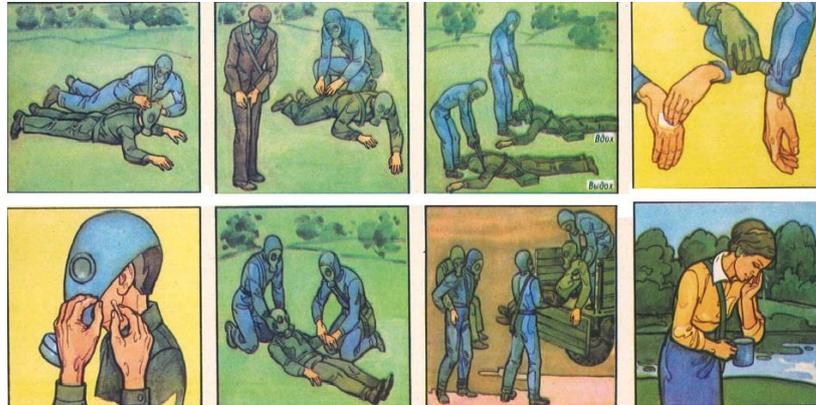
Xlorasetofenon – sarı kristal halında olan bənövşə iyinə malik çox güclü zəhərli maddədir. İlk dəfə 1871-ci ildə alınmışdır. Ərimə temperaturu 50-80⁰ C, qaynama temperaturu 245⁰ C-dir. Xüsusi çəkisi 1,32 q/sm³-dir. Suda demək olar ki, həll olmur, üzvi həlledicilərdə yaxşı həll olur. Qələvilərin suda məhlulları xlorasetofenonu hidrolizləşdirir.

Toksiki xassələri: bu maddənin xırda tozcuqları gözün selikli və buynuz qişalarına düşərsə, nəm qişada olan sinir uclarını ara kəsilmədən qıcıqlandırır və bunun nəticəsində yaşaxma baş verir. Zəhərlənmə əlamətləri adətən dərhal başlanır və 10-15 dəq. sonra maksimum həddə çatır. Gözyaşı ilə birlikdə ağrı, sancı, gicişmə hissi və tez-tez göz qırpması baş verir. Zəif qatılıqlarda zəhərlənmələr bu əlamətlərlə qurtarır. Yüksək dozalarda isə göz qapaqlarının şişməsi, göz almasının qızarması, şişkinliyi, kəskin işıqdan qorxma, görmə qabiliyyətinin zəiflənməsi müşahidə olunur. Yüksək qatılıqda xlorasetofenon ürək fəaliyyətinin pozulmasına, ağ ciyərlərin iltihabına və dərinin zədələnməsinə səbəb ola bilər.

Təsiredici dozası 0,0003 mq/l-dir. 0,05 mq/l qatılıqda xlorasetofenon ilə **zəhərləndikdə ağ ciyərlərdə şiş əmələ gəlir. 0,1 mq/l qatılıqda isə dəriyə təsir** göstərir. 0,85 mq/l qatılıqda insan əleyhqazsız olarsa, 10 dəqiqə ərzində ölə bilər.

Mühafizə – Fərdi mühafizə vasitələri ilə. Deqazasiya: xlorasetofenonla zəhərlənmiş yerləri və əşyaları Natrium sulfidin 10%-li suda məhlulu ilə qələvi əlavə etməklə neytrallaşdırırlar.

İlk yardım: ən əvvəl zədələnmiş şəxsə əleyhqaz geydirib təmiz havaya çıxarmaq lazımdır. Sonra gözlər adı su ilə təmiz yuyulur, yaxşı olar ki, birinci sutkada gözlər 2% çay sodası ilə yuyulsun. Şiddətli yaşaxmada gözə 1-2 damcı 1,0% atropin tökülməlidir. Bərk ağrılarda isə 1,0% diamin kodein və ya 2% novokaindən istifadə edilir. Göz gicişərkən ona əl vurmaq olmaz çünki gicişən yerə əl vurduqda qıcıqlanma kəskinləşir həmçinin gözə infeksiya da keçə bilər.

Şəkil 35. Kimyəvi zəhərlənməyə məruz qalmış insanlara ilk yardımın göstərilməsi.

Güclü təsirli zəhərləyici maddələr (GTZM.) və ondan mühafizə olma üsulları.

Hazırda dünyada 20 mln. artıq kimyəvi birləşmə məlumdur. Bu geniş kimya aləmindən bizi istehsalatda və məişətdə 100-dən çox Güclü Təsirli Zəhərləyici Maddələr (GTMZ) əhatə edir. Bir çox belə maddələr istehsalatın ayrılmaz hissələri olmuşlar. Respublikamızın bəzi təsərrüfat obyektlərində GTZM-dən bilavasitə istehsal məqsədi üçün, yada istehsalatla əlaqədar olan müxtəlif proseslərin təmin edilməsi üçün istifadə edilir. GTZM təsərrüfat məqsədləri ilə işlədilən elə kimyəvi maddələrə deyilir ki, onlar ətrafa dağılarkən və ya yayılarkən havanın zədələyici konsentrasiyalarda zəhərlənməsinə səbəb olur.

GTZM-in, onlar saxlanılan tutumlardan və qablardan kənara axması, həm dinc dövrdə qəzalar nəticəsində, həm də müharibə vaxtı nüvə partlayışının zərbə dalğasından və adi basqın vasitələrinin bilavasitə təsirindən və ya təxribat yolu ilə GTZM avadanlığının dağılması nəticəsində baş verə bilər. Kimyəvi maddələr istehsalı zamanı baş verən qəzalar adətən partlayışlar və yanğınlarla müşayiət olunur. Bunlar isə çox vaxt yanma və kimyəvi maddələrin natamam parçalanması nəticəsində yeni GTZM yaranmasına və atmosferin çirklənməsinə səbəb olub, qəza vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirir, həmçinin zəhərlənmə zonasına gəlmiş şəxsi heyətin mühafizəsi üçün əlavə tədbirlər görülməsini tələb edir.

Kimya, neftayırma, neft kimyası, yeyinti sənayesi və digər sənaye sahələrinin müəssisələrində çoxlu miqdarda texnoloji və yardımçı avadanlıqlar açıq halda yerləşir ki, bu da onların cürbəcür silah növlərinin təsirindən xeyli dərəcədə dağılmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, düşmənin nüvə və ya adi silahla havadan zərbələri nəticəsində yaranan qəzalar zamanı kimyəvi maddələr istehsal edən obyektlərdə GTZM ətrafa axması mümkündür. Belə hallarda ikinci zədələnmə ocaqları yaranır.

Kimyəvi təhlükəli obyektlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- kimya, neft emalı, neft kimyası sənayesinin və onlarla əlaqədar olan digər sənaye sahələrinin müəssisələri;
- suyu təmizləmək üçün xaldan istifadə edilən su kəməri və su təmizləmə qurğuları;
- soyuducu maddə olaraq ammoniyakdan istifadə olunan soyuducu qurğulara malik müəssisələr, ilk növbədə yeyinti sənayesi (meyvə-tərəvəz, ət-yağ, balıq və digər ərzaq ehtiyatlarını) saxlayan nazirliklərin və idarələrin soyuducu qurğuları və bazaları;
- GTZM daşıyan nəqliyyat vasitələrinin dayanması üçün xüsusi yerləri olan dəmir yolu stansiyaları;
- taxıl və taxıl məmulatı anbarlarının dezinfeksiya və deretizasiya edilməsi üçün zəhərli maddələr ehtiyatları saxlanılan xüsusi anbar və bazalar;
- kənd təsərrüfatında işlədilən kimyəvi maddələr ehtiyatı saxlanılan anbarlar və bazalar.

Respublikamızın təsərrüfatında ən çox işlədilən bəzi güclü təsirli zəhərli maddələri nəzərdən keçirək.

AMMONYAK (NH₃) - sənayedə nitrat turşusu, ammonium nitrat və ammoniumsulfat, maye gübrələr, karbamid (sidik cövhəri) və soda istehsal etmək üçün; parçaların boyanmasında üzvi sintez üçün; soyuducu qurğularda soyuducu maddə kimi və güzgülərin gümüşlənməsi işlərində tətbiq edilir. Suların, ağ neftin və bir sıra mineral yağların təmizlənməsi, dərinin aşılınması işlərində, şəkər zavodlarında ammoniyaka təsadüf edilir. O həmçinin təmizlənməmiş asetilenin içində də olur.

Fiziki - kimyəvi xassələri. Ammoniyak boğucu, kəskin naşatır iyli rəngsiz qazdır, hiss olunma həddi 0,037 mq/l, dadı çox acıdır, havadan yüngüldür. Bildiyiniz kimi havanın molekulyar kütləsi 29, ammoniyakınkı isə 17-dir. Sıxlığı 0⁰ C-də 0,771 q/l, 25⁰ C-də 0,59 q/l-dir. Mənfi 33-35⁰ C dərəcəyədək soyudularkən sıxılaraq rəngsiz maye halına keçir. 1 həcm suda 700 həcm ammoniyak həll olunur. Efirdə və digər üzvi həlledicilərdə həll olur. Ammoniyakın hava ilə 4:3 nisbəti və ya 15-28%-li qarışığı partlayışa səbəb olur. Partlayış təhlükəli konsentrasiyanın hədləri: oksigendə 13,5-79%, aşağı valentli azot oksigendə 2,2-72%-dir. Ammoniyak havada sürətlə ammonium karbonata (NH₄)₂CO₃ çevrilir, yaxud rütubətlə udulub naşatır spirtinə (ammonium hidrokسيدə) çevrilir. Reaksiyalara çox meyillidir, birləşdirmə, əvəzetmə və oksidləşmə reaksiyalarına daxil olur. Qabdan kənara (atmosfera) çıxarkən tüstülənir. Maye halında çox vaxt suda 10 və 25%-li qaz məhlulu şəklində təsadüf edilir. Çənlərdə və ya balonlarda təzyiq altında mayeləşdirilmiş halda saxlanılır və daşınır.

Zəhərləyici xassələri. Ammonyak yuxarı tənəffüs yollarına və gözlərə qıcıqlandırıcı təsir göstərir. Onun yüksək konsentrasiyaları (qatılığı) gözlərdə ağrıya və yaş axmaya, tənəffüsə, kəskin öskürəyə, baş gicəllənməsinə, mədə ağrılarına və qusmaya səbəb olur, ağciyərlərin fəaliyyəti zəifləyir. Ammonyakın güclü təsirindən bir neçə dəqiqə sonra əzələ zəifliyi, yüksək reflektor qıcıqlanma, qıcolma halları müşahidə edilir, eşitmə qabiliyyəti azalır.

Baş-beyin qabığına maddələr mübadiləsi pozulur. Kiçik konsentrasiyalarda gözlərin və burunun selikli qişaları azacıq qıcıqlanır, asqırma baş verir, yüngül ürəkbulanma, baş ağrıları, sifətin qızarması, güclü tərləmə, döşdə ağrı hiss edilir.

Ammonyakın havada konsentrasiyasının yol verilən həddi (KYH) belədir: iş aparılan binaların havasında 0,02 mq/l, sənaye müəssisələrinin ərazisindəki açıq havada – 0,007 mq/l, yaşayış məntəqəsinin havasında – 0,0002 mq/l. Konsentrasiya 0,04-0,08 mq/l olarkən gözlərin, yuxarı nəfəs yollarının kəskin surətdə qıcıqlanması, güclü baş ağrıları baş verir. Susuz maye ammonyak ağır yanıqlar törədir, həm də yüksək buxarlandırma hərərinə malik dondurucu maddə kimi təsir göstərir. Həcmcə 1%, 7 mq/l konsentrasiyada yaş dəri səthinin azacıq aşınması, 2%-də isə nəzərə çarpan aşınması müşahidə olunur, bir neçə dəqiqədən sonra suluqlu yanığ yarası əmələ gəlir.

Mühafizə və ilkin yardım tədbirləri. Tənəffüs üzvlərini və gözləri ammonyakın təsirindən mühafizə üçün xüsusi süzücü sənaye əleyhqazlarından istifadə etmək lazımdır. Ammonyakın konsentrasiyası 2,3 mq/l olarkən əleyhqazın mühafizə etmə müddəti 240 dəqiqədir. Yüksək (3,8 mq/l-dən artıq) konsentrasiyalarda – təcridedici KİP-8, İP-4, İP-5 əleyhqazlarından istifadə etmək olar.

Ammonyak buxarları ilə zəhərlənmiş adama əleyhqaz geydirib zəhərlənmə zonasından çıxarmaq, xlorformda 10%-li mentol məhlulu iylətmək, soda qarışdırılmış isti su içirtmək lazımdır. Tənəffüs pozularkən və ya dayanarkən – süni tənəffüs verilir. Gözlərə zeytun yağı damızdırmaq lazımdır, dəri səthi zədələnmərkən – bu sahəni təmiz su ilə yuyur, sirkə, limon, çaxır və ya xlorid turşularının 5%-li məhlullarında islatma qoyulur.

Zərərsizləşdirmə üsulu. Ammonyakı zərərsizləşdirmək üçün 1:20 nisbətində sudan (1 kq ammonyak üçün 20 kq su) istifadə edilir.

Xlor (Cl₂) - Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində xlordan geniş istifadə olunur. Kimya sənayesində xlor müxtəlif üzvi və qeyri-üzvi xlor tərkibli birləşmələr hazırlamaq üçün tətbiq edilir. İntektisid (həşəratqıran) maddələr, plastik kütlə materiallar, boyaqlar və dərman vasitələri, texniki – rezin hazırlanmasında, kağız sənayesində kağızın ağardılması və toxuculuq sənayesində parçaların ağardılması üçün xlor vacib əhəmiyyətə malikdir. Su təchizatı və kanalizasiya sistemlərin təmizləyici qurğularında da, içməli və tullantı suların təmizlənməsi və zərərsizləşdirilməsi üçün çoxlu miqdar xlor işlədilir.

Fiziki - kimyəvi xassələri: Xlor kəskin boğucu iyli yaşımtil – sarı rəngli qazdır. Xlor yuxarı tənəffüs yollarına kəskin qıcıqlandırıcı təsir göstərir. Yüksək konsentrasiyalarda təsir zamanı ağciyər şişi inkişaf edir və tənəffüs mərkəzinin reflektor tormozlanması sayəsində ölümlə nəticələne bilər. Qaynama temperaturu 34,05°C, sıxlığı – 3,214 q/l-dır, havadan 2,5 dəfə ağırdır. 5-6 atmosfer təzyiqlə sıxılarkən mənfi 35° C-də yaşımtil-sarı rəngli yağlı maye halına düşür.

Bir kiloqram maye xlor buxarlanarkən 316 litr qaz əmələ gəlir. Buxarlanma zamanı maye xlor su buxarları ilə birləşərək ağ duman yaradır. Xlor suda yaxşı həll olunur. Reaksiyalara çox tez qoşulur. Hidrogenlə 92,2-11,5% konsentrasiyalı qarışığı partlayış təhlükəsi törədir. Suda qismən hidroliz olunaraq HCl (hidrogen xlorid) və HClO (hipoxlorid) maddələrinə çevrilir. Bütün kimyəvi elementlərlə birləşmələr yaradır.

Zəhərləyici xassələri. Xlor yuxarı tənəffüs yollarına kəskin nəzərə çarpan qıcıqlandırıcı təsir göstərir. Yüksək konsentrasiyalarda təsir zamanı dərhal ağciyər şişi inkişaf edir. Yüksək konsentrasiyada zəhərlənmə – tənəffüs mərkəzinin reflektor tormozlanması sayəsində dərhal ölümlə nəticələnə bilər.

İlk yardım: xlorla zəhərlənmiş adamı təmiz havaya çıxarmaq, mümkün qədər tez oksigenlə inhalyasiya etmək, istilik və rahatlığını təmin etmək, sonra isə xəstəxanaya aparmaq lazımdır. Yuxarı tənəffüs yollarının qıcıqlanması hallarında – toz şəklindəki 2%-li Na₂SO₃ məhlulu, qələvi məhlulları (çay sodası) iylətməli.

Gözləri, burnu və ağızı 2%-li soda məhlulu ilə yumalı, soda qatılmış isti süd içirməli. Şiddətli öskürmə hallarında kodein və ya dionin verməli, xardal yaxması qoymalı, boğazın səs yarığı daralarkən boğaz nahiyəsini isitməli, isti qələvi ilə inhalyasiya etməli, dəri altına atropin vurmali.

Gözlər qıcıqlanarkən – 2% natrium – bikarbonat məhlulu ilə yumalı. Ürək zəifliyində – strofantin verməli, 0,1%-li strofantin ilə qlükoza məhlulu vurmali.

Zərərsizləşdirmə üsulları. Xloru neytrallaşdırmaq üçün deqazasiya maddəsi olaraq qələvilərin suda məhlulu, natrium-hiposulfit, söndürülmüş əhəng və ya 1:120 nisbətində (1 ton xlor üçün 120 ton su) su işlədilməlidir.

Sulfit anhidridi (kükürd 2-oksidi) SO₂ - xarakterik kəskin iyli və şirintəhər dadlı rəngsiz qazdır, sənayedə sulfat turşusu və natrium sulfat hazırlamaq üçün xammal kimi, yunun, ipəyin, qarğıdalı ununun, əncirin, şəkərin ağardılması üçün, meyvə və giləmeyvələrin konservləşdirilməsində, soyuducu maddə kimi və dezinfeksiya məqsədi ilə istifadə olunur.

Fiziki-kimyəvi xassələri. Sulfit anhidridi otaq temperaturunda 4-5 atmosfer təzyiq altında rəngsiz maye halına keçir. Qaynama temperaturu 10,1⁰C, sıxlığı qaz halında 2,93 q/l-dir, suda, spirtə, sirkədə, sulfat turşusunda və efirdə həll olunur. Nəm sulfit anhidridi adi temperaturda H₂S (hidrogen sulfid) ilə reaksiyaya girərək tamamilə quru, reaksiyalara qoşulmayan kükürd əmələ gətirir. Açıq havada üstülənir.

Zəhərləyici xassələri. Sulfit anhidridinin təsirinin ümumi xarakteri, yuxarı nəfəs yollarını qıcıqlandıraraq bronxlarda spazm törətməsindən və tənəffüsün çətinləşdirilməsindən ibarətdir. Dumanlı və yüksək rütubətli havada sulfit anhidridi aerosol halında təsir göstərərək daha güclü qıcıqlanmalar baş verir və belə hava şəraitində əhalinin kütləvi surətdə zəhərlənməsinə səbəb ola bilər. Bu maddənin havada konsentrasiyasının yol verilən həddi 0,01 mq/l-dir. Sulfit anhidridi iynin hissədilmə həddi 0,003 mq/l-dir.

Dəriyə və gözlərə təsiri. Əleyhqaz taxmış adam sulfit anhidridin 26 mq/l konsentrasiyası şəraitində dəri səthinin nazik və tərlı hissələrində qıcıqlanma və istilik hiss edir. Maye halında belə maddənin təsirindən dəri səthində və gözlərdə yanıq əmələ gəlməsi halları mümkündür. Gözlərdə yanıq baş verməsi bu maddənin surətlə gözlərin buynuzvari qişasının dərinliyinə sorularaq orada sulfat turşusu kimi təsir göstərməsi ilə izah olunur. Xroniki təsir nəticəsində çox vaxt dərinin səthində irinli xoralar əmələ gəlir.

Mühafizə və ilk yardım tədbirləri. Sulfit anhidridinin təsirindən tənəffüs üzvlərini və gözləri qorumaq üçün süzgeçli «V» və «BKF» markalı sənaye əleyhqazlarından, həmçinin QP-5, QP-7 mülki əleyhqazlardan istifadə etmək olar. Bu maddənin qatılığı 6,6 mq/l olarkən, «V» markalı sənaye əleyhqazının mühafizə müddəti 90 dəqiqədir. Az mühafizə müddətinə malik «BKF» əleyhqazından da istifadə etmək mümkündür.

Daha yüksək qatılıqlarda (14 mq/l-dən artıq) PŞ-1, PŞ-2 əleyhqazlarından, İP-4, İP-5 markalı təcridəci əleyhqazlardan, KİP-8, RVL-1, ASV-2 cihazlarından istifadə olunmalıdır. Sulfit anhidridi ilə zəhərlənmiş adamı zəhərli zonadan təmiz havaya çıxarmaq lazımdır. Sonra oksigenlə inhalyasiya etməli, 2%-li soda və ya 0,5%-li boraks məhlulu ilə gözləri, burnu yumalı, boğazı yaxalamalı. Tənəffüs çətinləşərkən buruna efedrin damızdırmalı, dəri altına atropin, 1 ml dozada 1%-li demidrol məhlulu vurmali.

Boğaz nahiyəsini isti saxlamalı, öskürək hallarında kodein, dionin verməli. Bundan sonra bəlgəm gətirən dərman içirtməli, zədə nahiyəsinə xardal yaxması qoymalı, borjom suyu, soda, yağ və bal qatılmış süd verməli. Ağır zəhərlənmə hallarında ağciyər iltihabının qarşısını almaq və müalicə məqsədi ilə antibiotik və sulfinilamid dərmanları ilə müalicə aparmaq lazımdır. Gözlər zədələndikdən onları yuyub təmizləyəndən sonra hər bir gözə bir damcı 2%-li novokain məhlulu və ya dikalinin adrenalində 0,5%-li məhlulu (1:1000 nisbətində) damızdırmalı, sonra gözlərin birləşdirici qışa nahiyəsinə steril vazelin və ya şaftalı yağı daxil etməli. Bundan sonra 30%-li albusid məhlulu, hidrokortizon sürtməli.

Zərərsizləşdirmə üsulları. Sulfit anhidridini neytrallaşdırmaq üçün qələvilərin su məhlullarından, ammoniyakdan, söndürülmüş əhəngdən və 1:90 nisbətində (1 kq sulfit anhidridi üçün 90 kq su) sudan istifadə etmək lazımdır.

Zəhərləyici maddələrin təsnifatı.

Müasir ZM orqanizmə:

- fizioloji təsiri;
- toksikliyi (zədələmə ağırlığı);
- tez təsiretməyi;
- dayanıqlığı ilə təsnif olunurlar.

Məlum olan bütün zəhərləyici maddələr orqanizmə təsirinin xarakterinə görə (toksikoloji təsnifatına), döyüs təyinatına və ərazidə zəhərlənmənin davamlılığına görə (taktiki təsnifatı) qruplara ayrılır.

ZM-in çox xarakterik xüsusiyyətləri vardır:

- xarici mühitdə asan yolla yayılması;
- davamlı zədələyici təsire malik olması;
- zəhərlənmələrin klinikasının və inkisaf dinamikasının müxtəlifliyi;
- ZM-in bir qisminin orqanizmə tənəffüs, həzm yolu və dəri vasitəsi ilə daxil olması;
- zəhərlənmələrin inkisafı ZM-n orqanizmə daxilolma yollarından asılı olması;
- psixosomasiyal təsire malik olması;
- mühafizə vasitələrindən istifadə etmək zəruriyyətinin yaratması.

Kimyəvi şərait dedikdə ərazinin Güclü Təsirli Zəhərləyici Maddələrlə (GTZM) və ya Zəhərləyici Maddələrlə (ZM) kimyəvi zəhərlənmə nəticəsində obyektlərin, mülki müdafiə qüvvələrin və əhalinin fəaliyyətinə təsir edən birgə nəticələridir.

Kimyəvi şəraitinin qiymətləndirilməsi - ərazinin kimyəvi çirklənmənin iqtisadi obyektlərin, mülki müdafiə qüvvələrinin və əhalinin fəaliyyətinə təsir edən birgə nəticələridir. Kimyəvi şərait Güclü Təsirli Zəhərləyici Maddələrlə (GTZM) dağılması (atılması), kimyəvi silahın tətbiqi nəticəsində kimyəvi zəhərlənmə sahələrinin, mərkəzlərinin əmələ gəlməsi səbəbindən yaranır.

Kimyəvi şəraitinin qiymətləndirilməsinə daxildir:

- kimyəvi zəhərlənmənin miqyasını və xarakterini müəyyənəlmək;
- onların iqtisadi obyektlərinin, mülki müdafiə qüvvələrinin və əhalinin fəaliyyətinə təsirinin arasdırılması;
- insanların zədələnməsinə yol verməmək şərti ilə məqsədəuyğun hərəkət variantlarını seçilməsi.

Kimyəvi şəraitinin qiymətləndirilməsi proqnozlaşdırma və kəşfiyyat məlumatları əsasında aparılır. Xalq təsərrüfatı obyektlərində kimyəvi şəraitinin qiymətləndirilməsini radiasiya-kimya nəzarət postları, radiasiya-kimya kəşfiyyat məntəqələri və qrupları aparır.

Kimyəvi şəraitinin qiymətləndirilməsi üçün ilkin məlumatlar aşağıdakılardır:

- Güclü Təsirli Zəhərləyici Maddələrin (GTZM) növü və miqdarı, kimyəvi silahın tətbiqi vasitəsi və Zəhərləyici Maddələrin (ZM) növü;
- Zəhərləyici Maddələrin (ZM) tullanılması (dağıdılması), kimyəvi silahın tətbiq edilmiş ərazi və vaxt;
- insanların mühafizəsinin səviyyəsi;
- zəhərli hava yayılan istiqamətdə ərazinin topoqrafik xüsusiyyətləri və tikililərin növləri;
- meteoşərait - yerüstü küləyin istiqaməti və sürəti, havanın və torpağın temperaturu, havanın saquli dayanıqlığının dərəcəsi.

Havanın saquli dayanıqlığının üç dərəcəsi vardır:

- inversiya.
- izotermiya.
- konvensiya.

Inversiya- axşam saatlarında günəşin batmasına 1 saat qalmış əmələ gəlir və günəşin çıxmasından bir saat sonra dağılır. Inversiya zamanı havanın aşağı qatı yuxarı qatından soyuq olur, ki havanın yuxarı qalxmasına maneçilik törədir və zəhərlənmiş havanın yüksək konsentrasiyasının dayanıqlığına şərait yaradır.

İzotermiya- hava şəraitinin stabil balanslığı ilə xarakterizə olunur. O, tutqun hava şəraitinə daha xarakterikdir, ancaq səhər və axşam vaxtı inversiyadan konvensiya keçid hal kimi (səhər) və əksinə (axşam) əmələ gələ bilər.

Konvensiya - günəş çıxandan iki saat sonra əmələ gəlir və günəşin batmasına 2-2,5 saat qalmış dağılır. Adətən yay aylarında aydın gündə müşahidə olunur. Konvensiya zamanı havanın aşağı qatı yuxarı qatından daha isti olur - bu zaman zəhərlənmiş hava daha tez dağılır və ZM təsirinin azalmasına kömək edir.

GTZM olan obyektlərdə kimyəvi şəraitinin qiymətləndirilməsi zəhərlənmiş ərazidə olan insanların müdafiəsini təşkil etmək məqsədi ilə görülür. Proqnozlaşdırma üsulu ilə kimyəvi şərait qiymətləndirdikdə obyektə olan GTZM bütün həcmi dağılmış (tullanmış) hesab edilir və ZM yayılması üçün əlverişli hava şəraiti nəzərdə tutulur (inversiya. küləyin sürəti 1 m/s).

GTZM saxlanılan tutumlarda qəza baş verdikdə (tutulmalar məhv olduqda) kimyəvi şəraitin qiymətləndirilməsi faktiki alınmış vəziyyətə uyğun aparılır - dağılmış ZM real həcmi və meteosərait götürülür. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, qaynama temperaturu 20¼S aşağı olan ZM (fosgen, hidrogen fluorida) GTZM dağıldıqda dərhal buxarlanmağa başlayır və havanın yerüstü qatında əmələ gələn zəhərli buxarın həcmi dağılmış ZM həcminə bərabər olur. Qaynama temperaturu 20¼S yuxarı olan ZM (maye ammoniyak, xlor və olium) buxarlanaraq, yerüstü hava qatını zəhərləyirlər.

Əhalinin radiasiyadan və kimyəvi zəhərlənmədən mühafizəsi- radiasiya və kimyəvisəraiti aşkar edib qiymətləndirməkdən, radiasiyadan mühafizə üzrə bir tipli rejimlərin müəyyən edilməsindən, fərdi mühafizə vasitələri ilə təchizat, xüsusi təmizləmə işlərinin təşkili və keçirilməsi tədbirlərindən ibarətdir.

Əhalinin radiasiya və kimyəvi zəhərlənmədən mühafizəsi üçün:

- əvvəlcədən fərdi mühafizə vasitələri, radiasiya, kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik nəzarət cihazları ehtiyatları yaratmaq, bunları qoruyub işə hazır vəziyyətdə saxlamaq lazımdır, həmin ehtiyatların həcmi və saxlama yerləri mövcud təhlükəli zonalara müvafiq olaraq fərdi surətdə müəyyən edilir. Bu zaman həmin avadanlıqla ilk növbədə-mülki müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti, zədələnmə ocaqlarında aparılan xilasetmə və təxirəsalınmaz işlərdə iştirak edən qüvvələr, habelə radiasiya və kimya təhlükəli xalq təsərrüfatı obyektlərinin işçiləri və belə obyektlərin ətrafındakı təhlükəli zonada yaşayan əhali təmin edilir;

- radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmənin miqyasını, xarakterini və nəticələrini aşkar etmək məqsədilə vaxtında kəşfiyyat aparmaq;
- düşmənin kütləvi qırğın vasitələrinin işlətdiyi, həmçinin radiasiya və kimyəvi zəhərlənmə təhlükəli xalq təsərrufatı obyektlərində qəzaları (dağıntıları) aşkar etmək, onların miqyasını və nəticələrini qiymətləndirmək üçün ən müasir vasitələrdən və üsullardan istifadə etmək, o cümlədən ərazidə havadan radiasiya kəşfiyyatı aparmaq üçün mülki aviasiya təyyarələrini (helikopterlərini) bu işə cəlb etmək;
- həm müharibə, həm də sülh dövrü üçün yararlı olan vahid növlü (unifikasiya edilmiş) mühafizə vasitələri, radiasiya, kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik nəzarət cihazları və cihaz dəstləri (komplektləri) yaratmaq;
- əhaliyə müəyyən edilmiş qaydada şəxsi istifadə üçün fərdi mühafizə vasitələri və dozimetrlər almağa imkan yaratmaq;
- zəhərlənmiş ərazidə əhalinin radiasiyadan mühafizəsi və xalq təsərrufatı obyektlərinin fəaliyyəti üçün birtipli rejimlər işləyib hazırlamaq;
- kommunal-məişət xidməti və nəqliyyat müəssisələrini insanların sanitariya təmizlənməsi, paltarların, avadanlığın və nəqliyyatın xüsusi təmizlənmə işlərinə əvvəlcədən uyğunlaşdırmaq;
- radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmə ocaqlarını vaxtında ləğv etmək, zəhərli tullantıları bu məqsədlə ayrılmış xüsusi yerlərdə basdırmaq lazımdır.

Radiasiya və kimyəvi nəzarətinin təşkili. Əhalinin sanitar təmizliyindən keçirilməsi.

Dozimetrik nəzarət - Şüalanma və radioaktiv zəhərlənmə dərəcəsinə nəzarətdən ibarətdir.

Şüalanmaya nəzarətin məqsədi – zəhərlənmiş ərazidə işləyərkən və dezaktivasiya vaxtı adamların məruz qaldığı şüalanma dozasını ölçmək və şüalanmadan zədələnmənin qarşısını alan tədbirlərdir.

Şüalanmaya nəzarət fərdi surətdə (adamların hər birinə dozimetr verməklə) və ya qruplar üzrə (eyni yerdə və şəraitdə işləyən bir qrup adama bir dozimetr verməklə) təşkil edilə bilər. Qruplar üzrə nəzarət zamanı dozimetrin göstərdiyi şüalanma dozası qrupun hər üzvünə şamil edilir. Kimyəvi zəhərlənmə dərəcəsinə nəzarətin məqsədi – adamların, texnikanın, ərzağın, suyun və s. zəhərlənmə dərəcəsini ölçməkdən və alınan nəticələrdən asılı olaraq adamları-sanitariya təmizliyindən, heyvanları-baytarlıq təmizliyindən keçirilməyini zəruri olub olmadığını, ərzaq məhsullarından istifadə etmə mümkünlüyünü müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Kimyəvi nəzarətin məqsədi - fərdi mühafizə vasitələrinin, paltarın, texnikanın, nəqliyyatın, müxtəlif qurğuların, ərzağın, suyun, yemin və s. obyektlərin zəhərləyici və güclü təsirli zəhərli maddələrlə zəhərlənmələrini, onlara tam deqazasiya keçirilməsinin vacibliyini və keyfiyyətini FMV-dən istifadə edib, etməmələrini və nəhayət düşmənin tərəfindən yeni tipli zəhərləyici maddələrin tətbiq edilməsini müəyyənləşdirməlidir.

Kimyəvi nəzarət kimya hərbi kəşfiyyat cihazı ilə keçirilir. Bu cihaz zəhərləyici maddələrin və bəzi GTZM-nin havada mövcudluğunu, habelə texnikanın, nəqliyyatın, ərzağın və s. zəhərlənmə dərəcəsini müəyyən edir.

Kimyəvi kəşfiyyat cihazları haqqında ümumi məlumatlar.

Havada, ərazidə, texnikanın və başqa obyektlərin səthlərindəki, zəhərləyici maddələri (ZM) adətən kimyəvi kəşfiyyat cihazları və qaz siqnalizatoru vasitəsilə, yaxud problemlər nümunə götürüb onları kimya laboratoriyasında təhlildən, analizdən keçirməklə aşkar edirlər. Müasir zəhərləyici maddələri hiss orqanları vasitəsilə orqanoletik üsulla aşkar etmək heç də həmişə mümkün deyil; əvvəla onların bir çoxunun heç bir iyi rəngi, qıcıqlandırıcı xassələri yoxdur, başlıcası isə, bir sıra ZM-nin zəhərliliyi o dərəcədə yüksəkdir ki, onların iyinə və qıcıqlandırıcı təsirlərinə görə aşkar edilməsi cəhdi ciddi zəhərlənmələrlə nəticələnə bilər.

Şəkil 36. QSP-1M (KPO-1M) və qoşun kimyəvi kəşfiyyat cihazı (VPXR).

Şəkil 37. Tibbi kimyəvi kəşfiyyat cihazı TKKC (MPXR).

Müşahidə yolu ilə, yəni əşyanın səthindəki ZM damcılarına və ləkələrinə, ZM-in yaratdığı buludun rənginə, zəhərlənmiş bitki yarpaqlarının rənginin dəyişməsinə görə ancaq bəzi zəhərləyici maddələritəxmini olaraq aşkar etmək mümkündür.

Zəhərləyici maddələri çöl şəraitində aşkar və təyin etmək üçün ən çox kimyəvi metoddan istifadə edilir. Bu üsul zəhərləyici maddə ilə ona müvafiq seçilmiş digər bir xüsusi maddənin qarşılıqlı təsiri sayəsində müəyyən bir rəngə malik birləşmə yaranması hadisəsinə əsaslanır. Belə rəngin meydana çıxması burada məhz həmin ZM-in olduğuna dəlalət edir. Bu rəngin çalarını kağıza çəkilmiş rəng etalonları ilə müqayisə edərək ZM-in konsentrasiyası və ya havanın zəhərlənmə dərəcəsi barədə qənaətə mümkündür. İstifadə etmək rahat olsun deyə, kimyəvi kəşfiyyat cihazlarında işlədilən reaktivləri məsaməli maddəyə yaxır, yaxud şüşə ampula yığırlar. Reaktiv yaxılmış məsaməli maddəni və müvafiq miqdar ampulları şüşə borucuğa yerləşdirir və ətraf mühitin təsirindən qorumaq üçün borucuğun hər iki ucunu lehimləyirlər. Belə borucuqlar indikator borucuğu adlanır.

İndikator borucuğunu işlədərkən onun uclarını kəsir, daxilindəki ampulu sındırmaq və zəhərli havanı xüsusi nasosla sorub borucuqdan keçirirlər: bu zaman havanın tərkibindəki ZM buxarları reaktivlə reaksiyaya qoşularaq məsaməli maddənin rəngini müvafiq surətdə dəyişir. Bu rəngə və onun tündlüyünə görə ZM-in növü və havadakı konsentrasiyası təxmini təyin edilir. Kimyəvi kəşfiyyat cihazları və qaz siqnalizatorlarının; qoşun kimyəvi kəşfiyyat cihazı (VPXR), yarımavtomat kimyəvi kəşfiyyat cihazı (PPXR), QSP-1M və QSP-11 avtomat qaz siqnalizatorları və s. növləri olur.

IX FƏSİL

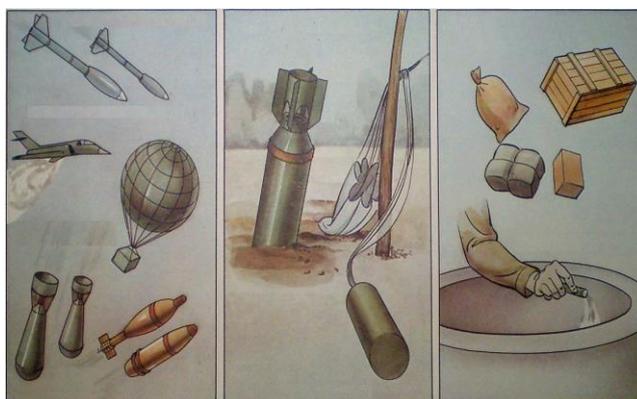
Bioloji silahlar və onlardan qorunma üsulları.

Bioloji silahların əsas xüsusiyyətləri.

Bioloji (bakterioloji) silah – kütləvi qırğın silahlarının bir növü olub – bakterial vasitələrə və onları tətbiq etmək üçün istifadə edilən döyüş sursatına, cihaz və tərtibatlara deyilir. Bioloji (bakterioloji) silahın əsasını xəstəlik törədən mikroblar və onlardan alınan toksinlər təşkil edir.

Bioloji (bakterioloji) silahlar insanların, heyvanların və bitkilərin məhv edilməsi, ərzaq ehtiyatlarının və içməli suyun zəhərlənməsi üçün istifadə edilir. Bakterioloji vasitələrə, xarici mühitin təsirinə çox davamlı olan, əhali arasında kütləvi xəstəlik törədən, profilaktikası və müalicəsi çətin olan mikroblar aid edilir. Onların insanlara, heyvanlara və bitkilərə zədələyici təsiri bir sıra fərdi xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Xəstəlik törədən mikroblar ən kiçik dozalarla belə yoluxucu xəstəlik törədə bilir və onların toksinləri müəyyən müddət xarici mühitdə və ya yoluxmuş həşəratlarda, gənələrdə və gəmiricilərdə qala bilir. Bakterioloji vasitələrin zədələyici xassələrindən biri də onlarda inkubasiya və ya gizli təsir dövrünün olmasıdır.

Düşmən bakterioloji vasitələri - təyyarə bombaları, top mərmiləri, raketlər, içərisinə maye və ya toz halda mikrob və zəhər qatışıqı doldurulmuş xüsusi konteynerlər vasitəsilə ata bilər. Xəstəliyin yayılmasının ən sadə üsullarından biri havanın yoluxdurulmasıdır. İçərisində bakterioloji vasitələr olan döyüş sursatı partlayarkən havada duman və ya tüstü şəkilli aerosol buludu yaranır. Onun zədələyici təsiri tətbiq edilən xəstəlik törədicinin miqdarından, ərazinin relyefindən və meteoroloji şəraitdən asılıdır.

Şəkil 38. Düşmən tərəfindən bakterioloji vasitələrin tətbiqi qaydaları.

Bioloji zədələnmə ocağı o əraziyə deyilir ki, orada bioloji silahın tətbiqi nəticəsində insan, heyvan və bitki tələfatı olsun.

Yoluxucu xəstəlik yayan həşəratlar bir yerdən başqa yerə keçdikləri üçün bakterioloji yoluxmanın sərhədləri daha da genişlənir və yoluxucu xəstəliklərin yayılma təhlükəsi artır.

Profilaktik tədbirlər görmək üçün bakterioloji vasitələrin vaxtında aşkar edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Düşmənin bakterioloji silahdan istifadə etdiyini zahiri əlamətlərə görə, bu vasitənin hansı yoluxucu xəstəlik törədəcəyini isə laboratoriyada aparılmış tədqiqatlara görə müəyyən etmək olar. Düşmənin bakterioloji vasitələr tətbiq etdiyi rayonlarda insanlar arasında kütləvi epidemiyaya, həmçinin mal qaranın kütləvi qırılması halları baş verə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün observasiya və karantin rejimləri tətbiq edilir və bu zonalarda zərərsizləşdirmə tədbirləri (dezinfeksiya, dezinseksiya və deratizasiya) həyata keçirilir.

Şəkil 39. Bioloji silahların tətbiqi hədəfləri.

Xəstəlik törədən mikrobların və onların toksinlərinin məhv edilməsinə **dezinfeksiya**, xəstəlik törədən həşəratların məhv edilməsinə **dezinfeksiya** və xəstəlik yayan gemiricilərin məhv edilməsinə **deratizasiya** deyilir.

Bunların hamısı xüsusi təmizlik tədbirləri adlanır.

Bioloji zəhərlənmə ocağı.

Xüsusi təmizlik öz növbəsində əhalinin qismən və tam sanitariya təmizliyinə bölünür.

Qismən sanitariya təmizliyi yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq zəhərlənmə ocaqlarında və zəhərlənmə ocaqlarından çıxdıqdan sonra insanların özləri tərəfindən keçirilir. Qismən sanitariya təmizliyi keçirirərkən aşağıdakı ardıcılığa riayət etmək lazımdır:

a) Zəhərlənmə ocaqlarında:

- dəri səthinin mühavizə vasitələrini, üst paltar və ayaqqabıları şotka və ya süpürgə ilə təmizləməli;
- isladılmış dəsmal (tampon) ilə əlləri (əlcəkləri) və əleyhqazın səthinə silməli.

b) Zəhərlənmə ocağından çıxdıqdan sonra:

- dəri səthinin mühavizə vasitələrini ehtiyatla çıxarmalı (əleyhqaz çıxarılmır);
- arxası küləyə tərəf durub üst paltar çıxarmalı;
- çıxarılmış paltar (üst geyimi) kəndirdən (ipdən) asıb şotka və ya süpürgə ilə radioaktiv tozları süpürməli, əleyhqazın çantasını təmizləməli və üzlük hissəsini isladılmış əski ilə silməli;
- əleyhqazı çıxarıb əlləri, üzü, gözləri yaş dəsmalla silməli, ağız-burun boşluğunu təmiz su ilə yaxalamalı.

Qismən sanitariya təmizliyindən sonra bədənin zəhərlənmə dərəcəsi təhlükəsiz normadan (50mkr\saat) artıq olarsa tam sanitariya təmizlənməsi keçirilir.

Tam sanitariya təmizlənməsi – bədənin hər yerinin radioaktiv və zəhərləyici maddələrdən həmçinin bakterial vasitələrdən təmizlənməsinə deyilir. Tam sanitariya təmizlənməsi hamamlarda, duşxanalarda, təmiz su hövzələrində ya da xüsusi düzəldilmiş yuyunma məntəqələrində həyata keçirilir və alt paltarları mütləq dəyişdirilir.

Observasiya – epidemiya ocağında yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirilən təcridetmə - məhdudlaşdırma və müalicə-profilaktika tədbirləri sisteminə deyilir.

Bu zaman həkimin göstərişi ilə yaşayış yerini, ictimai istifadə yerlərini, yeyinti məhsullarını, suyu, qab-qacağı, paltar, ayaqqabını, yorğan-döşəyi, mebeli və s. dezinfeksiya edirlər.

Observasiya həmçinin karantin zonasının bilavasitə təmas xəttində tətbiq edilir.

Observasiya rejiminə aid olan tədbirlər aşağıdakılardır:

- giriş və çıxışın maksimum məhdudlaşdırılması, həmçinin zədələnmə ocağından əmlakın yalnız epidemioloji baxışdan sonar çıxarılması;
- qidalanma və su təchizatına tibbi nəzarətin gücləndirilməsi;
- zəhərlənmiş ərazidə hərəkətin məhdudlaşdırılması;
- insanlar arasında ünsiyyətin məhdudlaşdırılması.

Bioloji (bakterioloji) silahın təsirinə bilavasitə məruz qalmış rayonda hakimiyyət orqanları tərəfindən xüsusi karantin rejimi tətbiq edilir və həmin rayona gediş-gəliş qadağan edilir.

Karantin – bakterial yoluxma ocağını təcrid etmək, xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq və yoluxmanı aradan qaldırmaq məqsədilə yerinə yetirilən, epidemiya əleyhinə rejimli profilaktika tədbirlər sistemidir. Karantin zonasının sərhədlərində mühafizə və patrul xidmətləri yaradılır. Ərazidə olan obyektlərdə daxili komendant xidməti təşkil edilir. İnsanların, heyvanların və əmlakın çıxarılmasına qadağa qoyulur. Karantin zonasına daxil olmağa yalnız bioloji vasitələrin nəticələrinin aradan qaldırılması və tibbi yadımın göstərilməsi üçün gələn tibbi heyətə və MM xüsusi dəstələrinə icazə verilir. Karantin dövründə əhalinin vəzifəsi qoyulmuş qaydalara ciddi riayət etməkdir.

Mikroblar, toksinlər və onların xassələri. Təbiətdə saysız-hesabsız mikroorqanizmlər vardır, lakin onlardan bəziləri canlılar arasında xəstəlik törədə bilirlər. Onlara xəstəlik törədən mikroblar və yaxud *patogenlər* deyilir. Mikroorqanizmlərin çoxu isə xəstəlik törətmək xüsusiyyətlərinə malik deyillər və *saprofitlər* adlanırlar.

Yoluxucu xəstəliklər müəyyən patogen mikroblar tərəfindən törədilir.

Onların əsas nümayəndələri:

- Bakteriyalar,
- Viruslar,
- Riketsiyalar,
- Göbələklərdir.

Bakteriyalar – sadə bölünmə yolu ilə çoxalan birhüceyrəli mikroorqanizmlərdir və süni qidalı şəraitdə tez inkişaf edirlər. Xəstəlik törədici bakteriyalar taun, vəba, sibir xorası, tulyaremiya, qarın yatalağı, təbii çiçək, qızılca və başqa yoluxucu xəstəliklər törədə bilirlər.

Viruslar – bakteriyalardan fərqli olaraq canlı orqanizmlərdən ayrı çoxala bilmirlər. Adi qidalı mühitdə onları yetişdirmək olmur. Viruslar hüceyrədaxili parazitlərdir, qrip və quduzluq kimi xəstəliklərin törədiciləridir.

Riketsiyalar – viruslar kimi canlı hüceyrələrdə yaşayırlar. Bunlara yatalaq xəstəliyinin və marsel qızdırmasının törədicilərini göstərmək olar.

Göbələklər müxtəlif qidalı şəraitdə yaşayırlar və bir neçə yolla çoxala bilirlər (bölünmə, tumurcuqlanma, sporəmələgətirmə). Göbələklər insanlarda aktinomikoz (dəri xəstəlikləri) xəstəliklərini törədirlər. Heyvan və bitki aləmində də müxtəlif göbələk xəstəliklərinə rast gəlmək olur.

Bakterial toksinlər və onların xassələri.

Patogen mikroblar iki növ toksin buraxırlar; endotoksinlər və ekzotoksinlər.

Endotoksinlər bütün patogen mikroblarda var, onlar mikrobların ölümündən və dağılmasından sonra azad olurlar.

Ekzotoksinlər endotoksinlərdən fərqli olaraq mikrobların həyat fəaliyyəti dövründə əmələ gəlir (botulizm, difteriya və s.).

Bakterioloji silahların tətbiqi zamanı insanlar – yoluxmuş hava ilə nəfəs alarkən, yoluxmuş ərzaq və sudan istifadə etməklə, habelə yoluxmuş həşəratların dişləməsi və xəstə adamlarla təmasda olmaq nəticəsində xəstələnə bilərlər.

İnsanlar bakterioloji vasitələrin tətbiq olunduğunu aşağıdakı xarici əlamətlərə görə təyin edə bilərlər:

- döyüş sursatının zəif səslə partlaması və partlayış zamanı alovun olmaması;
- binaların damı və divarlarında, ağac yarpaqlarında və yollarda toxaoxşar və ya qatı maye şəkilli maddələrin olması;
- ərazidə iri qəlpələrin və tozlandırıcı xüsusi tərtibatların qalıqlarının olması;
- mərmilərin, konteynerlərin və ya müxtəlif bağlama və qabların düşdüyü yerlərdə çoxlu həşəratların, gənələrin və ya gəmiricilərin olması;
- əhali arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılması, vəhşi heyvanların, ev heyvanlarının və quşların qəflətən kütləvi qırılması və ya xəstələnməsi də bakterioloji vasitələrin tətbiq olunduğuna dəlalət edə bilər.

Bioloji silahların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- bioloji silahlar insanların, heyvanların və bitkilərin arasında kütləvi yoluxucu xəstəliklərin yaranmasına və zəhərlənməsinə səbəb ola bilər;
- bəzi xəstəliklər xəstə adamlardan sağlam adamlara asanlıqla keçir və tez yayılır;
- yoluxucu xəstəliklər üçün xəstəliyin gizli dövrü olmasıdır;
- bəzi mikrob və zəhərlərin (toksinlərin) aşkar olunması çətinlik törətdiyinə görə zədələnmə təhlükəsi daha böyük olur;
- istehsalının başqa kütləvi qırğın silahlarına nisbətən daha asan və ucuz başa gəlməsi.

Bakterioloji silahın güclü təsiri onun yüksək dərəcədə patogenliyinə - xəstəlik törətməsinə əsaslanır. Məsələn, hesablanmışdır ki, psittakoz virusunu yetişdirmək üçün istifadə olunan toyuq embrionunun 1mm^3 narinlanmış toxuması bir neçə milyon insanın zəhərlənməsi üçün kifayət edəcək miqdarda yoluxucu mənşəyə malikdir.

Bakterioloji vasitələrin təsir müddəti törədicinin xarici mühitdə davamlılığı ilə müəyyən edilir. Məlumdur ki, təbii şəraitdə yatacaq xəstəliyinin törədiciləri torpaqda 15 il ərzində qalır. Əgər bakterioloji vasitələrə müxtəlif stabilləşdirici maddələr – qliserin, dekstrin və s. əlavə edilərsə, onda törədicilərin davamlılığı daha da artır. Yoluxdurulmuş keçiricilərin köməyi ilə bakterioloji silahın uzunmüddətli təsirini təmin etmək olar. Bu onunla izah edilir ki, yerə səpələnmiş keçiricilər əlverişli mühitdə öz fəallıqlarını uzun müddət göstərə bilər. Digər tərəfdən onların yoluxdurduqları törədicilər də orqanizmdə uzun müddət qala bilər.

Yoluxucu xəstəlik törədicilərinin havanı zəhərləmək yolu ilə tətbiqi daha təhlükəli olur. Mikrob resepturları aerosol halında, yeni havada xırda maye damcıları (duman) və toz halındakı bakteriyalardan ibarətdir. Onlar geniş əraziyə - minlərlə və on minlərlə kvadrat kilometr sahəyə yayılır. Mikrobların və toksinlərin havanın yerüstü qatında olması onların torpağa, binaların və bitkilərin səthinə çökməsini, bütün qeyri-kip mənzillərə və yeyinti məhsullarına keçməsinə təmin edir. Külək nəticəsində havanın hərəkəti güclənir, mikroblar (toksinlər) yerdən qalxır, ərazidə, yaxud binanın daxilində havaya qarışır.

Tənəffüs – mikrobların, yaxud toksinlərin canlı orqanizmə daxil olmasına imkan yaradır. İnsan və heyvanlar təkcə tənəffüs orqanları vasitəsilə deyil, həmçinin zədələnmiş dəri, selikli qişa və mədə-bağırsaq yolu vasitəsi ilə də yoluxa bilərlər. Düşmən həmçinin təxribatlar yolu ilə xəstəlik törədən bakteriyalar yayı bilər. Bu məqsədlə müxtəlif ampullardan, xüsusi cihazlardan və püskürdücü qurğulardan istifadə etmək mümkündür.

Vəba - bu xəstəlik üçün güclü zəhərlənmə, qusma, ishal, orqanizmin kəskin susuzlaşması və nazik bağırsağın zədələnməsi xarakterik cəhətlərdir. Vəba xəstəliyində ölüm halları yüksəkdir. Günəş işığı bu törədiciyə məhvədir. Vibrion (vəba törədicisi) qaynadıldıqda, habelə xlorlu əhəng və xloramin məhlulunun təsiri ilə tez məhv olur. Təbii şəraitdə vəbanı yayan mənbələr xəstə və ya vibrionlar gəzdiren adamlardır. Vəba ilə yoluxma ancaq ağız-nəcis vasitəsi ilə olur. Vəbanın yayılmasında su çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlin isti vaxtlarında vəbanı milçəklər də yayır. Lakin vəba vibrionlarının tətbiq edilməsi imkanlarını zəiflədən faktorlar mövcuddur – vəba törədiciləri xarici mühit və fiziki-kimyəvi vasitələrin təsirinə çox davamlı deyillər, həmçinin vəbaya qarşı vaksinlər də vardır.

Qarayara – kəskin yoluxucu xəstəlikdir. Təbii şəraitdə qarayara əsas etibarlı ilə kənd təsərrüfatı heyvanlarında müşahidə olunur və bu xəstəlik insanlara heyvanlardan keçir. Bu mikrob sporunun xarici mühitdə çox davamlılığı, müxtəlif yollarla keçib insanı və heyvanları yoluxdurma qabiliyyətinə malik olması və ölüm hallarının yüksək olması qeyd olunur. Qarayara törədicisini ilin bütün fəslərində su təchizatı mənbələrini, otlaqları, yemi, mal-qara sürülən yolları və başqa obyektləri zəhərləmək yolu ilə tətbiq etmək olar. Xəstəliyi yaymaq üçün yoluxdurulmuş həşəratlardan və aerosol halına salınmış törədicinin spor formasından istifadə edirlər. Nəticədə heyvanların kütləvi surətdə xəstələnməsi mümkündür.

Təbii çiçək – ağır yoluxucu xəstəlikdir. İnsanlar tək-cə bilavasitə əlaqə nəticəsində deyil, həmçinin üçüncü şəxslər tərəfindən də yoluxa bilərlər. Toz vasitəsilə yoluxma binaların içərisində də yayıla bilər. Çiçək törədicisi inkubasiya dövründən sonra qana keçir və bir neçə gün ərzində qanda dövran edir. Qanın viruslarla dolması çox şiddətli ümumi reaksiyaya, bədənin yüksək temperaturuna, baş ağrısına, bel ağrısına, huşun depressiyasına səbəb olur. 2-3 gündən sonra bədəndə, xüsusilə boğazda və üzde səpgi əmələ gəlir. Səpkilər şişli və qızılcalı olur. 8-9-cu günlərdə suluqların irinləməsi başlanır, deşilmiş və ya mexaniki olaraq zədə (travma) almış yerlərdən çirk axır və üzün şişməsi baş verir. Selikli qişanın xoralanması nəticəsində udqunma çətinləşir. 15-16-cı günlərdə suluqlar quruyur və nazik qabıq əmələ gəlir, bunlar sonra tədricən düşməyə başlayır. Xəstəliyin qanlı forması daha təhlükəlidir. Bu zaman içi qara qanla dolu tünd-qırmızı və qara-qırmızı rəngli çoxlu suluqlu səpki müşahidə olunur. Bu hal adətən ölümə nəticələnir.

Taun – təhlükəli yoluxucu xəstəlikdir. Bu xəstəliyə insanlar yoluxdurulmuş gəmiricilərdən və birələrdən yoluxa bilərlər. Yoluxma gəmiricinin (birənin) dişləməsi, tənəffüs və həzm yolları vasitəsilə, xəstəlik törədicilərin zədələnməmiş dəriyə və gözün selikli qişasına düşməsi nəticəsində baş verə bilər. Gizli dövr 2-6 gündür. Bu xəstəliyin törədiciləri taun çöpləridir. Çox vaxt qasıq nahiyəsindəki limfa düyünləri şişir, sonra irinləyir, müalicə etmədikdə yaralar açılır. 4-5 gündən sonra sepsis nəticəsində hərəkət qalxır və xəstəliyin ağ ciyər forması inkişaf etməyə başlayır. Bu zaman pnevmoniya inkişaf edir və qısa zamanda epidemiya xarakteri ala bilər. Taun insandan insana havadamacı yolu ilə keçir. Müalicə aparmadıqda ölümə nəticələnir.

Botulizm - botulizm toksini hazırda məlum olan bütün zəhərlərdən ən güclüsüdür. Onu çoxlu miqdarda həm maye, həm də quru halında istehsal etmək mümkündür. Botulizm toksini istiyə davamlıdır. Quru halda özünün zəhərliliyini uzun müddət saxlaya bilər ki, buda toksin ehtiyatı yaratmağa imkan verir. Toksinin dadı və iyi olmadığı üçün onu hiss etmək çətinidir. Botulizm toksini çox güclü zəhərləmə xüsusiyyətinə malikdir. İnsanların və heyvanların zəhərlənməsi əksər hallarda (90-100%) ölümə nəticələnir. Ona görə də botulizm toksini düşmənin tətbiq edəcəyi bakterioloji silahın ən çox ehtimal edilən növlərindən biri hesab edilir.

Şəkil 40. Ən güclü yoluxucu xəstəliklər.

Tulyaremiya – insan və heyvanların tulyaremiya xəstəliyinə çox meyilli olduqlarını, inkubasiya dövrünün qısa, xarici mühitdə törədicinin çox davamlı, yoluxmanın müxtəlif yollarla aparılmasının mümkün olduğunu, yoluxma nəticəsində xəstəliyin çox uzun və ağır keçdiyini nəzərə alaraq düşmən tərəfindən tulyaremiya törədicisinin bakterioloji silah kimi tətbiq edilməsi mümkündür. Heyvanların tulyaremiya ilə yoluxdurulması çox ciddi epidemioloji əhəmiyyətə malikdir.

Tulyaremiya törədicisinin tətbiq olunmasını ilin istənilən vaxtında, müxtəlif sahələrdə, o cümlədən cəbhədən çox uzaq rayonlarında belə gözləmək olar. Tulyaremiya törədicisini tətbiq etmək üçün ən çox ehtimal olunan vasitə bakterioloji aerozoldur. Tulyaremiya törədicisinin bakterioloji aerozol vasitəsilə tətbiq etdikdə xəstəlik çox ağır formalarda: ağciyər və ümumiləşmiş formalarda yayılır. Törədici insan orqanizminə dəri, gözün selikli qişası, tənəffüs yolları və mədə-bağırsaq traktı vasitəsilə daxil olur. İnkubasiya dövrü 3-7 gündür. Adətən xəstəlik qəfil başlayır, üşütmə meydana çıxır, bədən temperaturu $38^{\circ} - 40^{\circ}\text{C}$ -yə çatır. Davamlı baş ağrısı, başgicəllənmə, halsızlıq, əzələ ağrıları, iştahsızlıq inkişaf edir. Müalicə üçün antibakterial preparatlar (streptomisin, tetraskilin, levomisetin) mühüm yer tutur.

Bioloji silahlardan qorunma üsulları.

İri-yaşayış məntəqələri, dəmiryol qovşaqları, limanlar, təchizat bazaları, ərzaq anbarları, su mənbələri, iri heyvandarlıq təsərrüfatları, əkinlər və meşələr düşmənin bakterioloji silah işlədə biləcəyi daha çox ehtimal olunan obyektlərdir.

Düşmən ərazini və su mənbələrini yoluxdurmaq üçün maye və toz halında olan bakterial maddələrlə doldurulmuş müxtəlif döyüş sursatı (bakterioloji sursat) tətbiq edə bilər. Toz və duman halında (aerazol halında) işlədilən bakterial vasitələrlə zəhərlənmiş hava xüsusilə təhlükəlidir.

Dərhal mühafizə tədbirləri görmək üçün bakterioloji hücum əlamətləri tezliklə aşkar edilməlidir.

Bu əlamətlər aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- sursat partlayan yerdə torpağın, bitkilərin, əşyaların səthində maye damcılarının və ya toza oxşar maddələrin olması (bakterioloji sursatın partlayış səsi adi döyüş sursatlarına nisbətən zəif olur);
- partlayış yerində azacıq tüstü və ya duman buludunun yaranması, təyyarənin arxasında tədricən yerə çökən və səpələnən qara zolaq görünməsi;
- yerdə qeyri-adi şəraitdə çoxlu həşərat və gəmiricilər toplanması;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının və vəhşi heyvanların kütləvi halda xəstələnməsi və qırılması;
- adamlar arasında eyni tipli xəstəliyin kütləvi sürətdə baş verməsi və s.

Bu əlamətlərdən biri aşkar olunan kimi, dərhal mühafizə tədbirləri görmək (əleyhqaz, respirator, maska, dərinin, gözləri qoruyan vasitələr geymək), habelə bu barədə ən yaxındakı polis, MM orqanlarına, tibb müəssisəsinə və ya idarə rəhbərinə xəbər vermək lazımdır.

Bioloji silahın insanlara təsiri əlamətləri-kütləvi qırğın silahların bir növüdür. Başqa silahlara nisbətən yaşlı silahdır. Onun tərkibini xəstəlik törədən mikroblar, zəhər-toksinlər, bakteriyalar, göbələklər təşkil edir. Xəstəliyin yayılmasında ən sadə üsullarından biri havanın yoluxmasıdır. İçərisində bioloji vastələr olan sursat havada duman və ya tüstülü aerosol hissəciklərinin zədələyici xüsusiyyətlərini saxlaya bildiyi vaxtdan asılı olur. **Bioloji silahın zədələmə ocağı** o ocağa deyilir ki, orada bioloji silahın tətbiqi nəticəsində insan, heyvan və bitki tələfatı olur.

Düşmənin bakterioloji silahı tətbiq etməsi nəticəsində yaranan şəraitə **bakterioloji şərait** deyilir. Bakterioloji şəraiti adamların, heyvanların, ərazinin, təsərrüfat obyektlərinin bakterioloji zəhərlənməsi miqyasını və dərəcəsinin aydınlaşdırmaq, bakterioloji vasitələrin mülki müdafiə dəstələrinin kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasında göstərdiyi fəaliyyətinə təsirini təyin etmək üçün qiymətləndirirlər. Bakterioloji şərait adamların, heyvanların, bitkilərin və sairənin mühafizəsini vaxtında təşkil edən tədbirləri həyata keçirmək üçün də qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bakterioloji zəhərlənmə ocağını şəhər, rayon, respublika miqyasında ləğv edirlər. Ərazi rəhbərləri, qərargahlar, dəstələr bakterioloji zəhərlənmə ocağının ləğvində bilavasitə iştirak edirlər.

Bakterioloji şəraitin qiymətləndirilməsinə aşağıdakılar aiddir:

- bakterioloji zəhərlənmə rayonunun sərhədini təyin etmək;
- torpaqdan istifadə etmə planına və ya ümumi vəziyyət sxeminə zəhərlənmə rayonunu köçürmək;
- karantin rejimini dəqiqləşdirmək; xüsusi təmizliyin aparılması üçün kənd təsərrüfatı istehsalı obyektlərini təyin etmək;
- həmçinin müalicə-profilaktik tədbirləri qaydalarını və həcmi müəyyənləşdirmək.

Zəhərlənmə ocağının sərhədlərini tibb və baytar kəşfiyyatları təyin edir, onları ərazidə nişanlayır və lazımı məlumatları plana və ya xəritəyə köçürürlər.

Bakterioloji şəraiti adamların, heyvanların, ərazinin, təsərrüfat obyektlərinin bakterioloji zəhərlənməsi miqyasını və dərəcəsinə aydınlaşdırmaq, bakterioloji vasitələrin mülki müdafiə dəstələrinin X və DTİ-nə, həmçinin əhalinin kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasında göstərdiyi fəaliyyətinə təsirini müəyyən etmək üçün qiymətləndirirlər.

Müalicə-profilaktik tədbirlərin aparılması lazım gələrsə, aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilir:

- əhalidə tibbi müşahidələrin fasiləsiz aparılmasını və kənd təsərrüfatı heyvanlarında baytar müşahidəsini təşkil etmək;
- yoluxucu xəstələri və şübhəli tapmaq, onları ayırmaq, hospitala qoymaq və müalicə etmək;
- əhalinin və heyvanların təcili profilaktikasını (antibiotiklərlə və başqa xüsusi dərmanlarla) təşkil etmək;
- qoruyucu peyvəndlər vurmaq.

X FƏSİL

Fövqəladə hallar zamanı əhalinin mühafizəsinin təşkili. Kollektiv mühafizə qurğuları və onlardan istifadə qaydaları.

Əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri.

Əhalinin mühafizəsi haqqında Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 1998-ci ildə 193 nömrəli qərarı tərtib edilib qüvvəyə minmişdir.

Bu qərar da izah olunur:

1. Əhalinin mühafizəsi barədə görülməli tədbirlərin təşkili və həyata keçirilməsi qaydası;
2. Əhalinin vaxtında mühafizə etmək üçün AR-si ərazisini sahələrə, şəhərlərin qrupları və təsərrüfat obyektlərinin dərəcələrə bölünməsi qaydası;
3. Respublikada fəvqəladə hadisələrdən müdafiə sahəsində əhalinin hazırlanması qaydası.

Mülki Müdafiə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən edən sənədlər Azərbaycan Respublikasının Mülki müdafiə planı və Azərbaycan Respublikasının illik müdafiə tədbirləri planıdır. Azərbaycan Respublikasının mülki müdafiə planı Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi və digər nazirliklər cəlb olunmaqla Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən işlənilib hazırlanır və təsdiq edilmək üçün Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim olunur.

Azərbaycan Respublikasının mülki müdafiə planı fəvqəladə hadisələr zamanı ölkədə mülki müdafiənin idarə edilməsi üçün əsas sənəddir. Planda fəvqəladə hadisələr nəticəsində yarana biləcək vəziyyət və real imkanlar nəzərə alınmaqla əhalinin mühafizəsinin təşkili, fəvqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün xilas etmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsinin təminatı, eləcə də belə şəraitdə idarəetmənin təşkili (idarəetmə məntəqələrindən və rabitə kanallarından istifadə olunması, xəbərdarlıq siqnallarının verilməsi qaydası və s.) barədə əsas göstərişlər öz əksini tapır. Mülki müdafiə planları bütün mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat obyektlərində tərtib edilir, hər il əsas göstəriciləri dəqiqləşdirməklə, 5 il müddətinə qüvvədə qalır.

Bundan əlavə ölkənin mülki müdafiə üzrə tam hazırlığını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının illik mülki müdafiə tədbirləri planı tərtib olunur və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Planda cari ildə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, təsərrüfat obyektləri və tədris müəssisələri rəhbərləri tərəfindən keçiriləcək mülki müdafiə təlimləri, məşqlər, yoxlamalar və onların keçirilmə tarixləri müəyyən edilir. Təsdiq olunmuş plan əsasında bütün mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, eləcə də hüquqi şəxslər tərəfindən illik mülki müdafiə üzrə planlar tərtib edilib Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi və yaxud onun yerli təşkilatları ilə razılaşdırılır və həyata keçirilir. Bu qaydalar mülki müdafiə üzrə Azərbaycan Respublikası ərazisinin zonalara, şəhərlərinin qruplara, təsərrüfat obyektlərinin isə dərəcələrə bölünməsinə dair əsas qaydaları və şərtləri müəyyən edir.

“Mülki müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa “Mülki müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 aprel tarixli 700 nömrəli Fərmanına müvafiq olaraq mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasının siyasi, iqtisadi, müdafiə əhəmiyyətini və digər amilləri nəzərə alaraq respublikanın ərazisi zonalara, şəhərləri mülki müdafiə üzrə qruplara aid edilir, təsərrüfat obyektləri isə mülki müdafiə üzrə dərəcələrə bölünür.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin və Müdafiə Nazirliyinin təqdimatı əsasında zonalar, şəhərlərin qrupları və obyektlərin dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

Mülki müdafiə üzrə dərəcələr belə obyektlərə verilə bilər: fəaliyyətdə olan inşa edilən, yenidən quraşdırılan və layihələşdirilən vacib sənaye, nəqliyyat, energetika və rabitə müəssisələrinə, xüsusi konstruktor bürolarına: neft-qaz mədənləri idarələrinə; dövlət əhəmiyyətli nadir mədəni sərvətlərə malik olan obyektlərə (arxiv, muzey, kitabxana, şəkil qalereyası); material və ərzaq bazalarına; su kəməri təsərrüfatlarına və digər dövlət əhəmiyyətli obyektlərə. Mülki formasından asılı olmayaraq sənaye birliklərinə, şirkətlərə, kombinatlara və digər təsərrüfat obyektlərinə mülki müdafiə üzrə dərəcələr elə hallarda verilə bilər ki, onların müəssisələri, sexləri və idarəetmə orqanları vahid bir istehsalat sahəsində yerləşmiş olsun. Fövqəladə hallarda (FH) əhali arasında itkilərin qarşısının alınması və ya maksimum dərəcədə azaldılmasına yönəldilən mühəndis-texniki tədbirlər kompleksinə **mühəndis-mühafizə sistemi** deyilir.

Bu kompleksə (mühəndis tədbirlərinə) aid edilən əsas tədbirlərdən biri də mühafizə qurğularının inşaatıdır.

Mülki müdafiənin mühafizə qurğuları fövqəladə hallarda adamların daldalanıb hər cür zədələyici vasitələrdən qorunması üçündür və onlardan sülh dövründə müəssisələrin ehtiyacları və əhaliyə xidmət məqsədilə istifadə edilməlidir. Fövqəladə hallar qəflətən yaranan hallarda belə xüsusi qurğular əhalinin mühafizəsi üçün ən etibarlı və səmərəli vasitədir. Mühafizə qurğuları kollektiv mühafizə vasitələridir.

Onlar təyinatına, yerləşdirilməsinə, tikilmə müddətinə, materialına, xassələrinə görə belə təsnif edilir.

Təyinatına görə:

- idarəetmə məntəqələrinin mühafizəsi üçün qurğular;
- əhalinin mühafizəsi üçün qurğular;

Yerləşdirilməsinə görə:

- binadan ayrı tikilən qurğular;
- bina ilə birgə tikilən qurğular;

Tikilmə müddətinə görə:

- əvvəlcədən tikilən qurğular;
- teztikilən qurğular;

Yüklənən konstruksiyaların materialına görə:

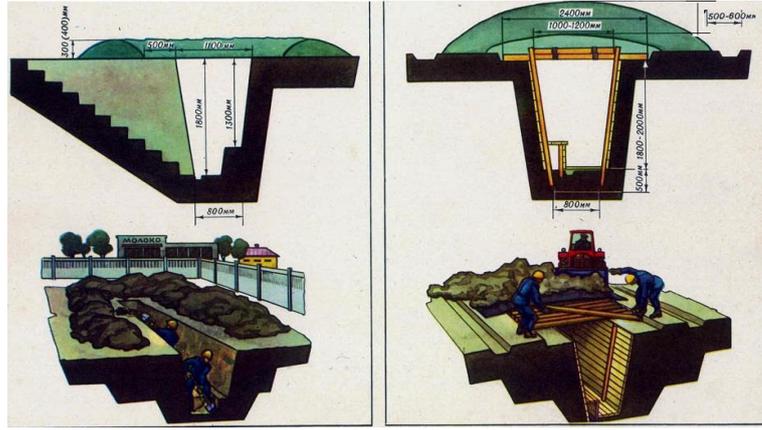
- dəmir-beton konstruksiyalı qurğular;
- daş divarlı qurğular;
- meşə materiallarından hazırlanmış konstruksiyalı qurğular;

Mühafizə xassələrinə görə:

- sığınacaqlar;
- radiasiya daldalanacaqları;
- sadə daldalanacaqlar (sığınacaqlar və radiasiya daldalanacaqları çatışmadıqda);

Teztikilən sığınacaqlar qısa müddətdə, birtipli layihələr üzrə, yerli tikinti bazasında və materiallarında istifadə etməklə sənaye üsulu ilə tikilməlidir.

Teztikilən sığınacaqlardan əlavə hər yerdə sadə daldalanacaqların (üstü örtülən xəndəklərin) kütləvi tikintisi nəzərdə tutulur. Bunların tikilmə müddəti şəhərlərdə 24-saat, kənd yerlərində isə 48-saat müəyyən edilmişdir.

Şəkil 41. Üstü örtülən xəndəklər.

Sığınacaqın həcmi - planlaşdırma, konstruktiv və mühəndis texniki avadanlıqları.

Sığınacaqlar mühafizə dərəcələrinə görə siniflərə, radiasiya daldalanacaqları isə radiasiyanı zəiflətmə dərəcəsinə görə qruplara ayrılır. Böyük şəhərlərdə və iri obyektlərdə əhalinin mühafizəsi üçün əvvəlcədən sənaye avadanlıqlı sığınacaqlar tikilir ki, bunlardan sülh dövründə təsərrüfatın ehtiyacları üçün istifadə edilməlidir. Belə sığınacaqları təsdiq olunmuş təsərrüfat və sosial planlara uyğun olaraq nazirliklərin və baş idarələrin tikinti təşkilatları əsaslı təmir və ya yenidən qurulma zamanı inşa edirlər. Əvvəlcədən tikilən sığınacaqların inşa müddəti onların tutumundan asılı olaraq 1 ildən 1,5 ilə qədərdir.

Kollektiv mühafizə qurğularının təyinatı və mühafizə qurğularının mühəndis avadanlıqları.

Sığınacaq - orada sığınan əhalinin nüvə partlayışının bütün zədələyici amillərindən, zəhərləyici və güclü təsirli zəhərli maddələrdən, bakterial vasitələrdən, habelə yanğınlar zamanı yüksək temperaturun və yanğın məhsullarının təsirindən mühafizəsini təmin edən hermetik mühəndis qurğusudur. Yerləşmə yerinə və konstruksiyasına görə sığınacaqların ***bina ilə birgə tikilən və ayrı tikilən*** növləri ola bilər.

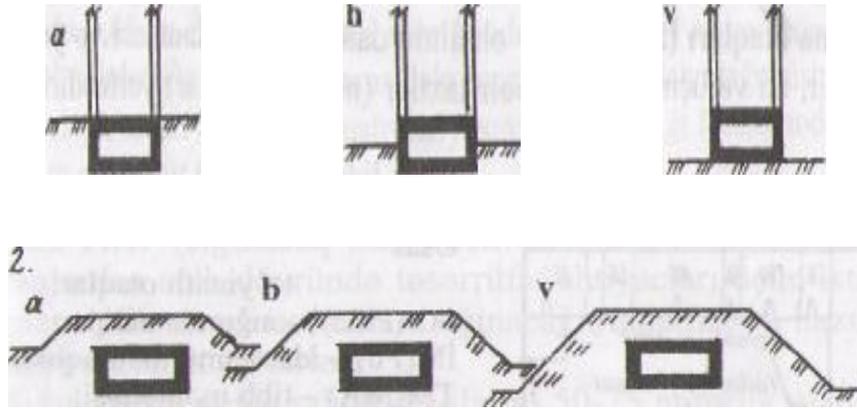

Şəkil 42. Bina ilə birgə tikilən və ayrı tikilən sığınacaqlar.

Bina ilə birgə tikilən sığınacaqlar sığınacaq meydançadakı ən azmərtəbəli binaların altında yerləşdirilir. Onlar, üzərindəki bina ilə birgə vahid həcm təşkil edir və adətən bu binanın özülü (fundamenti) rolunu oynayır. Birgə tikilən sığınacaqlar zirzəminin (yarımmərtəbə) bütün sahəsində, ya da bir hissəsində yerləşdirilir, bəzən isə binanın hüdudlarından kənara da çıxarıla bilər.

Binadan ayrı tikilən sığınacaqlar həcmi planlaşdırma və konstruksiyasına görə əlahiddə olub, baş ərazidə imkan daxilində uçqun altında qalmayacaq sahələrdə (ehtimal edilən uçqun zonasından kənarında) yerləşdirilir. Binadan ayrı tikilən sığınacaqlar torpağa tam dərinləşdirilmiş, qismən dərinləşdirilmiş və yerdən hündür (torpaq suları olan yerlərdə) tikilə bilər. Belə sığınacaqlar monolit və ya yığma monolit dəmir-betondan tikilməli, üstü hündür torpaq qatı ilə örtülməlidir. Sığınacağın torpağa dərinləşdirilmiş hissəsi üçün hidroizolyasiya və drenaj düzəldilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Torpağa tam dərinləşdirilən sığınacaqlar bütün zədələyici amillərdən mühafizəni daha etibarlı təmin edir.

Sığınacağın üst örtüyü yerin səthindən hündür olduqda isə, yerdən hündür divarlara zərbə dalğasının təsiri sayəsində düşən yük artır və onların qoruyucu xassələri zəifləyir. Belə sığınacaqların mühafizə qabiliyyətini artırmaq üçün onların divarlarını torpaqla örtmək və ya istilikdən izolyasiya qatı düzəltmək lazımdır.

Şəkil 43. Sığınacaqların şaquli yerləşdirilməsi sxemi.

1. birgə (bitişik) tikilən sığınacaqlar; a - zirzəmidə b-yarımszirzəmidə; v - binanın birinci mərtəbəsində yerləşdirilən sığınacaqlar;

2- ayrı tikilən sığınacaqlar: a - torpağa dərinləşdirilmiş; b - qismən dərinləşdirilmiş; v - yerdən hündür yerləşdirilmiş sığınacaqlar.

Sığınacaqlar leysan yağışlar nəticəsində, eləcə də yerin üzərində, üst mərtəbələrdə və qurğulardakı maye tutumlar dağılarkən içəriyə su, digər mayələr axması ehtimallarından mühafizə edilməlidir.

Əvvəlcədən tikilən sığınacaqlarda əsas və yardımçı otaqlar nəzərdə tutulur. Müalicə müəssisələrindəki sığınacaqlarda bunlardan başqa bufet və sanitariya otaqları da olur.

Sığınacaqların həcmi planlaşdırma həlli hesablanmış zədələyici vasitələrdən mühafizə tələblərinə və qurğuların sülh dövründə istismarı şərtlərinə əsasən müəyyən edilir. Bir qurğuda funksiyaların belə əlaqələndirilməsi həm iqtisadi cəhətdən sərfəlidir, həm də sığınacaqlar fondunun daha tez yaradılmasına imkan verir.

Sığınacaqların həm planlaşdırma həlli qənaətcil, quraşdırma baxımından sadə olmalı, sülh dövründə binalardan təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə edilmənin normal şəraitini təmin etməli, daldalanan adamların otaqlara asanlıqla girməsi, yerləşməsi və burada xeyli müddət qalmasına imkan verməlidir.

Sadalanan təyinatlı otaqlar və oradakı mühəndis-texniki avadanlıq daldalanan adamların sığınacaqda xeyli müddət qalması üçün lazımi şəraiti təmin edir.

a) Əsas təyinatlı otaqlar:

SO - sığınma otaqları; İM - idarəetmə məntəqəsi; TM - tibb məntəqəsi;

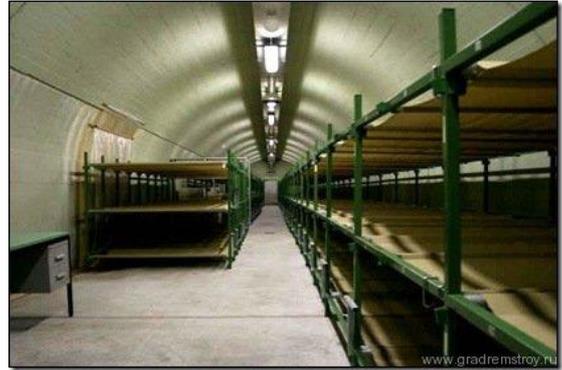
Sığınma otaqları (SO) - əhalinin daldalanması və yerləşdirilməsi üçün bir, iki və üçmərtəbəli taxtlar (narlar) yerləşdirilən otaqlardır.

Sığınacaqda adamların daldalanması üçün nəzərdə tutulan otaqların ayrı-ayrılıqda sahəsi 25 kv m-dən, ümumi sahəsi 75 kv. m-dən az olmamalıdır.

Adamların daldalanması üçün otaqların sahəsi ikimərtəbəli taxtlar qoyularkən hər adam üçün 0,5 m², üçmərtəbəli taxtlar qoyularkən isə 0,4 m² hesablanmalıdır. Otaqlarda daxili havanın həcmi hər adam üçün ən azı 1,5 m³ olmalıdır.

Otaqların hündürlüyü onlardan sülh dövründə nə məqsədlə istifadə ediləcəyindən asılıdır, lakin döşəmədən üst örtük konstruksiyaların ən aşağı hissəsinədək məsafə 3,5 m-dən çox olmamalıdır. Otağın hündürlüyü 2,15 m-dən 2,9 m-dək olan hallarda ikimərtəbəli taxtlar, bundan artıq olanda isə üçmərtəbəli taxtlar qoyulmalıdır. Sülh dövründə istismar şəraitinə görə hündürlüyü ən azı 1,85 m olan binalardan da sığınacaq kimi istifadə etməyə icazə verilir. Belə hallarda burada ancaq birmərtəbəli taxtlar qoyulmalıdır.

Daldalanan adamların oturması üçün oturacaqlar hər adam üçün 0,45 x 0,45 m, yuxarı mərtəbələrdə uzanma yerləri isə 0,55m x 1,8 m hesabı ilə müəyyən edilir. Taxtların döşəmədən hündürlüyü birinci mərtəbədə 0,45 m, ikinci mərtəbədə - 1,4 m və üçüncü mərtəbədə 2,15 m olmalıdır. Ən yuxarıdakı mərtəbədə otağın üst örtüyünə (tavanına) və ya tavan konstruksiyasının aşağı hissəsinədək məsafə ən azı 0,75 m götürülür.

Şəkil 44. Daldalanacqlarda olan ikimərtəbəli və üçmərtəbəli taxtlar.

Daldalanan adamların oturması və uzanması üçün yerlər stasionar ola bilər (sığınacaq tikilərkən düzəldilir). Əgər belə taxtlar sığınacaqlardan sülh dövründə təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə etməyə maneçilik törədirsə, onları sığınacağı mühafizəyə hazırlıq rejiminə keçirərkən düzəldirlər.

Sığınacağın geniş sahəli otaqlarını 50-75 nəfərlik otaqlara bölmək lazımdır.

İdarəetmə məntəqəsi (İM) - obyektin rəhbər heyətinin MM qərargahının yerləşməsi üçündür. Belə məntəqə ən böyük növbəsində 600 və bundan artıq adam işləyən müəssisələrdə sığınacaqların tikilməsi layihələrində nəzərdə tutulur. İdarəetmə məntəqəsi, mühafizəli elektrik təchizatı mənbəyinə malik olan sığınacaqlardan birində yerləşdirilir. O iş və rabitə otağından ibarət olur. Adətən, idarəetmə məntəqəsi sığınacağın giriş yollarından birinin yaxınlığındakı otaqlarda yerləşdirilir və odadavamlılıq həddi bir saatadək olan arakəsmələrlə sığınacağın adamlar yerləşən digər otaqlarından ayırırlar.

İdarəetmə məntəqəsində işləyən şəxslərin ümumi sayı ən çoxu 10 nəfər, hər adam üçün 2 kv. m sahə hesablanır. Bəzi iri müəssisələrdə nazirliyin və baş idarələrin icazəsi ilə idarəetmə məntəqələrində işləyənlərin sayı 25 nəfərədək artırıla bilər.

Şəkil 45. İdarəetmə məntəqəsi.

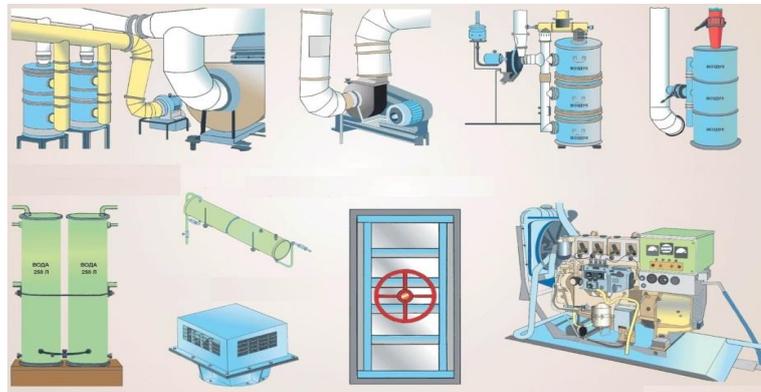
Tibb məntəqəsi (TM) - sığınacaqda daldalanan adamlara ilk tibbi yardım göstərmək üçündür. Daldalanan adamların sayı 900-1200 nəfər olanda tibb məntəqəsinin sahəsi 9 kv. m müəyyən edilir. 1200 nəfərdən artıq hər 100 nəfər üçün tibb məntəqəsinin sahəsi 1 kv.m artırılır. Sığınacaqlarda həmçinin hər 500 nəfər adam üçün sahəsi 2 kv.m. olan bir sanitariya qovşağı nəzərdə tutulur, lakin hər qurğuda ən azı bir belə məntəqə olmalıdır. Tibb məntəqəsi "Müharibə dövründə MM mühafizə qurğularının istismarı üzrə təlimata uyğun surətdə avadanlıqlaşdırılır.

Şəkil 46. Tibb məntəqəsi.

b) Yardımçı təyinatlı otaqlar:

SVO - süzgəcli ventilyasiya otağı; SQ - sanitariya qovşağı; DES - mühafizəli dizel elektrik stansiyası; EL - elektrik lövhəsi otağı; DSS - drenaj su vurma stansiyası; BA - balonlar anbarı; TŞ - tambur şlüzlər; ƏA - ərzaq anbarı.

Şəkil 47. Sığınacaqda olan avadanlıqlar.

Süzgəcli ventilyasiya otağı (SVO) - sənaye tipli (stasionar) süzücü ventilyasiya avadanlığının yerləşdirilməsi üçündür.

Süzgəcli ventilyasiya otağı, adətən, sığınacağıın xarici divarlarının yanında, giriş yollarının və ya qəza çıxış yollarının yaxınlığında yerləşdirilir. Bu otağın ölçüləri avadanlığın ölçülərindən və avadanlığa xidmət etmək üçün lazım olan sahədən asılı olaraq müəyyən edilir. Ən vacib və məsuliyyətli məsələ bayırdakı ehtimal olunan zəhərlənmələr, yanğınlar şəraitində, eləcə də hermetik qurğuda adamların xeyli müddət qalması nəticəsində içəridəki havanın tərkibi pisləşərkən adamların tənəffüsü üçün yararlı hava ilə lazımi miqdarda təmin edilməsidir.

Yaranmış vəziyyət daldalanan adamları uzun müddət (bir neçə sutka) sığınacaqda qalmağa vadar edə bilər. Bu isə ancaq sığınacaqda normal sanitar gigiyena şəraiti olan hallar da, yəni havanın tərkibindəki karbon qazının miqdarı ən çoxu 2%, oksigenin ən azı 15-16%, habelə temperatur ən çoxu 30° S və rütubət ən çoxu 85% olmaqla yol verilən hədlərdə saxlanılarkən mümkündür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, adam nəfəs alarkən saatda 20-25 l oksigen udur, 20 litrədək karbon qazı, təxminən 90 qram rütubət və 100 kkal istilik yaradır.

Bunun da nəticəsində hermetik sığınacaqlarda havanın qaz tərkibi, temperatur və rütubət sürətlə dəyişir. Havanın tərkibində oksigen və karbon qazının lazımi miqdarını habelə normal temperaturu və rütubəti saxlamaq üçün sığınacaqda təmiz havanın verilməsi havaverici və ya hava verici - sorucu ventilyasiya sistemi vasitəsilə təmin olunur.

Ventilyasiya sistemi iki və ya üç rejimdə işləyə bilər:

- təmiz ventilyasiya rejimində (I rejim);
- süzücü ventilyasiya rejimində (II rejim);
- içəridəki hava bərpa (regenerasiya) edilməklə tam təcrid olunma rejimi (III rejim).

Ventilyatorlar kənardan sığınacaqda hava vermək üçündür. Dizel elektrik stansiyası (DES) olmayan sığınacaqlarda əl elektrik ventilyatorları, DES olan sığınacaqlarda isə elektrik ötürücülü sənaye ventilyatorları tətbiq edilir. Sığınacaqların təmiz ventilyasiya rejimində FVK-1, FVK-2 süzücü ventilyasiya dəstlərinin tərkibindəki GRV 600/300 əl elektrik ventilyatorları və onlara əlavə olaraq - GRV-72-2 və GRV-72-3 əl elektrik ventilyatorları işlədilir. Hər bir əl elektrik ventilyatorunun əks-klapanı və hava sərfi göstəricisi var. Süzücü ventilyasiya rejimində FVK-1 və FVK-2 dəstləri GRV-600/300 əl elektrik ventilyatorları ilə birlikdə işə qoşulur.

Sanitariya qovşaqları - kişilər və qadınlar üçün ayrılıqda layihələndirilir. Ayaq yolu kabinələrinin iki cərgəsi arasındakı keçid yolunun eni və ya kabinələr ilə onların qarşısındakı pisesuarlar arasındakı məsafə 1,5 m, ayaq yolunun kənar cərgəsi ilə divar və ya arakəsmə arasındakı məsafə 1,1 m olmalıdır. Ayaq yoluna giriş özü örtülən qapalı tamburlardan (yuyunma otaqlarından) olmalıdır. Döşəməüstü unitazlar və qablar qapıları olan ayrıca otaqda yerləşdirilməlidir. Sanitariya qovşaqları planlaşdırılarkən kabinələrin oxlar üzrə ölçüləri belə götürülməlidir: qapılar çölə açılarkən 1,2 x 0,9 m və qapılar içəri açılarkən 1,5 x 0,9 m. Su təchizatı sığınacağıın və DES-in su ilə təchizatı xarici su kəməri və ya əlavə su şəbəkəsi hesabına nəzərdə tutulur, hər iki halda su borularının sığınacaqda girişlərin də içəridən bağlayıcı armatur və əks-klapan qoyulur (şəkil 4.7). Qəza və zədələnmə halları üçün sığınacaqda qablarda hər adam üçün sutkada 3 l hesabı ilə içməli su ehtiyatının saxlanması nəzərdə tutulur. Su kəməri sistemi işləyərkən suya tələbat məhdudlaşdırılmır. Su ehtiyatı qablarının tutumu hesablama yolu ilə təyin edilir; bu qablar adətən, axarlı olmalı və iki sutka ərzində suyun tamamilə təzələnməsini təmin etməlidir. Sığınacaqlarda vaqon tipli unitazlar tətbiq edilərkən su ehtiyatını hər adam üçün sutkada 5 l hesablamaq lazımdır. Sığınacaqlardakı tibb məntəqəsi otaqları su kəməri şəbəkəsindən işləyən əlüzyuyanlarla avadanlıqlaşdırılmalıdır.

Şəbəkədə su kəsilən hallar üçün səyyar əlüzyuyan cihazlar qoyulmalı və onlar üçün sutkada 10 l hesabı ilə su ehtiyatı nəzərdə tutulmalıdır. Hər bir sığınacaqda tullantı sularını xarici şəbəkəyə axıtmağa imkan verən kanalizasiya sistemi olur. Mühafizə qurğusu çox dərinde yerləşdirilərkən maye vurucu stansiya düzəldilir. Tutumu 300 nəfərədək olan sığınacaqlarda 1 giriş düzəldilir, bu zaman ikinci giriş kimi qəza (köçürmə) çıxış yolundan istifadə edilməlidir. Onun daxili ölçüləri 1,2x2 m və qapı yerinin ölçüləri 0,8x1,8 m olan lağım şəklində düzəldilməlidir. Giriş yolları daldalanan adamların əsas hərəkət istiqamətləri nəzərə alınmaqla sığınacağın əks tərəflərində yerləşdirilməlidir. Tutumu 600 nəfərədək olan sığınacaqlarda qəza çıxış yolu qoruyucu başlıqları şaquli quyru (şaxta) şəklində düzəldilir və lağım vasitəsi ilə sığınacağa birləşdirilir.

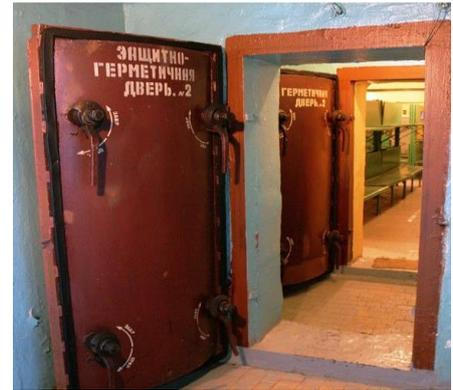
Dizel elektrik stansiyası otağı – dizel elektrik aqreqlarının onların işləməsini təmin edən xüsusi elektrik avadanlığının yerləşdirilməsi üçündür.

Elektrik lövhəsi otağı – lazımi elektrik lğvhələri avadanlığının yerləşdirilməsi üçündür. Onun üzübağlanan tipli, 0,8x1,8 m ölçülü, çölə açılan qapısı olmalıdır.

Drenaj suvurma stansiyası – xarici kanalizasiya şəbəkəsindən (quyulardan) aşağı səviyyədə yerləşdirilən sığınacaqlarda mərkəzdənqaçma nasoslarını, boru kəməri və digər sanitariya texnikası avadanlığı quraşdırmaq üçündür. Vurucu stansiyada çirkab axıntıları, torpaq suları yığılır və mövcud olan kanalizasiya şəbəkəsinə vurulur.

Balonlar otağı – III rüjiminə malik olan sığınacaqlarda quraşdırılır. Burada havanı oksigenlə zənginləşdirmək üçün hava (oksigen) balonları saxlanılır. Balonlardan oksigen DKP-1-65 markalı reduktor vasitəsilə verilir. 150-dək adam daldalanan otaqlara oksigen reduktorunun 1,1 mm diametrli ucluğu (j1), bundan artıq tutumlu otaqlara isə 2,2 mm diametrli ucluğu (j2) ilə verilir. Bir adam üçün saatda 25 L oksigen sərf edilir. Partlayış və yanğın təhlükəsi yaranan hallarda balonlar otağı D dərəcəli obyekt hesab edilir.

Tambur-şlüzlər – sığınacaqda daldalanan, oraya girməkdə olan və girməyə gecikən adamların zədələnməsi təhlükəsinin qarşısını almaq üçündür. Tambur-şlüz giriş yollarından birində düzəldilir və adamların növbələrlə içəriyə buraxılmasını təmin edir. Tutumu 300-dən 600- nəfərədək olan sığınacaqlarda birkameralı, bundan artıq tutumlu sığınacaqlarda isə ikikameralı tambur-şlüz düzəldilir.

Şəkil 48. Tambur-şlüzlər.

Tutumu 600 nəfərədək olan sığınacaqlarda qəza çıxış yolu qoruyucu başlıqları şaquli (quyu) şəklində düzəldilir və lağım vasitəsilə sığınacağa birləşdirilir.

Lağımın və şaxtanın daxili ölçüləri 0,9 x 1,3 m olmalıdır. Sığınacaqdan lağıma və şaxtaya çıxmaq üçün sığınacağın divarında ölçüləri 0,6 x 0,8 m olan, sığınacağın daxilində və xaricində qoruyucu- hermetik və hermetik qapılarla bağlanan çıxış yeri düzəldilməlidir. Tutumu 600 nəfər və bundan artıq olan sığınacaqlarda çıxış yollarından biri daxili ölçüləri 1,2 x 2 m olan qəza (köçürmə) çıxış yeri kimi avadanlıqlaşdırılmalıdır.

Bu zaman sığınacaqdan lağıma çıxış 0,8 x 1,8 m ölçülü qoruyucu - hermetik və hermetik qapılara malik tambur vasitəsilə yerinə yetirilməlidir.

İkitərəfli giriş - qapalı, yaxud qismən qapalı birbaşa lağımdan ibarətdir. İkitərəfli girişdə dinamik yüklər təzyiqin qiymətindən artıq olmur. Bina ilə birgə tikilən sığınacaqlarda girişlər qurğunun daxilində və xaricində düzəldilə bilər. Xarici giriş sığınacağın qabaritindən kənarında, daxili giriş isə binanın qabariti daxilində (binanın pilləkən qəfəslərindən, birinci mərtəbəsindəki otaqlardan, mühafizə edilməyən zirzəmi hissəsindən keçməklə) yerləşdirilir. Girişlər və qəza çıxışları atmosfer çöküntülərindən və yerüstü suların mühafizə edilməlidir.

Radiasiya daldanacaqları (RD) və ya radiasiyadan qoruyan daldanacaqlar daldalan adamların ərazidə radioaktiv çirklənmə zamanı ionlaşdırıcı şüalanmadan, zərbə dalğasının təsir dairəsində (ehtimal olunan zəif dağıntılar zonasında) isə həmçinin dağılan konstruksiyaların qırıntılarından mühafizəsini təmin edən qurğulardır. Sığınacaqlarla müqayisədə RD daha geniş əhəmiyyətə malikdir. Onlar həm şəhərlərin ehtimal olunan zəif dağıntılar zonasındakı müəssisələrin iş növbəsindəki fəhlələrinin, həm də kənd yerlərindəki və iri şəhərlərdən köçürülən müxtəlif əhali qruplarının mühafizəsini nəzərdə tutur.

Şəkil 49. Radiasiya daldanacaqları.

Radiasiya daldanacaqlarını müəssisələrin əsas və yardımçı binalarının, müalicə otaqlarının, ictimai və yaşayış binalarının zirzəmi, yarımsirzəmi hissələrində və birinci mərtəbələrində, həmçinin aşağıdakı binalarda yerləşdirmək mümkündür:

- məktəb, kitabxana binalarında, habelə ictimai məqsədli binalarda;
- kino-teatr, mədəniyyət evləri, pansionatlar, istirahət evləri və bazaların binalarında;
- mövsümi olaraq yanacaq, tərəvəz, ərzaq, təsərrüfat alətləri saxlanılan anbarlarda;
- kərpic və daş binaların zirzəmilərində və yerüstü mərtəbələrindəki otaqlarda.

Radiasiya daldanacaqları üçün yer seçərkən mühafizəedici konstruksiyaların ionlaşdırıcı şüalanmadan mühafizəsini daha etibarlı təmin edən və zərbə dalğasının təsirinə daha davamlı olan zirzəmilərə və kürsülü mərtəbələrə üstünlük vermək lazımdır.

Radiasiya daldanacağı **əsas və yardımçı otaqlardan** ibarət olur.

Əsas otaqlar - daldalanma otağı, tibb məntəqəsi və ana və uşaq otağı.

Yardımçı otaqlar - sanitariya qovşağı, ventilyasiya otağı, çirklənmiş üst paltarları saxlamaq üçün otaqlar.

Daldalanma otağı - burada adamların xeyli müddət qala bilməsi üçün minimal rahatlıq təmin edilməlidir. Burada oturmaq və uzanmaq üçün yerlər düzəldilir ki, onların sayı daldalanmaların sayına uyğun olmalıdır. Radiasiya daldalanacaqlarında otaqların döşəmə sahəsinin, həmçinin, oturmaq və uzanmaq üçün yerlərin ölçülərinin, eləcə də sanitariya-texniki xidmətlərin hesablanması normaları sığınacaqlarda olduğu kimidir.

Yeni layihələndirilən binalarda RD düzəldiləcək otaqların hündürlüyü bu binanın sülh dövründəki təyinatından asılı olaraq müəyyən edilir, lakin bütün hallarda döşəmədən üst ortük konstruksiyasının aşağı hissəsində məsafə ən azı 1,9 m olmalıdır.

Mövcud tikililərdə və qurğularda düzəldilən daldanacaqlarda:

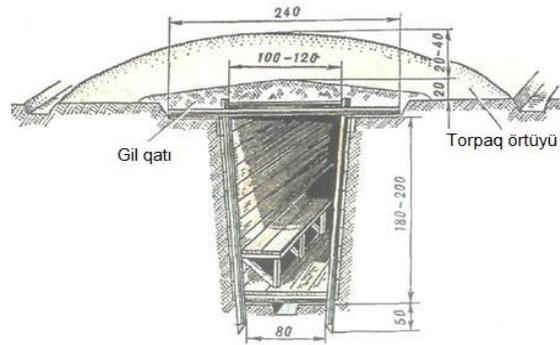
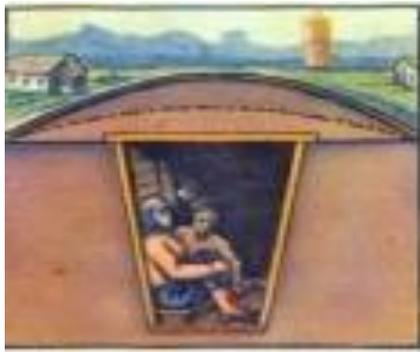
- otağın hündürlüyü 2,8 - 3 m olan hallarda – üç mərtəbəli taxtlar;
- otağın hündürlüyü 2,2 - 2,4 m olan hallarda – ikimərtəbəli taxtlar.

RD zirzəmilərdə, döşəməaltı sahələrdə, dağ-mədən yerlərində, kahalarda və hündürlüyü 1,7 - 1,9 m olan belə yeraltı sahələrdə düzəldilərkən birmərtəbəli taxtlar qoyulur və hər adam üçün döşəmə sahəsinin norması 0,6 m²-a bərabər götürülür.

Fövqəladə hallarda RD istismar tələblərinə müvafiq olaraq ventilyasiya, istilik, su, kanalizasiya, isiq və rabitə ilə təmin edilir. Binaların birinci və kürsü mərtəbələrindəki istənilən tutumlu daldanacaqda, eləcə də zirzəmidə yerləşdirilən 50 nəfərədək tutumlu daldanacaqlarda təbii ventilyasiyadan istifadə edilməsi, təbii ventilyasiya kifayət etməyən hallarda isə süni (məcburi) ventilyasiya yaradılması nəzərdə tutulur.

Süni ventilyasiya sistemində içə riyə hava vermək üçün elektrik inti qallı ventilyatorlardan istifadə edilir. Tutumu 300 nəfərdən artıq olan daldanacaqlarda ventilyasiya otağı olmalıdır. Onun ölçüləri avadanlığın qabaritindən və ona xidmət etmək üçün tələb olunan sahədən asılı olaraq müəyyən edilir. Tutumu 300 nəfər və bundan az olan daldanacaqlarda ventilyasiya bilavasitə adamlar daldalan otaqlarda yerləşdirilə bilər. Sığınacaqlardan fərqli olaraq RD-də yalnız təmiz ventilyasiya rejimi nəzərdə tutulur. Daldalanacağa verilən havanın miqdarı bayırda havanın temperaturundan asılı olaraq hər adam üçün saatda 8-13 m³ müəyyən edilir. Müalicə müəssisələrində ki RD-yə verilən havanın miqdarı təmiz ventilyasiya rejimində 1,5 dəfə artırılır, sığınacaqların süzücü ventilyasiya rejimində isə hər adam üçün saatda 10 m³ hesabı ilə götürülür.

Düşmənin qəfil basqını zamanı əhalinin xeyli hissəsi mühafizə qurğuları ilə təmin edilməyən hallarda müasir qırğın vasitələrindən əhalinin kütləvi mühafizəsini qısa müddətdə təmin etmək üçün sadə daldalanacaqlar həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Sadə daldalanacaqlara üstü açıq və örtülü yarğanlar (oyuq), səngərlər aiddir.

Şəkil 50. Sadə daldanacaqlar.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hətta üstü örtülü yarğan belə, ZM və bakterial vasitələrdən mühafizəni tamamilə təmin edə bilmir. Buna görə də belə halda əleyhqazlardan istifadə etmək lazımdır. Çoxlu adam olan, yaxud onların yığışacağı ehtimal edilən hər yerdə: bütün müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin, kommunal təsərrüfatı obyektlərinin ərazisində, yaşayış sahələrində, köçürmə üzrə toplanmış məntəqələrində, stansiyalarda, aeroportlarda, nəqliyyata minmə və düşmə məntəqələrində, aralıq köçürmə məntəqələrində və digər belə yerlərdə sadə daldalanacaqların tikilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Belə daldalanacaqın üstün cəhətləri bunlardan ibarətdir:

- konstruksiyaları sadədir;
- tikinti materialları (ələtində olan yardımçı maateriaları) asan əldə edilir;
- işlərin həcmi az olur;
- radiasiya daldalanacağıının mühafizə xassələrini sığınacağıın xassələri səviyyəsinə çatdırmaq mümkündür.

Sadə daldalanacaqın tutumu 10-50 nəfər nəzərdə tutulur.

Yarğanlar, adətən, uçqunlar altına düşməyəcək ərazidəki müxtəlif yerlərdə: şəhərlərin bağçalarında, stadionlarda, geniş həyətlərdə, kənd yerlərində isə bağlarda, bostan yerlərində, geniş küçələrdə düzəldilə bilər. Belə sahələr elə seçilməlidir ki, oranı qar və yağış suları basa bilməsin.

Mülki Müdafiyyəyə həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin vəsaiti hesabına avadanlıq və rabitə vasitələri ilə təchiz edilmiş binalara və qurğulara Mülki Müdafiənin daşınmaz əmlakı deyilir.

Düşmənin hava hücumu zamanı mühafizə olunmağın üsullarından biri də adamların mühafizə qurğularında daldalanmasıdır. Mühafizə qurğularına kollektiv mühafizə vasitələri də deyilir. Bunlar bir qrup adamın birgə, kollektiv halında qorunması üçündür. Qoruyucu xassələrinə, istifadə edilməsi məqsədinə görə mühafizə qurğularının müxtəlif növləri olur. Böyük şəhərlərdəki sığınacaq qurğular adamları hər cür silahların bütün təsirindən qoruya bilir.

Şəkil 51. Adamların mühafizə qurğularında daldalanması qaydaları.

Kənd yerlərindəki radiasiya əleyhinə daldalanacaqı isə adamları əsasən radioaktiv zəhərlənmədən, eləcə də düşmənin top-mərmi atəşlərinin təsirindən qorumaq üçündür. Bunlardan əlavə evlərin zirzəmilərində, binaların yeraltı hissələrində, xüsusi olaraq düzəldilən üstü örtülmüş və ya açıq xəndəklərdə və s. belə yerlərdə gizlənmək və qismən mühafizə olunmaq mümkündür. Bunlara sadə daldalanacaq qurğular deyilir. Belə daldalanma yerləri xüsusən sərhədboyu rayonlarda hər bir ailə üçün olmalıdır.

Sığınacaq adətən, adamlar yerləşən əsas otaqlardan və yardımçı otaqlardan ibarət olur. Əlavə sığınacaqda tambur (dəhliz), ventilyasiya (havadəyişmə), su təchizatı, kanalizasiya, elektrik təchizatı və qızdırma sistemləri olur.

Dəhliz (tambur) sığınacağıın giriş yolunun qarşısında düzəldilir. Bu, qurğuya girib-çıxarkən onun adamlar yerləşən otaqlarına çöldən zəhərli hava keçməsinin qarşısını almaq üçündür. Dəhlizdə iki qapı düzəldilir: çöl qapıya qoruyucu-kipləşdirici, içəri qapıya isə kipləşdirici qapı deyilir.

Çöldəki hava zəhərli olarkən sığınacaqdan çıxmaq lazım gəldikdə, adamlar əvvəlcə dəhlizə çıxaraq kipləşdirici içəri qapını çəkib kip örtməli, ancaq sonra qoruyucu çöl qapıdan dəhlizə çıxmalıdır, yəni binaya girib-çıxarkən hər iki qapını eyni zamanda açmaq olmaz. Sığınacağıın qəza (ehtiyat) çıxış yolunun ağzında da qoruyucu və kipləşdirici qapaqlar düzəldilir.

Havaçəkən tərtibatlar – çöldən havanı sorub süzğəclərə və süzücü-ventilyasiya aqreqatına vermək üçündür. Sığınacaqda adətən iki belə tərtibat olur. Əsas tərtibatın havaçəkən kanalı – qəza çıxış yolunda, ehtiyat tərtibatındakı isə qoruyucu-hermetik klapanla birlikdə pilləkən meydançasında yerləşdirilir.

Tozəleyhinə süzğəclərin təyinatı – sığınacağa verilən havanı radioaktiv tozdan təmizləməkdir.

Süzücü-ventilyasiya aqreqatı – çöldən havanı çəkmək, hər cür zəhərli maddələrdən təmizləyib otaqlara vermək və içəridə çöldəkinə (atmosfer təzyiqinə) nisbətən bir qədər artıq təzyiq yaratmaq üçün nəzərdə tutulub. Aqreqatın ən əsas hissələri klapanlar, baraban formalı uducu süzğəclər, elektrik-əl ventilyatorudur.

Süzücü-ventilyasiya aqreqatı əsasən iki rejimdə işləyə bilər: təmiz ventilyasiya rejimində – çöldən təmiz havanı içəriyə sormağ üçün və süzücü-ventilyasiya rejimində – çöldəki zəhərli havanı süzğəclərdə təmizləyib içəriyə sormağ üçündür.

Hava paylayıcı tərtibat – təmiz havanı sığınacağın otaqlarına verən nazik divarlı borular sistemindən ibarətdir.

Hava sorucu tərtibat – işlənmiş havanı sığınacaqdan kənar edən qurğudur. Bundan sonra sığınacağın su təchizatı, elektrik təchizatı, kanalizasiya və istilik sisteminin avadanlıqları da bu qayda üzrə müdavimlərə göstərilib izah edilir. İcməli və digər ehtiyaclar üçün su, sığınacağa su kəməmindən verilir, həm də burada xüsusi qablarda su ehtiyatı saxlanılır. Sığınacağın otaqlarını işıqlandırmaq üçün akkumulyatorlardan və digər vasitələrdən istifadə edilir.

Əsas otaqlarda adamlar oturmağ üçün kürsülər və növbə ilə uzanmaq üçün 2-3 mərtəbəli taxtlar olur. Sığınacağa həmçinin reproduktor, telefon qoyulur, yanğın söndürən avadanlıq, qəza işləri üçün alətlər və s. yerləşdirilir.

Radiasiya daldalanacaqları adətən, adamlar oturan əsas otaqdan, dəhlizdən giriş yerindən ibarət olur. Əsas otaqda havanın dəyişdirilməsi üçün süzğəcli-sorucu tərtibat düzəldirlər. Burada da adamların otuması üçün skamya və taxtlar yerləşdirilə: bunların sayını elə götürürlər ki, hər adam 7-8 saat uzanıb dincələ bilsin. Ərzaq məhsullarını və su qablarını saxlamağ üçün sığınacağın divarlarında rəflər də düzəldirlər. Dinc dövəründə sığınacaqların saxlanması, onların istismar edilməsi və adamların qəbulu üçün hazır vəziyyətə gətirilməsi qaydaları.

Mühafizə qurğularından sülh dövründə istifadə edilməsi.

Sığınacaqların xalq təsərrüfatının ehtiyacı üçün istismar, istifadə edilməsi, saxlanılmasına nəzarət və yoxlanması üçün aşağıdakı metodiki məsləhətlər verilir.

Mühafizə qurğularının vəziyyətini yoxlayarkən «Tikilib istifadəyə verilmiş mühafizə qurğularının qəbul edilməsi və onlardan dinc quruculuq dövründə istifadə edilməsi» 3.01.09.84 SNiP (inşaat normaları və qaydaları) sənədinin tələbləri, o cümlədən «Mühafizə qurğularının müharibə (hərbi) dövründə istismar edilməsi» təlimatından irəli gələn tələblər gözlənilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq əsas diqqət mühəndis texniki qurğuların saxlanması, istismarı və hazır vəziyyətə gətirilməsi tələblərinin yerinə yetirilməsinə verilməlidir.

Yoxlamaya daxildir:

- qoruyucu konstruksiyaların və mühafizə tərtibatlarının vəziyyəti, otaqların vaxtında təmiri və qurğuların texniki xidməti;
- layihə tələblərinə uyğun olaraq təsərrüfat ehtiyacı üçün otaqların istifadə edilməsinin icrası;
- müqaviləyə uyğun olaraq icraçılar tərəfindən mühafizə qurğusunun əhalini qəbul etmək üçün hazır vəziyyətdə olması;

- mühafizə qurğularının hazır vəziyyətə gətirilməsi planının reallığı;
- texniki-istismarsənədlərinin mövcudluğu;
- mühafizə qurğularının giriş qapılarının açarlarının düzgün saxlanması;
- məsul şəxslərin öz vəzifə borclarını mənimsəməsi və əhalini sığınmaq üçün qəbul etməyə hazırlıq;
- sığınacağa xidmət edən dəstə və manqaların şəxsi heyəti qurğunun istismarı, saxlanma qanunlarının bilməsi, tabel cihazlardan və alətlərdən istifadə etmək qabiliyyəti.

Yoxlanış zamanı müəyyən olunmuş çatışmamazlıqlar və təkliflər tərtib olunmuş aktda öz əksini tapmalıdır, o cümlədən sığınacağın saxlanılmasına nəzarət jurnalında qeydiyyat aparılmalıdır.

Sığınacaqda praktiki yoxlanış zamanı aşağıdakılara nəzarət etmək lazımdır:

- qoruyucu konstruksiyaların və mühafizə qurğularının vəziyyəti;
- qurğunun hermetikliyi və ventilyasiya sisteminin işi;
- elektrik təchizatı, su təchizatı və kanalizasiya sisteminin vəziyyəti.

Mühafizə qurğularının saxlanması üzrə şəxsi heyətin vəzifələri.

Sığınacaq və daldalanacaqların saxlanılmasına cavabdeh olan müəssisə, idarə və evlər idarəsi rəhbərləri sığınacaq və daldalanacaqlara xidmət etmək üçün manqalar yaradırlar. Hər bir sığınacaq və ya hər bir daldalanacaq üçün 7-9 nəfərdən ibarət bir manqa təşkil edilir. Adətən, manqanın komandiri sığınacağın komendantı sayılır. Komendant manqanın şəxsi heyəti ilə birlikdə sığınacağın kipliyinin yoxlanmasında iştirak edir. Sığınacağın lazımı qaydada və əhalini qəbul etmək üçün həmişə hazır vəziyyətdə saxlanmasını təmin edir, əhəlini qəbul edir, habelə buradakı bütün avadanlığın qorunub saxlanmasına və saz olmasına məsuliyyət daşıyır. Manqa, müəyyən olunmuş siqnal üzrə dərhal sığınacağa gəlir: komendant adamların qəbul olunması üçün sığınacaqların qapılarını açır və postlar təşkil edir.

1№-li post (ikinövbəli, gecə-gündüz növbə çəkən). Sığınacağın giriş yolu ağzında qoyulur.

Növbətçilər xarici qapıları açır, adamlar içəri dolarkən qayda-qanuna riayət olunmasına nəzarət edir, sığınacaq adamları dolduqdan sonra və ya «Mühafizə qurğularını bağlayın!» siqnalı üzrə qapıları bağlayır və özləri içəridə qapıların yanında dururlar. Xarici qapıya «Sığınacaq doludur!» elanı asılır və ən yaxındakı sığınacaqların ünvanı göstərilir.

2№-li post (ikinövbəli, gecə-gündüz növbə çəkən). Süzücü-ventilyasiya aqreqatını işə hazırlamağa, işə qoşmağa və onun işini tənzimləməyə, kipliyin vəziyyətinə nəzarət etməyə, qəza işıq vasitələrini yoxlamağa, qəzahavaaparıcı boruların qoruyucu-kip klapanlarını bağlamağa və ya açmağa borcludur.

3№-li post (ikinövbəli, gecə-gündüz növbə çəkən). Növbətçi işıqı yandırmalı, qəza çıxış yolunun qapaqlarını, su, kanalizasiya və isitmə şəbəkələrini bağlamalıdır. Qəza baş verdikdə və ya sığınacaq zədələndikdə manqanın şəxsi heyəti onun aradan qaldırılmasında iştirak edir, habelə zərər çəkmiş adamlara ilk yardım göstərir.

Mühafizə qurğusunun sənədləri. Mühafizə qurğusunda aşağıdakı sənədlərin olması tələb olunur:

1. Mühafizə qurğusunun pasportu.
2. Mühafizə qurğusundan müharibə dövründə istifadə etmək üçün təlimat.
3. Mühafizə qurğusunun saxlanılmasına nəzarət jurnalı.
4. Mühafizə qurğusunun planı.
5. Mühafizə qurğusunda olan avadanlığın, alətlərin və əmlakın siyahısı.
6. Hava təminatının istismar sxemi.
7. Enerji təminatının istismar sxemi.

8. Su təminatının və kanalizasiya sisteminin istismarsxemi.
9. Dizel elektrik stansiyasına xidmət etmək üçün təlimat.
10. Süzücü-ventilyasiya avadanlığına xidmət etmək üçün təlimat.
11. Fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək üçün təlimat.
12. Mülki Müdafiə xəbərdarlıq siqnalları.
13. Telefonların siyahısı.
14. Mühafizə qurğusunda mikroiklimin və havadakı qaz tərkibinin göstəricilərinin qeydiyyat jurnalı.
15. Yaranmış radioaktiv, kimyəvi, bakterioloji zəhərlənmə zonalarında əhalinin davranış qaydalarını və mühafizə qurğularından istifadə müddətlərini təyin edən proqnoz cədvəlləri, mühafizə rejimləri.
16. Zədələyici ocaqlardan əhalinin köçürülməsisxemi.
17. Tibbi yardım üçün müraciətlərin qeydiyyat jurnalı.

Mühafizə vasitələrində məşğələni keçirən zaman müəllim həmin sənədlərin nümunələrini müdavimlərə göstərir. Adamların qəbulu üçün mühafizə qurğusunun hazır vəziyyətə gətirilməsi qaydası.

Adamların daldalanması üçün mühafizə qurğusu hazırlanarkən bu işlər görülməlidir:

- mühafizə qurğusuna giriş yollarının qarşısı yığışdırılıb təmizlənir, «Giriş» işıq göstəriciləri qoyulur;
- mühafizə qurğusundakı otaqlardan kənar əşyalar, materiallar və s. avadanlıq çıxarılıb otaqlar boşaldılır;
- otaqlara adamların yerləşdirilməsi üçün oturacaqlar, taxtlar qoyulur;
- mühafizə qurğusunun texnikişəbəkələri və avadanlığı hazır vəziyyətə gətirilir;
- qoruyucu-hermetik və hermetik qapıların, onların siyirmə tərtibatlarının sazlığı yoxlanılır;
- qəza çıxış yolunun, hermetik qapağın vəziyyəti yoxlanılır, çıxış yolu təmizlənir;
- süzücü-ventilyasiya sisteminin, qızdırma, su, kanalizasiya, elektrik şəbəkələrinin, bağlayıcı tərtibatların sazlığı yoxlanılır;
- mühafizə qurğusunun tam halda hermetikliyi yoxlanılır;
- sanitariya qovşağı açılır;
- mühafizə qurğusunda qəza su ehtiyatlarının olduğu yoxlanılır, su şəbəkəsi ümumi su kəmərinə qoşulur, otaqlara içməli su çənləri qoyulur;
- mühafizə qurğusunda telefon, radioreproduktorlar qoyulur və ümumi şəbəkəyə qoşulur;
- mühafizə qurğusunda lazımı cihazlar və alətlər ehtiyatı yaradılır;
- mühafizə qurğusundakı otaqların havası dəyişdirildikdən sonra giriş və çıxış yolları bağlanır;
- mühafizə qurğusunda xidmət mənzələrinin fasiləsiz növbətçiliyə təşkil edilir;
- «**Hava həyəcanı**» siqnalı üzrə mühafizə qurğusunun hansı otaqlarında kimlərin daldalanacağı, adamların mühafizə qurğusuna dolması və orada davranması qaydaları dəqiqləşdirilir.

Sığınacaqda ərzaq və dərman ehtiyatlarının yaradılması qaydası. Sığınacaqda, adamların qəbulu üçün hazır vəziyyətə gətirilən zaman, ərzaq və dərman ehtiyatları yaradılır.

Ümumiyyətlə, MM sistemində belə ehtiyatların iki növü nəzərdə tutulmuşdur:

- rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanlarının ehtiyatları (əsasən, işləməyən əhalini və uşaq müəssisələrini təchiz etmək üçündür);
- təsərrüfat obyektlərinin (tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) ehtiyatları (bu obyektin fəhlə və qulluqçularını təmin etmək üçündür).

Sığınacaqlarda zədələnmələrin aradan qaldırılması. Plakatlardan istifadə edərək müəllim sığınacaqlarda baş verə bilən zədələnmələrin aradan qaldırılması barədə müdavimlərə qısa məlumat verir.

Uçqunlar altında qalmış sığınacaqları (daldalanacaqları) açmaq üçün görülən işlər bunlardır. Uçqunlar altında qalmış, xüsusən havasoran yolları zədələnmiş sığınacaq və daldalanacaqlarda orda qalan adamlar arasındakı tələfatı azaltmaq məqsədi ilə mümkün qədər tez və sürətlə açılmalıdır, çünki adamlar orada təxminən 4 saatdan artıq qala bilməzlər.

Sığınacağa hava verilməsinin təmin edilməsi.

Sığınacağa hava keçməsinin təmin etmək üçün ilk növbədə havasoran kanalları bərpa etməyə çalışmaq lazımdır. Hava soran kanalları bərpa etmək mümkün olmadıqda (əhəmiyyətsiz uçqunlar zamanı) hava keçməsi üçün sığınacağın, daldalanacağın qapılarını aralamağa çalışmaq lazımdır. Divarları, üst örtüyü deşmək vasitəsi ilə də sığınacağa (daldalanacağa) hava vermək mümkündür. Əsas problem sığınacağa qaz və su dolması təhlükəsinin qarşısını almaqdır.

Müasir qırğın silahlarından mühafizə məqsədilə əhalinin mühafizə qurğularında daldalandırılması.

Müasir qırğın silahlarından mühafizə məqsədilə əhalinin mühafizə qurğularında daldalandırılması, təhlükəli sahələrdən köçürülməsi ilə yanaşı, fərdi mühafizə və tibbi mühafizə vasitələrindən əhalinin vaxtında və düzgün istifadə etməsi də çox vacib əhəmiyyətə malikdir.

Bu mühafizə vasitələrindən istifadə edilməsi lüzumu onunla izah edilir ki, nüvə, kimyəvi və ya bakterioloji silah işlədilərək əhali, mülki müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti müəyyən müddət radioaktiv maddələr (RM), zəhərləyici maddələr (ZM), yaxud bakterial vasitələrlə (BV) zəhərlənmiş sahələrdə və ya atmosferdə qalmalı, ya da burada xilasetmə işləri aparmalı olacaqlar.

Adamlar taxtlarda istehsalat sahəsi və ya yaşayış yeri üzrə qruplarla yerləşirlər. Qrupların yerləşdiyi yerlər lövhəciklə nişanlanır və hər bir qrupa başçı təyin edilir. Uşaqlılar ayrıca bölmədə, yaxud onlar üçün ayrılmış xüsusi yerlərdə yerləşdirilir.

Uzanmaq üçün yerlərdən istifadə üzrə növbə müəyyən edilir. Sığınacağın qoruyucu-hermetik və hermetik qapıları, habelə radiasiya daldanacağının xarici qapıları obyekt rəhbərinin komandası üzrə və ya qurğu tutumuna görə müəyyən olunmuş sayda adamlarla dolandan sonra qurğuya xidmət edən qrup komandirinin göstərişi üzrə bağlanılır.

Hər bir adam mühafizə qurğusuna fərdi mühafizə vasitəsini də götürüb gəlməlidir.

Yaşayış yeri üzrə daldalanan əhali özləri ilə lazımı ərzaq ehtiyatı da götürməlidir.

Mühafizə qurğusunda daldalanarkən bunlar qadağan edilir:

- siqaret çəkmək;
- spirtli içki içmək;
- mühafizə qurğusuna ev heyvanlarını gətirmək;
- daldalanma yerlərinə tezalısan, partlayış təhlükəli, kəşif və kəskin iyli maddələr, habelə iri əşyalar gətirmək;
- səs salmaq;
- bərkdən danışmaq;
- qurğuda boş-boşuna gəzmək;

- qapıları açmaq və qurğudan çıxmaq;
- radioqəbulediciləri, maqnitofonları qoşmaq;
- açıq alovlu işıq mənbələrindən istifadə etmək;
- komendantın icazəsi olmadan sığınacaqdan çıxmaq.

Mühafizə qurğusunda olan insanlarla xidmət edən dəstənin şəxsi heyəti tərbiyəvi iş aparmalıdır.

Belə işlərin əsas məqsədi bunlardır:

- ruh yüksəkliyinin saxlanması;
- adamların mətanətli və təmkinli olmağına yardım;
- yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım hissi yaratmaq;
- mütəşəkkil və intizamlı olmaq;
- vahimə və çaxnaşmanın qarşısını almaq;
- qurğuda davranış qaydalarını daldalanlara izah etmək;
- qurğuda olarkən və zədələnmə ocaqlarından çıxarkən təhlükəsizlik qaydalarını izah etmək;
- mühafizə qurğusuna xidmət edən qrupun öz vəzifələrinin icrası üzrə dəqiq fəaliyyətini təşkil etmək.

Zədələyici vasitələr təsir göstərənədək və radioaktiv toz çökən dövrdə sığınacaqlara hava təmiz ventilyasiya rejimi (I rejim) üzrə verilir.

Nüvə partlayışından sonra I rejim üzrə ventilyasiya sistemi 1 saat ərzində dayandırılır. Bundan sonra sığınacaqdan kənar vəziyyət aydınlaşdırılır və həmin vəziyyətin tələb etdiyi ventilyasiya rejimində sığınacaqda hava verilməsi bərpa olunur.

Düşmən kimyəvi və bakterioloji silah işlədən hallarda sığınacaqlar süzücü ventilyasiya rejiminə (II rejim) keçirilir.

Sığınacaqda regenerasiya rejiminə (III rejim) kütləvi yanğınlar baş verərkən və ya sığınacağın yaxınlığında qəza təhlükəli kimyəvi maddələrin təhlükəli konsentrasiyası yaranarkən keçirilir.

Xarici şəbəkədən elektrik təchizatı kəsilərkən mühafizə qurğusuna qəza işıq mənbələrini işə qoşurlar.

Qurğuya elektrik enerjisinin verilməsi kəsilərkən havanı içəriyə əl ventilyatorları vasitəsilə verilir.

Sığınacağın su təchizatı sistemi sıradan çıxan hallarda əlüzyuyanlara və ayaqyoluna gələn suyu dərhal kəsir və qəza içməli su ehtiyatının sərfinə ciddi nəzarət edirlər.

Mühafizə qurğusunda baş verən yanğın yanğınsöndürmə vasitəsilə söndürülür. Bu zaman havanın tərkibinə oksigenin, karbon qazının və karbon oksidinin miqdarına daim nəzarət edilir.

Sığınacaqdan çıxan insanlar əleyhqaz və mühafizə paltarını geyməli və fədrə dozimetrlər götürməlidirlər.

Daldalanan adamlar mühafizə qurğularından bu hallarda çıxarılırlar:

- "Hava həyəcanı qurtardı" signalına əsasən;
- Qurğuda müəyyən olunmuş qalma müddəti qurtaranda;
- Qurğunu növbə üzrə tərk etmək məcburiyyəti yarananda.

XI FƏSİL

Fərdi mühafizə vasitələri və onlardan istifadə qaydaları.

Fərdi mühafizə vasitələrinin təsnifatı.

Mülki müdafiəyə – əhalinin təhlükəsizliyini təmin edilməsi sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirməklə nail olunur, bu məqsədlə fəvqəladə hadisələri vaxtında proqnozlaşdırmaq, aşkar etmək və qarşısını almaq, onların zədələyici, psixoloji təsirini neytrallaşdırmaq və zəiflətmək, iqtisadiyyat obyektlərinin sabit işləməsinə təmin etmək, fəlakət rayonlarında xəsarət almış adamları təhlükəsiz yerlərə köçürmək kimi tədbirlər görülür.

Mülki Müdafiədə bütün hakimiyyət və idarə etmə orqanları, MM-nin ixtisaslı dəstələri, bütün əhali əməli olaraq bütün nazirliklərin və sahələrin mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər cür təşkilat və müəssisələrin qəza-xilasetmə qüvvələri, ictimai təşkilatlar iştirak etməlidirlər. Bu zaman əsas diqqət hazırda olduğu kimi, ancaq hadisə nəticələrinin aradan qaldırılmasına deyil, həm də fəvqəladə hal törədən səbəblərin aşkar edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilməlidir, yeni hadisədən sonra fakt üzrə yox, ona yol verməmək məqsədilə ondan əvvəl fəaliyyət göstərməlidir. Azərbaycanda əhalinin həyat fəaliyyəti, iqtisadiyyat və təbii mühit üçün daxildən təhlükənin mənbələri ölkədə zərərli maddələr ehtiyatlarının eləcə də zərərli istehsalatlar, texnologiyalar, enerji və informasiya vasitələrinin həm kəmiyyətə, həm də miqyasına təhlükəli səviyyəyə qədər artması sayəsində yaranır ki, bu da texnoloji qəzaların, hətta sosial və təbii fəlakətlərin törəməsinə təkan verir.

Fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, belə hallarda ən vacib obyektlərin sabit işləməsi üçün əvvəlcədən tədbirlər görülməsindən əhalini və təbii mühitin mühafizəsi kimi humanitar işlərin yerinə yetirilməsində bu sahədə qarşıda duran problemlərin səmərəli həllində bütün səviyyədən olan icra orqanlarının rolu olduqca vacib və böyükdür. Hazırda ölkəmizdə hakimiyyət orqanları sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən vahid mülki mühafizə sisteminin yaradılması üzrə işlər başa çatmışdır.

Respublikamızda yaranmış sosial-iqtisadi şəraitdə fəvqəladə halların, aşkar edilməsi, proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının effektivliyini artırmaq üçün ən əsas şərtlərdən biri, hazırda müxtəlif idarələrdəki, ən əvvəl isə texnogen və digər təhlükəli sahələrdəki pərakəndə halda olan xilasetmə müşahidə və nəzarət üzrə qüvvə və vasitələri vahid bir respublika qurumunda cəmləşdirmək və bu qurumun tərkibində fəvqəladə halların qarşısının alınması üzrə respublika müşahidə və nəzarət sisteminin yaradılmasıdır.

Müasir dövrdə texnogen və təbii fəlakətlər təhlükəsi, onların dağıdıcı nəticələrinin miqyası artdıqca, mühafizə özünün əhəmiyyətinə görə ölkənin silahlı müdafiəsinə bərabər səviyyəyə yüksəlir, bir sıra hallarda isə daha vacib əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də ona yetirilən diqqət əhalinin, iqtisadiyyatın, təbii mühitin və ümumiyyətlə, ölkənin iri miqyaslı fəvqəladə hadisələrin təsirindən etibarlı sürətdə mühafizə edilməsi problemlərinə yetirilən diqqət ciddi və əhəmiyyətli olmalıdır. Sülh və müharibə dövrlərində ehtimal edilən FH-lar və aradan qaldırılması işləri üzrə respublika səviyyəsindən başlamış obyektlərdə bütün hakimiyyət orqanlarının müəyyən edilib dəqiqləşdirilməsi, onlar arasında fasiləsiz qarşılıqlı fəaliyyətin təşkil edilməsi tələb olunur. Bütün bu məsələlərdə əhali avadanlıqlar və ətraf mühit üçün təhlükə, qorxu törədə bilən bütün hadisələr növlərini, eləcə də onlardan mühafizə tədbirləri kompleksini modelləşdirmək və sistemli təhlil etmək yolu ilə yerinə yetirmək mümkündür.

Bu məsələlərin həllində birinci növbədə insanlar (yəni əhali) mühafizə olunmasa belə tədbirlər həyata keçirilə bilməz. Əhalinin mühafizəsində ən əsas üsullardan da biri fərdi mühafizə vasitələridir.

Onları vaxtında əhaliyə çatdırmaq, onları düzgün tətbiq etməyi öyrətmək lazımdır. Həm də mühafizə vasitələrinin ehtiyatlarını yaratmaq (şəhər, rayon, obyekt və s.) vaxtında yoxlayıb dəyişmək və onlarla əlaqədar məşqlər keçirmək indiki dövrdə ən vacib məsələlərdən biri sayılır.

Süzücü və təcridedici əleyhqazların tətbiqi, quruluşu və onlardan istifadə qaydaları.

Müasir qırğın silahlarından mühafizə məqsədilə əhalinin mühafizə qurğularında daldalandırılması, təhlükəli sahələrdən köçürülməsi ilə yanaşı, fərdi və tibbi mühafizə vasitələrindən vaxtında və düzgün istifadə etməsi də çox vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu mühafizə vasitələrindən istifadə edilməsi lüzumu onunla izah edilir ki, kimyəvi və ya bakterioloji silah işlədikən əhali, qoşunların, mülkü müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti müəyyən müddət radioaktiv maddələr (RM), zəhərləyici maddələr (ZM), yaxud bakterial vasitələrlə (BV) zəhərlənmiş sahələrdə və ya atmosferdə qalmalı, ya da burada xilas etmə işləri aparmalı olacaqlar.

Fərdi mühafizə vasitələri bunlardan ibarətdir:

1) tənəffüs orqanlarının mühafizə vasitələri;

- süzgəcli əleyhqazlar,
- təcridedici əleyhqazlar,
- respiratorlar,
- sadə vasitələr.

2) dəri səthinin mühafizə vasitələri;

- ümumi qoşun mühafizə dəsti,
- yüngül mühafizə kostyumu,
- yardımçı vasitələr.

Tənəffüs üzvlərini mühafizə vasitələrinə əleyhqazlar, respiratorlar və əhalinin özü tərəfindən hazırlanan ən sadə vasitələr aiddir.

Əleyhqazlar.

Müasir əleyhqazlar adamın tənəffüs üzvlərini və gözlərini havadakı zəhərləyici maddələrin (buxar, duman, qaz, tüstü, ZM damcılarının), radioaktiv maddələrin təsirindən, aerosol halındakı yoluxdurucu patogen mikroorqanizm və toksinlərdən mühafizə etmək üçün kifayət dərəcədə yüksək qoruyucu xassələrə və istismar göstəricilərinə malikdir. Əleyhqazların təcridedici və süzücü növləri olur. Süzücü əleyhqazlar (ümumqoşun, mülki, uşaq əleyhqazları) daha geniş yayılmışdır; onların quruluşu – içərisində fəallaşdırılmış kömür və aerosol ələhinə (tüstü ələhinə) süzgəclər olan süzücü-uducu qutunun daxili qatlarından keçərkən zəhərli havanın süzülüb təmizlənməsi prosesinə əsaslanır. Süzücü-uducu qutunun mühafizəedici qatları karbon 2-oksidi (dəm qazını) də saxlaya bilmir, buna görə də tənəffüs üzvlərinin karbon 2-oksiddən mühafizəsinin təmin edilməsi üçün xüsusi (hopkalit) patrondan istifadə olunur ki, bu patron əleyhqazın birləşdirici borusu (üzlük hissəsi) ilə süzücü-uducu qutusu arasında yerləşdirilir (qutuya burulub birləşdirilir).

Süzücü əleyhqazlar - Hazırda Respublikamızın MM sistemində yaşlı əhalinin mühafizəsi üçün QP-5, QP-5m, QP-7 və QP-9 (QP-mülki əleyhqaz) əleyhqazlarından; uşaqların mühafizəsi üçün DP-6m (uşaq əleyhqazı, 6-cı tipi, kicikölçülü), DP-6, PDF-7 (süzücü uşaq əleyhqazı, 7-ci tipi), PDF-D (süzücü uşaq əleyhqazı, məktəbə qədər yaşlılar üçün) və PDF-Ş (süzücü uşaq əleyhqazı, məktəblilər üçün) süzücü əleyhqazlardan istifadə oluna bilər.

Bunlardan əlavə 1,5 yaşadək olan körpələrin mühafizəsi üçün KZD-6 (uşaq mühafizə kamerası, 6-cı tipi) uşağı mühafizə kamerası vardır. Tabeldənkənar əleyhqazlara sənaye əleyhqazları, xüsusən kimya müəssisələrində işlədilən əleyhqazlar aiddir. Bu əleyhqazların qutuları xüsusiləşdirilmişdir, yəni müəyyən bir zəhərli maddədən mühafizə üçün nəzərdə tutulmuşdur, ona görə də qutunun tərkibində müxtəlif uducular və aerosolsüzgəcləri ola bilər. Süzücü əleyhqaz süzücü-uducu qutudan və üzlük hissədən ibarətdir. Əleyhqazın komplektinə (dəstinə) həmçinin onun çantası və tərləməyən plyonkalar olan qutucuq, yaxud əleyhqazın üzlük hissəsindəki gözlüyün şüşələrini tərdən qoruyan xüsusi karandaş da daxildir.

Şəkil 52. PDF-7, QP-5, QP-7 və QP-9 əleyhqazları.

QP-5 və QP-5m əleyhqazları kiçik ölçülü süzücü-uducu qutu və şlem-maskə tipli üzlük hissə ilə komplektləşdirilir. QP-5m əleyhqazının şlem-maskəsində membranlı qutu var (qutuda danışıq tərtibatı yerləşdirilmişdir). QP-5 və QP-5m əleyhqazlarının üzlük hissələrində birləşdirəci boru olmur, onlar bilavasitə süzücü-uducu qutuya birləşdirilir. Şlem-maskələr beş ölçüdə (membranlı şlem-maskələr – 4 ölçüdə) buraxılır. Şlem-maskanın ölçüləri onun çənəaltı hissəsində rəqəmlərlə göstərilir. QP-5 tipli əleyhqazın üzlük hissəsini seçərkən başı: kəllə-yanaqlar-çənəaltı hissədən keçən dairəvi xətt üzrə ölçürlər. Alınan nəticəni 0.5 sm-ə qədər yuvarlaqlayırlar. Alınan kəmiyyət 63 sm-ə (membranlı şlem-maskə üçün 61 sm-ə) qədər olarsa – «0» ölçülü, 63.5-dən sm-ə (61.5-dən 64 sm-ə) qədər olarsa – 1-ci, 65.5-dən 68 sm-ə (64.5-dən 67 sm-ə) qədər olarsa – 2-ci, 68.5-dən 70.5 sm-ə (67.5-dən artıq) olarsa – 3-cü, 71 sm-dən artıq olarsa – 4-cü ölçülü şlem-maskə lazımdır.

QP-7 tipli əleyhqazlar iki növdə buraxılır: QP-7 və QP-7v, bunlar bir-birindən üzlük hissələri ilə fərqlənirlər. QP-7 əleyhqazı danışıq tərtibatlı və suiçmə tərtibatı olmayan MQP tipli üzlük hissə ilə komplektləşdirilir. QP-7v əleyhqazı isə, danışıq tərtibatı və əsgər su qabından (flyaqa) içmək üçün su içmə tərtibatı olan MQP tipli üzlük hissə ilə komplektləşdirilmişdir ki, bu da zəhərli atmosferdə işləyərkən adamın su içə bilməsinə imkan yaradır.

QP-7 (QP-7v) əleyhqazının üzlük hissələrini santimetr bölgülü lent vasitəsilə başın üfüqi və şaquli çevrələrini ölçüb təyin etməklə seçirlər üfüqi çevrənin kəmiyyətini tapmaq üçün başı qabaqdan qaşların üstündən, yanlarda – qulaqların seyvanlarından 2-3 sm üstəndən, arxada isə, kəllinin ən çox çıxımlı hissəsindən keçən qapalı xətt üzrə ölçürlər. Şaquli çevrə – başı kəllə-yanaqlar-çənəaltı hissə üzrə keçən dairəvi xətt ilə ölçməklə müəyyən edilir.

Məsələn, əgər başın şaquli və üfüqi çevrələrini ölçmə nəticələrinin cəmi 118.5 sm-ə bərabədirsə, bu, maskanın 1-ci ölçüsünə, 121.5-126 sm – 2-ci, 126.5 sm-dən artıqdırsa – 3-cü ölçüsünə müvafiq gəlir. Uşaq əleyhqazlarının quruluşca özünə məxsus xüsusiyyətləri var. DP-6m əleyhqazı 1.5 yaşdan yuxarı kiçik yaşlı uşaqlar üçündür. Bu əleyhqaz DP-6m tipli yüngülləşdirilmişsüzücü-uducu qutudan və üzlük hissə olaraq dörd (1, 2, 3, 4) ölçülü MD-1 maskasından (uşaq maskası, 1-citipi) ibarət olur. DP-6 əleyhqazı böyük yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur, iri ölçülü süzücü-uducu qutu və üzlük hissə olaraq yalnız 5-ci ölçülü MD-1 maskası komplektləşdirilmişdir.

Şəkil 53. PD-6 əleyhqazı.

PDF-D əleyhqazları kiçik və böyük yaşlı uşaqlar üçündür; QP-5 tipli süzücü-uducu qutudan və üzlük hissə olaraq dörd (1, 2, 3, 4) ölçülü MD-3 maskalarından ibarətdir. PDF-Ş əleyhqazı 7 yaşdan 17 yaşa qədər olan uşaqlar üçündür; QP-5 tipli süzücü-uducu qutudan və üzlük hissə olaraq iki ölçülü (3, 4) MD-3 maskaları və ya dörd (0, 1, 2, 3) ölçülü şlem-maskalardan ibarətdir. Uşaq əleyhqazlarının quruluşu (yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər istisna edilməklə) və iş prinsipi yaşlı adamlar üçün olan əleyhqazlarınkı kimidir.

Şəkil 54. PDF-D əleyhqazı.

Əleyhqazı istifadəyə hazırlayarkən əvvəlcə maskanın (şlem-maskanın) lazımı ölçüsünü seçirlər. Uşaq əleyhqazları beş ölçüdə buraxılır, birinci və ikinci ölçülər – məktəbə qədər yaşlı, üçüncü, dördüncü və beşinci ölçülər isə məktəbli uşaqlar üçündür.

Uşaq əleyhqazı maskanın ölçüsünü tapmaq üçün üzün uzunluğunu, respiratoru seçərkən olduğu kimi, millimetr bölgülü xətkəşlə ölçürlər (keçmişdə üzün enini də ölçürdülər, lakin təcrübə göstərdi ki, buna ehtiyac yoxdur).

Məsələn, PDF-D əleyhqazının maskasını seçərkən üzün uzunluğu 88-95 mm olduqda 3-cü, 96-103 mm olduqda 4-cü, 104-111 mm olduqda 5-ci ölçülü maska lazımdır.

PDF-Ş əleyhqazlarda şlem-maskanın lazımı ölçüsünü isə başın çevrəsini kəllə-yanaqlar-çənəaltı hissədən keçən qapalı xətt üzrə santimetr bölgülü lentə ölçüb təyin edirlər.

Ölçmənin nəticəsi 63 sm-dək olduqda – sıfır ölçülü; 63.5-65 sm olduqda – 2-ci; 68.5-70.5 sm olduqda – 3-cü; 7.1 sm-dən artıq olduqda – 4-cü ölçülü şlem-maskə götürülür. Əleyhqazın lazımi ölçüsünü seçdikdən onun kipliyini yoxlayırlar. Bu məqsədlə maskanı (şlem-maskanı) başa taxır, çantadan süzücü-uducu qutunu çıxarıb onun dibindəki deşiyi tıxacla, ya da əlin ovucu ilə örtür və nəfəs alırlar. Bu zaman maskanın altına hava keçməməlidir. Əleyhqazın gözlük şüşələri tərləməsin deyə, içəri tərəfdən onların səthinə «karandaş» vasitəsilə şəbəkə şəklində 5-6 yüngül xətt çəkir, sonra buxətləri şüşə şəffaflanana qədər barmaqla sürtürlər. PDF-Ş (2Ş) əleyhqazlarında bu məqsədlə tərləməyən plyonkalardan istifadə olunur. 1-5 yaşadək olan körpələrin mühafizəsi üçün KZD-6 (uşaq mühafizə kamerası) uşağı mühafizə cihazı vardır.

Şəkil 55. Uşaq mühafizə kamerası (KZD-6).

Təcridedicilər əleyhqazlar (İP-4, İP-5 tipli) və ya təsiredici oksigen cihazları (KİP-5, KİP-7, KİP-8) adamın tənəffüs üzvlərini ətrafdakı havadan tamamilə təcrid edir. Nəfəs almaq üçün regenerativ (bərpaedicilər) patronlardan alınan, yaxud oksigen balonundan verilən oksigendən istifadə olunur. Belə əleyhqaz və cihazlar: havada ZM-in konsentrasiyası çox yüksək olduğu üçün ZM süzücü qutudan «keçmək» qorxusu yaradan və süzücü əleyhqaz etibarlı sürətdə mühafizəni təmin etməyən hallarda; havada karbon 2-oksidi konsentrasiyası yüksək olan hallarda işlədir. Oksigenlə təchiz etmə prinsipinə görə təcridedicilər əleyhqaz və cihazlar iki qrupa bölünür: kimyəvi əlaqəli oksicənlə və ya sıxılmış oksigenlə təchiz edən cihazlar. Birinci qrupa İP-4, İP-5 əleyhqazları; ikinci qrupa KİP-5, KİP-7, KİP-8 cihazları aiddir.

Şəkil 56. Təcridedicilər (İP-4M, İP-5 tipli) əleyhqazları və KİP-8 cihazları.

Respiratorlar. Tənəffüs üzvlərini radioaktiv maddə və bakterial vasitə aerosollarından (tozlarından), habelə zəhərli tüstülərdən mühafizə üçün respiratorlardan istifadə olunur. ZM buxarlarından mühafizə üçün respiratorlar yararlı deyil. Yaşlı əhali üçün R-2, uşaqlar üçün R-2d növlü respiratorlar mövcuddur.

R-2 respiratoru süzücü yarım maskadan ibarətdir ki, ondan dəfələrlə istifadə etmək və 12 saatdək mühafizə olunmaq mümkündür. R-2D respiratoru uşaqlar üçün nəzərdə tutulan respirator növüdür, kiçik ölçülərə malikdir, fasiləsiz olaraq 4 saat ərzində mühafizəni təmin edir.

Şəkil 57. R-2 respiratoru.

Respiratorlar nəfəs orqanlarını tozdan və zərərli qazlardan qoruyan vasitədir. Məsələn, havasında çoxlu zərərli toz olan zavodların işçiləri, eləcə də tarlalarda bitki mühafizəsi üçün kimyəvi maddələr tətbiq edən mexanizatorlar üzlərinə respirator taxırlar.

R-2D, R-2 respiratorlar süzücü yarım maskadan və onu üzdə bərkitmək üçün qaytanlardan ibarətdir. Maskada 2 nəfəs alma klapanı, bir nəfəs vermə klapanı və burun sıxıcı var. Bərkidici qaytanlar maskanın kənarlarına bənd edilib. Respiratorun çəkisi 50-60 qram olur. O polietilen kisədə saxlanılır. Yarım maska iki qatdan ibarətdir. Xarici qat məsaməli sintetik materialdandır. Belə material havanı yaxşı keçirir. İçəri qat isə hava keçirməyən nazik pilyonkadandır. Bu iki qat arasında xüsusi süzücü material yerləşdirilib. Nəfəs alma klapanları respiratorun içəri qatına sağ və sol tərəflərdən bənd edilib. Nəfəs vermə klapanı isə orta hissədədir. Respirator taxmış adam nəfəs alarkən hava maskanın üst qatından və süzücü materiallardan keçib təmizlənir, sonra da nəfəs alma klapanlarından keçərkən adamın tənəffüs orqanlarına daxil olur. Nəfəs verərkən isə hava maskanın nəfəs vermə klapanından keçib kənara çıxır. R-2D respiratoru dörd ölçüdə (0, 1, 2, 3) olur. Onun ölçüləri maskanın çənəaltı hissəsində rəqəmlərlə göstərilir. Respiratorun ölçüsünü elə seçmək lazımdır ki, o, üzə kip yatsın, yoxsa zərərli hava maskanın altına keçib adamı zəhərləyə bilər.

Respiratorun lazımi ölçüsünü tapmaq üçün adamın üzünün uzunluğunu, yeni burunun yuxarı hissəsinin ən çökək yerindəki nöqtə ilə çənənin ən aşağı nöqtəsi arasındakı məsafəni millimetr bölgülü xətkəşlə ölçürlər. Üzün uzunluğu 80-100 mm olduqda – 1, 115-125 mm olduqda – 2, 125 mm-dən artıq olduqda – 3 ölçülü respirator lazımdır. Respiratoru geyməyə hazırlamaq və geymək üçün respiratoru paketdən çıxarmaq (paketin yuxarı tikişini kəsməli və onu səliqə ilə açmalı), sonra yarım maskanı və baş qaytanlarını nəzərdən keçirib sahmana salmaq lazımdır. Əgər respiratordan bundan əvvəl istifadə edilmişsə, onu geyməzdən əvvəl dezinfeksiya etmək vacibdir. Bu məqsədlə onun daxili səthini əvvəlcə sabunlu suda isladılmış yaş tamponla, sonra isə quru iampomla (əski ilə) silməli. Bu zaman yarım maskanı tərsinə çevirmək olmaz. Respiratoru geymək üçün onu paketdən çıxarmalı, qaytanları yuxarı tərəfdə saxlamaqla yarım maskanı üzə keçirməli (çənə və burun butunluklə maskanın içərisində yerləşməlidir), sonra baş qaytanları elə düzəltməli ki, dartılmayan qeyri-elastik qaytanın əmgək (təpə) hissəsində, o biri isə peysər hissəsində dayansın. Bu halda bərkidici hissə başda «papaq» əmələ gətirərək yarım maskanı üzdə möhkəm saxlayır. Yarım maskanın üzə kip yatması üçün bərkidici hissənin qaytanlarının uzunluğunu toqqanın köməyi ilə tənzimləmək olar (bu zaman respiratoru çıxarmaq lazımdır). Yarım maskanın üzə kip yatdığına əmin olduqdan sonra burun sıxıcının uclarını buruna sıxırlar.

R-2D respiratorunun düzgün geyildiyini və üzə kip yatdığını yoxlamaq üçün sol əlin ovucu ilə nəfəsvermə klapanının tutur və yüngülcə nəfəs verirlər. Əgər bu zaman hava yarımmaskanın üzə yatan kənarlarından çölə çıxarsa respirator düzgün seçilmiş və geyilmiş hesab edilir. Respiratoru onun nəfəsvermə klapanından tutub yarımmaskanı yavaşca aşağı və irəli çəkməklə çıxarırlar. Sonra onun daxili səthini silib qurulayır, təmizləyir və paketə yerləşdirilib paketin ağzını xüsusi halqa ilə bağlayırlar.

Tənəffüs üzvlərini mühafizə edən ən sadə vasitələr.

Belə vasitələrdən əhali respirator kimi istifadə edə bilər. Bunlar quruluşca çox sadədir, ona görə də əhalinin özü tərəfindən hazırlanan kütləvi mühafizə vasitəsi olaraq işlədilməsi tövsiyə edilir. Tənəffüs üzvlərinin ən sadə mühafizə vasitələrinə tozdan qoruyan parça maska RTM-1 və pambıqlı tənzif sarğı aiddir. Hər bir adamın iş və yaşayış yerində belə mühafizə vasitələri olmalıdır.

Tozdan qoruyan PTM-1 parça maskası iki əsas hissədən – maskanın gövdəsindən və bərkidici hissədən ibarətdir. Maskanın gövdəsi 2-4 qat parçadan hazırlanır, onun göz yerləri olur ki, buraya şüşə lövhəcikləri (və ya hər hansı şəffaf material, plynka) salınır. Maska başa onun yan kənarları boyu tikilmiş parça zolaq (bərkidici hissə) vasitəsilə geyilir. Bərkidici hissənin yuxarı tikiş yerindəki rezin və aşağı tikiş yerindəki bağlar vasitəsilə, həmçinin gövdənin yuxarı kənarı boyu eninə bənl edilmiş rezin vasitəsilə maskanın üzə kip yatması təmin edilir ki, bu da maskanın altına zəhərli hava keçməsinin qarşısını alır. Nəfəs alma zamanı parçanın bütün qatlarından keçən hava maskanın bütün səthində süzülüb təmizlənir. Parça maska xüsusi ülgü vasitəsilə biçilib 7 ölçüdə tikilir. Bunlardan 1-3-cü ölçülər 3 yaşdan yuxarı uşaqlar üçündür. Üzün uzunluğu 80 mm olarkən – birinci, 81-90 mm olduqda – ikinci, 91-100 mm olduqda – üçüncü ölçülərtələb olunur. Maskanı geymək üçün onu iki əllə bərkidici hissənin aşağı hissəsindən elə tutmaq lazımdır ki, baş barmaqlar maskanın içərisinə doğru yönəldilmiş olsun. Sonra maskanın aşağı hissəsini çənənin altına keçirib başa doğru çəkməklə maskanı üzə keçirir, bərkidici hissəni başda sahmanlayır, peysər qatlarını çəkib uclarını bağlayırlar. Daha sonra maskanı üzə əl ilə düzəltmək lazımdır ki, o alına və gicgahlara kip yatsın.

Pambıqlı tənzif sarğı ölçüləri 100x50 sm olan tənzif parçasından hazırlanır. Onun orta hissəsinin üzərinə 30x20 sm sahədə qalınlığı 2 m olan pambıq qatı döşəyir, tənziyin artıq qalan hər iki kənarını uzununa pambıq qatı üstünə qatlayır, tənziyin uclarını oradan uzununa kəsirlər, bu zaman iki bağ alınır. Sarğıni taxarkən onun aşağı bağları kəllədə, yuxarı bağları isə peysərdə bənd edilir. Pambıqlı tənzif sarğı ağızı və burunu əhatə edib örtməlidir. Belə sarğılar ancaq bir dəfə istifadə üçün yararlıdır. Parça maska və ya sarğı olmadıqda dəsmaldan, şərfdən, yaylıqdan və s. istifadə etmək lazımdır və mümkündür. Gözləri radioaktiv tozdan qorumaq üçün tozdanqoruyan eynək taxmaq olar.

Şəkil 58. Tozdan qoruyan PTM-1 parça maskası və pambıqlı tənzif sarğı.

Dəri səthlərini mühafizə vasitələri.

Dəri səthlərini mühafizə vasitələri – bədənin açıq sahələrini, paltarları və ayaqqabıları onların səthinə ZM damçılıarı, yoluxucu xəstəlik törədiciləri, radioaktiv toz düşməsindən, həmçinin qismən də işıq şüalanmasından təsirindən mühafizə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar tabel vasitələrinə (ümumqoşun mühafizə komplekti – OZK, yüngül mühafizə kostyumu L-1) və əlaltı vasitələr (məişət paltarlarının ünsürləri) növlərinə ayrılır. Mühafizə prinsipinə görə tabel vasitələrinin süzücü və təsiredici növləri olur. Süzücü materialdan tikilən mühafizə paltarı ya həmişə, ya da vaxtaşırı istifadə üçündür. Belə paltarlar adi parçadan tikilib xüsusi kimyəvi məhlul hopdurulmuş geyimlərdən ibarətdir. Özünün sanitariya-gigiyenik xassələrinə görə belə paltarlar hər gün geyinmək üçün yararlıdır.

Şəkil 59. Ümumqoşun mühafizə komplekti (OZK) və yüngül mühafizə kostyumu L-1.

Dərini mühafizə edən süzücü vasitələrə ZFO-58 markalı süzücü mühafizə paltarı kompleksi (dəsti) aiddir. Bu paltar dəsti: xüsusi biçimli və xüsusi kimyəvi maddə-pasta məhlulu hopdurulmuş parça kombinezondan, habelə kişi alt paltarında (tuman və köynək), parça şlemaltlıqdan, iki cüt portyankadan (ayağa sarıyan parça zolaqları) ibarətdir ki, bunlardan bir cütünə də kombinezona hopdurulmuş pasta hopdurulur. Hopdurucu pasta məhlulu ya zəhərləyici maddə buxarlarını tutub saxlayan (adsorbsiya tipli), ya da bu buxarları neytrallaşdıran (hemosorbsiya tipli) kimyəvi maddələrdən ibarətdir. Alt paltarlar, şlemaltlıq və hopdurulmamış bir cüt portyanka adamın bədənində kombinezonun sürtünməsinin və kombinezona hopdurulmuş məhlulun dirini qıcıqlandırmasının qarşısını almaq üçündür.

Süzücü mühafizə paltarı komplektindəki kombinezonların ölçüləri: 1-ci ölçü-boyu 160 sm-ə qədər, 2-ci ölçü-boyu 170 sm-ə qədər, 3-çü ölçü-boyu 170 sm-dən artıq olan üçündür.

Dərini təcridedici mühafizə vasitələri – havakeçirməyən materialdan hazırlanır, həm tam hermetik (adamın bütün bədənini örtüb ZM damçılıarı və buxarlarından qoruyan kostyum və kombinezonlar) həm də qismən, yaxud tamamilə qeyri-hermetik (plaşlar, bürüncələr, önlüklər) ola bilər. Qismən qeyri-hermetik vasitələr (Ümumqoşun mühafizə komplekti OZK, yüngül mühafizə komplekti L-1, mühafizə kombinezonu və ya kostyumu), əsasən maye damçılıarı halındakı ZM-dən mühafizə edir.

Ümumqoşun mühafizə komplekti OZK- mühafizə plaşından, mühafizə corablarından və mühafizə əlcəklərindən ibarətdir, adətən, hopdurulmuş üsi və alt paltarların üstündən geyilir.

Yüngül mühafizə kostyumu L-1 rezinləşdirilmiş parçadan hazırlanan başlıqlı köynəkdən, corablı şalvardan, ikibarmaqlı əlcəklərdən və şlemaltlıqdan ibarətdir.

Dərini təcrid edən mühafizə vasitələri MM dəstələrinin şəxsi heyəti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunlardan ZM-in yüksək konsentrasiyası şəraitində iş aparılarkən, habelə deqazasiya (zəhərləyici maddələrin təmizlənməsinə və yaxud neytrallaşdırılmasına deyilir) və dezinfeksiya (xəstəlik törədən mikrobların məhv edilməsinə və onların toksinlərinin dağıdılmasına deyilir) işləri yerinə yetirilərkən istifadə edilir.

Yardımcı vasitələr - bədənin səthini radioaktiv, kimyəvi və bakterial maddələrlə zəhərlənmədən qorunmaq üçün insanların öz adi paltar və ayaqqabılarından yardımcı vasitələr kimi istifadə etməyi bacarması- kütləvi qırğın silahlarının törədə biləcəyi tələfatı azaltmaqla böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsanların bədənini qoruyan yardımcı vasitələr kimi, hər şeydən əvvəl xüsusi iş kombinezonlardan, gödəkçə və şalvarlardan, başlıqlı xələtlərdən istifadə etmək olar. Belə iş paltarları, adətən, brezentdən odadavamlı və ya rezinləşdirilmiş parçadan və digər möhkəm parçalardan tikilir. Bu cür parçalar nəinki bədənin səthinə radioaktiv və bakterial maddələr düşməsinin qarşısını alır, həm də maye damcıları halındakı zəhərləyici maddələri müəyyən müddət ərzində keçirmir. Məs; brezent paltarlar maye damcı halındakı zəhərləyici maddələrdən qışda 1 saat, yayda isə 30 dəqiqə müddətində mühafizə edir. Rezinləşdirilmiş parçadan və ya səthinə xlorvinil pilyonka çəkilmiş parçadan hazırlanan plas və bürüncəklər də mühafizə üçün yararlıdır. Qış paltarları – qalın mahuddan və ya drap parçadan tikilmiş palto, digər paltarlarla birlikdə mayedamcı halındakı zəhərləyici maddədən 1 saata qədər, yayda isə 20 dəqiqəyə qədər, pambıq gödəkçə və şalvar – 2 saata qədər qoruyur. Üst paltarların digər növləri də (kostyumlar, gödəkcələr, şalvarlar, köynəklər və s.) onları müvafiq sürətdə uyğunaşdırdıqdan sonra bədənin səthini mühafizə edə bilər. Bu məqsədlə müxtəlif idman kostyumlarından da istifadə etmək daha yaxşıdır. Ayaqları mühafizə etmək üçün işdə və məişətdə işlədilən rezin çəkmələrdən, botilərdən, qaloşlardan, istifadə etmək lazımdır. Rezin ayaqqabılar mayedamcısı halındakı zəhərli maddələri 3-6 saat ərzində keçirmir. Gön və gönü əvəz edən materiallardan tikilmiş ayaqqabılardan istifadə oluna bilər. Qeyri-rezin ayaqqabıların altlığına qalın kağız sarımaq, kağız cırılmasını deyər, onun üstündən hər hansı parça zolağı dolmaq lazımdır. Əlləri mühafizə etmək üçün rezin və ya dəri əlcəklərdən istifadə olunmalıdır. Yun, iplik və parça əlcəklər radioaktiv və bakterial maddələrdən qorunmaq üçün yararlı deyil. Adi paltarlar insanı zəhərli maddələrin buxarlarından və aerozollarından qoruya bilsin deyər, bunlara xüsusi məhlul hopdurmaq lazımdır. Yalnız adi parçadan tikilən paltarlara məhlul hopdurmaq olar, sintetik materiallara məhlul hopdurulmur. Bir dəst paltara və ona əlavə edilən hissələrə (sinəbənd, xiştək, başlıq, əlcəklər, corablar) hopdurmaq üçün 2,5 litr məhlul lazımdır. Paltar yumaq üçün işlədilən sintetik maddələri suda qarışdırmaqla; Hazırlanma qaydası: Sintetik yuyucu maddələrdən istifadə etməklə hopdurucu məhlul hazırlamaq üçün 500 q maddəni 40-50 dərəcə qızdırılmış 2,5 l suda əridir və bunu 2-3 dəqiqə ərzində açıq - sarı rəngli məhlul alınana qədər qarışdırırlar.

İki cür hopdurucu məhlul hazırlamaq mümkündür:

1) 250-300 q sabun yonqarını 60-70 dərəcəyədək qızdırılmış 2 litr suda əridir, sabun suda tamamilə əriyəndən sonra buna 0,5 litr bitki yağı qatır və bunu 2-3 dəqiqə ərzində açıq-sarı rəngli məhlul alınana qədər qarışdırırlar.

2) 250-300q sabun yonqarını 60-70 dərəcəyədək qızdırılmış 2 litr suda əridir, sabun suda tamamilə əriyəndən sonra buna 0,5 litr mineral (bitki yağı) əlavə edirlər.

Alınan qatışıqı azacıq qızdırmaqla emulsiya halına düşənə qədər 5 dəqiqə qarışdırırlar. Hopdurulacaq paltar dəstini hər hansı qaba qoyub üstündən isti məhlulu bərabər sürətdə tökürlər. Məhlul paltara hopandan sonra onu çıxarıb iç üzünə çevirir və bir daha hopdururlar. Sonra partarı yüngülcə sıxıb açıq havada qurudurlar. Yardımcı vasitələrdən radioaktiv, kimyəvi və ya bakterial maddələrlə zəhərlənmə təhlükəsi yaranarkən istifadə edirlər.

Ətraf havanın hərərətindən asılı olaraq adamların dəri səthini qoruyan vasitələrdə qalma müddəti:

+30⁰ C və daha artıq – 15-20 dəq. ekranlayıcı nəm kombinezosuz və 1-1,5 saat nəm kombinezonla;

25-29⁰ C – 30 dəq. qədər ekranlayıcı nəm kombinezosuz və 1,5-2 saat nəm kombinezonla;

20-24⁰ C – 45 dəq. qədər ekranlayıcı nəm kombinezosuz, 2-2,5 saat nəm kombinezonla;

15–19⁰ C – 2 saata qədər ekranlayıcı nəm kombinezosuz və 2 saatdan artıq nəm kombinezonla;

+15⁰ C aşağı 3 saatdan artıq nəm kombinezonsuz.

Radioaktiv tozdan mühafizə olunmaq üçün əhali adi paltarları uyğunlaşdırıla bilər. Belə paltarların hermetikliyini təmin etmək üçün onlara əlavə hissələr: sinəbənd, başlıq, şalvarın yanda düymələnən yerlərinə xiştəklər tikmək lazımdır.

RM-dən mühafizə üçün həmçinin dərisəthini qoruyan əlaltı vasitələrdən istifadə oluna bilər.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, təcridedici mühafizə paltarlarında qalma müddəti məhduddur.

Kimya əleyhinə fərdi paket və onlardan istifadə qaydaları.

Kimya əleyhinə fərdi paket KFP-8 (İPP-8) – dəri səthinin ZM damcıları və ya dumanı ilə habelə radioaktiv maddə və bakterial vasitə aerozolları ilə zəhərlənmiş açıq sahələrini və bu sahələrə toxunan paltar hissələrini qismən sanitariya təmizlənməsindən keçirmək üçündür. Bu paket içərisində hər cür ZM-ni zəhərsizləşdirmək üçün polideqazasiya mayesi olan şüşə flakondan və 4 ədəd pambıq-tənzif salftədən ibarətdir.

Şəkil 60. Kimya əleyhinə fərdi paket KFP-8 (İPP-8)

Bir sıra ZM, xüsusən fosforlu-üzvi maddələr hətta fiziki zədələnməsi olmayan dəri örtüyündən bədənə sürətlə sorula bildiyi üçün deqazasiyanın səmərəliliyi zəhərlənmədən sonra sanitariya təmizlənməsinə başlanmasında müddətindən bilavasitə asılı olur. Qismən sanitariya təmizlənməsi ZM mühafizə edilməmiş dəri örtüyünə təsir göstərmədən sonrakı 5 dəqiqə müddətində keçirilsə, onda təmizlənmə son dərəcə səmərəli olacaqdır. Fərdi sarğı paketi yanlara, yanıq yerlərinə sarğı qoymaq, habelə bəzi növ qanaxmaları dayandırmaq üçün işlədilir.

XII FƏSİL

Fövqəladə hallar zamanı əhalinin köçürülməsi.

Dinc və müharibə dövründə əhalinin köçürülməsinin prinsipləri.

Köçürmə tədbirləri fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin ən səmərəli üsullarından biridir. Sülh və müharibə dövründə əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Mülki Müdafiə qərargahı tərəfindən hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Dəmir yolu İdarəsi, «Azərvətonəqliyyat» Dövlət Konserni ilə razılaşdırılmış «Sülh və Müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hallarda Azərbaycan Respublikasında əhalinin köçürülməsi haqqında Əsasnamə»yə uyğun həyata keçirilir.

Köçürmə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin ən səmərəli üsullarından biridir.

Köçürmə tədbirləri həm sülh dövründəki fəvqəladə hallarda (təbii fəlakətlər və qəzalar zamanı), həm də müharibə dövrünün fəvqəladə hallarında (müasir kütləvi qırğın vasitələri işlədilərəkən) əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həyata keçirilir.

Köçürmə (təxliyə) - adamların həyatı və fəaliyyəti üçün təhlükə yaranan rayonlardan əhalinin mütəşəkkil surətdə çıxarılıb (nəqliyyatda və piyada) təhlükəsiz rayonlarda (zonalarda) yerləşdirilməsi üzrə tədbirlər kompleksidir.

Köçürmə tədbirləri əhalini təhlükəli sahələrdən (zədələmə ocaqlarından) təhlükəsiz rayonlara vaxtında çıxarmağa və bununla da fəvqəladə halların təsirindən törəyən tələfatı maksimum dərəcədə azaltmağa imkan verir.

Keçmiş müharibələrdə, xüsusən də Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə köçürmə işləri geniş tətbiq edilmişdi. Hazırda, sülh dövründə Çernobil atom elektrik stansiyasında (ÇAES) qəza ilə əlaqədar olaraq geniş köçürmə işləri aparılmış, bu stansiya ətrafındakı 30 km-lik zonadan, həmçinin Ukraynanın, Belorusiyanın və Rusiya Federasiyasının bir sıra yaşayış məntəqələrindən əhali çıxarılmışdır. Daşkəsən və Zaqatalada zəlzələ, Gürcüstan və Sabirabadda daşqınlar, su basmaları, İsmayilli rayonunda sürüşmə və digər rayonlarda baş verən fəvqəladə hallar zamanı da köçürmə tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Keçmişdə həyata keçirilən köçürülmə tədbirləri müasir dövrdəki müharibələr şəraitində nəzərdə tutulan köçürülmələrdən prinsipcə fərqlidir. Məsələn, II Dünya müharibəsi zamanı əhali düşməndən əks tərəfdə yerləşən uzaq rayonlara köçürülürdü.

Müasir şəraitdə köçürülmə düşmənin nüvə zərbələri endirəcəyi ən çox ehtimal edilən şəhərlərdən və obyektlərdən əhalinin çıxarılıb bu şəhərlərin hər tərəfindəki bütün təhlükəsiz rayonlarda yerləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Köçürmə tədbirləri və fəvqəladə hallar ehtimal olunan rayonlarda sülh və müharibə dövrlərində adamların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaranarkən qısa müddətdə ya qabaqcadan, ya da zədələyici amillər əhaliyə bilavasitə təsir göstərərəkən dərhal yerinə yetirilməlidir. Köçürmə tədbirləri düşmən tərəfindən müasir adi silahlar və kütləvi qırğın vasitələri tətbiq edilməsi, həmçinin təbii fəlakətlər, güclü istehsalat qəzalarının baş verməsi ehtimalları nəzərə alınmaqla çox variantda planlaşdırılmalı, yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq köçürmə işlərinin müxtəlif variantlarda yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

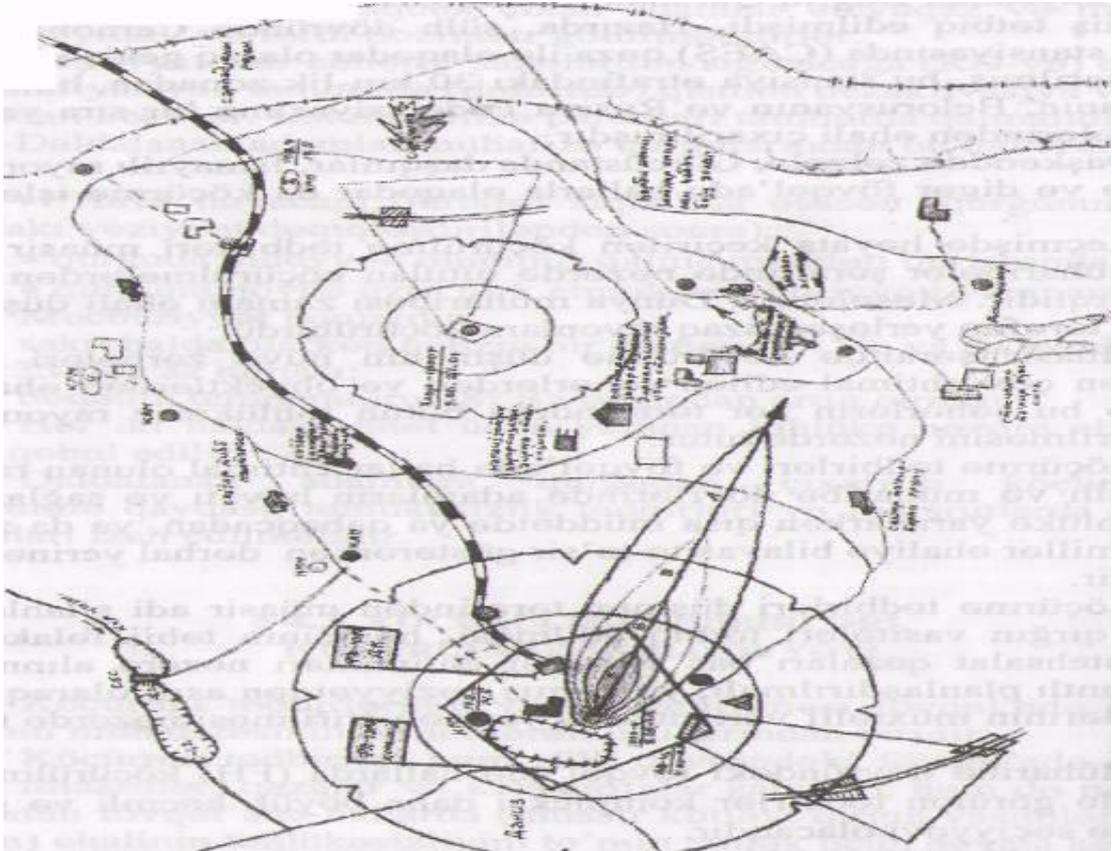
Müharibə dövründəki fəvqəladə hallarda (FH) köçürülmə bu məqsədlə görülən tədbirlər kompleksi daha böyük həcmli və geniş dairədə səciyyəvi olacaqdır. Köçürülmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iri şəhərlərdən, vacib obyektlərdən və təhlükəli sahələrdən əhali əvvəlcədən çıxarılıb şəhərdənkənar zonadakı aztəhlükəli rayonlarda yerləşdirilir.

Bunun sayəsində iri şəhərlərin əhalisinin sayı dəfələrlə azaldılır, şəhərlərdə qalan (vacib obyektlərdə işlədilər) adamların mühafizə qurğularında daldalandırılması işi yüngülləşir, müasir qırğın vasitələrinin təsirindən baş verə biləcək tələfatı maksimal dərəcədə azaltmaq imkanı yaranır.

Müharibə dövründə təhlükəli rayonlarda işini davam etdirən obyektlərin fəhlə və qulluqçuları köçürülüb təhlükəsiz zonada yerləşdirildəndən sonra təhlükəli rayona növbələr üzrə işə gətirilir və işdən sonra dincəlmək üçün təhlükəsiz zona yerinə aparılır. (Keçmişdə bu qaydada fəhlə və qulluqçuların seyrəldilməsi deyilirdi, indi bu anlayış işlədilmir),

Təhlükəsiz zona - düşmən basqını gözlənilən şəhərlərin və əlahiddə obyektlərin ətrafında ehtimal olunan dağıntı zonalardan və digər təhlükəli rayonlardan kənarında əhalinin qəbul edilməsi, yerləşdirilməsi və yaşaması üçün yararlı olan ərazidir.

Əhalinin köçürüləcəyi nəzərdə tutulan şəhərlərdəki hər bir müəssisə, idarə, təşkilat, məktəb üçün təhlükəsiz zonada yerləşmə rayonu müəyyən edilir ki, bu rayon oraya köçürüləcək fəhlələrin, qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqələrini əhatə edə bilər. Əhalinin köçürüləcəyi nəzərdə tutulan şəhərlərdəki hər bir müəssisə, idarə, təşkilat, məktəb üçün təhlükəsiz zonada yerləşmə rayonu müəyyən edilir ki, bu rayon oraya köçürüləcək fəhlələrin, qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqələrini əhatə edə bilər. İri şəhərlərdə işini davam etdirən müəssisələrin fəhlə və qulluqçuları təhlükəsiz zonada elə məsafədəki rayonlarda yerləşdirilməlidir ki, burada onların təhlükəsizliyi təmin edilsin, işə aparılması və dincəlmək üçün təhlükəsiz zonaya gətirilməsinə isə minimal (ən çoxu 4 saat) vaxt sərf edilsin.

Bu zaman təhlükəsiz zona aşağıdakı şərtləri təmin etməlidir:

- müasir qırğın silahlarının təsirindən dağıntı və daşqınlardan əhalinin etibarlı mühafizəsini;
- müəssisələrin iş növbələrindəki işçilərin təhlükəsiz zonadan obyektə minimal vaxt sərf etməklə gətirilməsini;
- MM qüvvələrinin zədələnmə ocağına yeridilməsi üçün əlverişli surətdə qruplaşdırılmasını;
- lazımi gigiyena-sanitariya şəraitini.

Köçürüləcək əhalinin təhlükəsiz zonada yerləşdiriləcəyi rayonların və yaşayış məntəqələrinin müəyyən edilməsi, hazırlanması və təşkil edilməsi işləri əvvəlcədən, hələ sülh dövründə başlanılır, fəvqəladə hallar təhlükəsi yaranan dövrdə tam surətdə başa çatdırılır.

Bu məqsədlə:

- nəqliyyat yolları təkmilləşdirilir və qaydaya salınır;
- mövcud olan rabitə, ondan idarəetmə orqanlarının istifadə etməsi məqsədilə inkişaf etdirilir;
- mənzil fondu, tibb, kommunal, mədəni-maarif, ticarət müəssisələri və digər sahələr köçürülüb gətirilən əhalinin yerləşdirilməsi və ona xidmət göstərilməsinə hazırlanır;
- əlavə su təchizatı məntəqələrinin yaradılması və avadanlıqlaşdırılması, digər mühəndis-texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsi işləri təşkil edilir.

Əhalinin köçürülməsi ***istehsalat-ərazi prinsipi*** üzrə təşkil edilir. Bu o deməkdir ki, bütün fəhlə və qulluqçuların, onların ailə üzvlərinin, ali məktəb tələbələrinin və orta ixtisas məktəbləri tələbələrinin, texniki-peşə və orta məktəb şagirdlərinin obyektlər üzrə təhlükəli rayonlardan çıxırılıb təhlükəsiz zonada yerləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Qalan əhali isə ərazi prinsipi üzrə yaşayış yerlərindən köçürülür.

Əhalinin köçürülməsinin əsas üsulu ***kombinasiyalı*** üsuldur, bu zaman adamların əksəriyyəti piyada, bir qismi isə əldə olan bütün nəqliyyat vasitələri ilə təhlükəli zonalardan dərhal çıxarılır.

Köçürülən əhalinin qeydiyyatı üçün əsas sənədlər şəxsiyyəti təsdiq edən vəsiqə və iş, yaxud yaşayış yerində tərtib olunmuş köçürülənlərin siyahısından ibarətdir.

Köçürülmə tədbirlərinin iki növü var.

Onlardan;

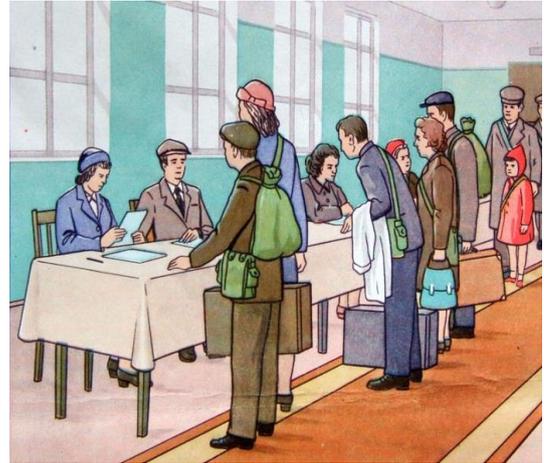
1. Tam köçürmə;
2. Qismən köçürmə.

1. Tam köçürmə - yalnız müharibə zamanı su basma hallarda, zəlzələ və vulkan püskürməsi nəticəsində bu tədbirlər görülməlidir.

2. Qismən köçürülmə hallarında ilk növbədə: internat məktəblərinin şagirdləri, uşaq evlərindəki uşaqlar, ali məktəb tələbələri, orta ixtisas məktəblərinin şagirdləri - bu məktəblərin professor-müəllim heyəti və onların ailə üzvləri ilə birlikdə, həmçinin qocalar evində yaşayan təqaüdçülər və onlara xidmət edən heyət təhlükəli rayonlardan çıxarılır. Belə əhalinin daşınması nəqliyyat vasitələrinin sülh dövründəki hərəkət cədvəllərini pozmadan, bütün nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə yerinə yetirilir.

Əhalinin köçürülməsi işini bilavasitə yerinə yetirmək üçün köçürmə komissiyalarının qüvvələri ilə **toplanış-köçürmə məntəqələri** (TKM) açılır. Bu məntəqələr adətən, adamlar nəqliyyat vasitələrinə mindiriləcək meydançaların və yolların yaxınlığındakı məktəb, klub binalarında və başqa ictimai binalarda açılır. Müxtəlif əhali toplanış-köçürmə məntəqələrinə əvvəlcədən obyektlər üzrə təhkim edilir.

Toplanış-köçürmə məntəqəsinə gələn əhali burada qeydə alınır. Sonra köçürüləcək əhali qruplara ayrılır: nəqliyyat vasitələrində aparılacaq adamlar: nəqliyyat vasitələrinin növləri üzrə qatarlar və avtomobil dəstələri üzrə, şəhərdən piyada çıxarılaçaq adamlar isə piyada dəstələri üzrə qruplaşdırılır.

Şəkil 61. Toplanış-köçürmə məntəqəsi.

Piyada hərəkət edən adamların istirahəti üçün istirahət (düşərgə) müddətləri nəzərdə tutulur: qısa istirahət (10-15 dəqiqəlik) - hər 1,5 saat hərəkətdən sonra, üçün istirahət (1-2 saatlıq) yolun ikinci yarısında, adətən ehtimal edilən güclü dağıntı zədələnmə zonasının hüdudlarından kənarında təyin edilir.

Piyada köçürülən əhalinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan rayonlar çox uzaqda olduqda, belə əhali üçün aralıq köçürmə məntəqələri təşkil edilə bilər.

Nəqliyyat vasitələrində köçürülən əhali təhlükəsiz zonada nəqliyyatdan düşürmə stansiyalarına və ya məntəqələrinə gətirilir, burada nəqliyyatdan düşürülür və sonra təşkil edilən köçürmə əhali də bu məntəqələrə gəlir. Köçürmə üzrə qəbuletmə məntəqələrinin işçiləri gətirilən əhalinin qarşılmasını, qeydə alınmasını və yerləşdirilməsini təşkil edir.

Şəkil 62. Nəqliyyatda və piyada köçürüləcək əhali.

Köçürmə zamanı ən lazımi şeyləri - paltar, ayaqqabı, alt paltarı, yataq ləvazimatı götürürlər. Hər bir adam özü ilə həmçinin ərzaq və bir qədər içməli su götürməlidir, 2-3 günlük ərzaq götürürlər: tez xarab olmayan, saxlanması daha rahat olan və yeməkdən əvvəl hazırlanması (uzun müddət bişirilməsi) tələb olunmayan ərzaq növləri - konserv konsentrat, qurudulmuş çörək və s. məhsullar götürmək daha yaxşıdır.

Köçürülən yaşlı adamlar sənədlərdən: şəxsiyyət vəsiqəsi, hərbi bileti, əmək kitabçasını və ya təqaüd vəsiqəsini, təhsili haqqında diplomu (attestati), evlənmə haqqında vəsiqəsini və uşaqların doğum şəhadətnaməsini özləri ilə götürməlidir.

Uşaqlar üçün paltar və ayaqqabı seçərkən, bunların mühafizə xüsusiyyətlərini və ilin fəslini nəzərə almaq lazımdır. Üç yaşadək olan uşaqlar üçün uşaq ərzaq malları - uşaq yeməyi, quru süd, konservləşdirilmiş şirələr və s. ehtiyatları hazırlanmalıdır.

Sənədlərdən - uşaqların yaş kağızlarını və məktəb gündəliklərini götürürlər.

Köçürülən uşaqların paltarı və ərzağı yığılmış çamadana (arxa çantasına) çətələ (birka) bənd etmək və onun üzərinə uşağın soyadını, adını, atasının adını, ev ünvanını və köçürülmə məntəqəsinin adını aydın surətdə yazmaq lazımdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların həmişə geydiyi paltarın daxili cibinə də bu cür çətələ: uşağın adı, atasının adı, soyadı, təvəllüdü, ata və anasının ev və iş yerinin ünvanları göstərilən vərəq qoyulur; bu məlumatlar yazılmış ağ parça tikəsi uşağın paltarının astarına (yaxanın altında) tikilsə, daha yaxşı olar. Köçürülən əhalinin ərzaqla təminatı ictimai iaşə müəssisələrinin bazası əsasında təşkil edilir, lazımi hallarda əlavə iaşə məntəqələri (yeməxanalar) açılır. Respublikada, şəhər və rayonlarda bütün köçürmə tədbirləri üzrə ümumi hesablamalar aparılır, burada hər bir konkret fəvqəladə hadisə təhlükəsi yaranarkən və baş verərkən köçürmə işlərinin icrasına cəlb ediləcək qüvvə və vasitələr hesablanıb müəyyən edilir.

Şəkil 63. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların piyada köçürülməsi.

Köçürülmə zamanı adamlar öyrəndikləri yaşayış yerlərini tərk etməyə, əmlakının xeyli hissəsini evlərində qoyub getməyə, vərdiş etmədikləri şəraitdə yerləşib yaşamağa vadar olacaqlar. Hamı başa düşməlidir ki, adamların həyatını xilas etmək naminə bu çətinlik və məcburiyyətə tab gətirmək lazımdır. Buna görə də müəyyən olunmuş sərəncamları yerinə yetirmək, bu mürəkkəb tədbirlərin həyata keçirilməsində onlara kömək göstərmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Təhlükəsiz rayonların əhalisi isə təhlükəli zonalardan köçürülüb gətirilmiş əhalinin həyat şəraitinin təmin olunması: radiasiya əleyhinə daldalanacaq düzəldilməsi, tənəffüs üzvlərini qoruyan ən sadə mühafizə vasitələri hazırlanması, ictimai binaların yaşayış yeri kimi uyğunlaşdırılması, əlaltı materiallardan məişət əşyaları (çarpayı, kürsü, döşək və s.) düzəldilməsi işlərində fəal iştirak etməli-yardım göstərməlidir.

Köçürmə orqanları və köçürmə komissiyalarının vəzifələri.

Köçürülmənin müvəffəqiyyəti köçürülən əhalinin şəhərdənkənar təhlükəsiz zonalarda qəbul edilib yerləşdirilməsinin necə təşkil edildiyindən və həyata keçirildiyindən asılı olacaqdır. İcra hakimiyyəti başçıları əhalinin və müəssisələrin şəhərdənkənar zonalarda qəbul edilməsi və yerləşdirilməsinin əsas təşkilatçısıdır. Onlar bu işlərə kənd və qəsəbə icra hökumət nümayəndələri MM qərargahları, köçürmə komissiyaları, qəbuletmə və toplanış köçürmə məntəqələri, nəqliyyata mindirmə (yükləmə) və nəqliyyatdan düşürmə (boşaltma) stansiyaları (məntəqələri) vasitəsilə rəhbərlik edirlər.

Köçürmə komissiyası hələ sülh dövründə yaradılır. Adətən, rayonun İcra hakimiyyətinin başçısı müavini köçürmə komissiyasının sədri təyin edilir. Komissiyanın heyətinə rayon tibb xidmətinin, kənd təsərrüfatı istehsalat idarəsinin, rayon istehlak cəmiyyətinin, rayon polis şöbəsinin, nəqliyyat xidmətinin, rabitə və xəbərdarlıq xidmətinin, təhsil şöbəsinin, ictimai təminat şöbəsinin nümayəndələri, hərbi komissarlığın işçiləri, mənzil-kommunal şöbəsinin, rayon həmkarlar təşkilatı nümayəndələri, habelə 3-4 texniki işçi daxil edilir

Əhalinin qəbul olunub yerləşdirilməsi üzrə rayon köçürmə komissiyası - rayonun mülki müdafiə qərargahı ilə birlikdə aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirir:

- fəhlə-qulluqçuların və əhalinin yerləşdiriləcəyi rayonların müəyyən edilməsi üzrə təkliflər hazırlayır,
- bu rayonların hazırlanması və təmin olunmasında iştirak edir,
- köçürülənləri qəbul edən məntəqələrin miqdarını və yerlərini müəyyənləşdirir,
- uşaqları, əlilləri və qocaları nəqliyyatdan düşürmə (boşaltma) məntəqəsindən yerləşdirmə məntəqələrinə daşımaq üçün lazım olacaq nəqliyyat vasitələrinin miqdarını müəyyən edir.

Bundan əlavə, köçürmə komissiyası mülki müdafiə planının əsas bölmələrindən birinin – “Köçürülən əhalinin qəbul olunması və yerləşdirilməsi planı”nın işlənilməsində iştirak edir, habelə əhalinin tibb xidməti, ərzaq, ən lazımlı şeylər və kommunal-məişət xidməti ilə təmin olunması üçün digər əlaqədar təşkilatlar ilə birlikdə fəaliyyət göstərir; qəbuletmə məntəqələri üçün rəisləri və xidmətçi heyəti seçir, təsdiq olunması üçün onları Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısına təqdim edir; qəbuletmə məntəqələrinin şəxsi heyətinin işə hazırlanmasını təşkil edir və həyata keçirir, köçürülən əhalinin rayonda qəbul olunmasına və yerləşdirilməsinə rəhbərlik edir.

Rayonun köçürmə qəbuletmə məntəqələri ölkəyə basqın təhlükəsi yarandığı FH elan edilərkən açılır, eyni zamanda şəhər əhalisinin yaşayış məntəqələrində yerləşdirilməsi planını dəqiqləşdirir, gələn qatarları qəbul etmək üçün nəqliyyatdan düşürmə (boşaltma) stansiya və məntəqələrində hazırlıq işləri görür; şəhərdən gələn əhalini yerləşdirmə yerlərinə daşımaq üçün nəqliyyat vasitələrini hazırlayır; tibb və məişət xidmətlərini təşkil etmək üçün tədbirlər keçirirlər. İcra hökumət nümayəndələri rəhbərləri və onların qərargahları şəhərdən gələn adamların yerləşdirilə biləcəyi mənzil fondunu, istehsalat binalarını və digər tikintiləri əvvəlcədən bölüşdürür; uşaqları və qocaları yerləşdirmə məntəqələrindəki daşımaq üçün lazım olan nəqliyyat vasitələrini müəyyənləşdirir; fəhlələrin, qulluqçuların və köçürülən əhalinin qəbul edilməsi və yerləşdirilməsi planını işləyib hazırlayırlar. Onlar özlərinin bu işlərini rayon qəbuletmə komissiyası ilə razılaşdırırlar. Çox sayda əhali qəbul edən iri təsərrüfatlarda köçürülənləri qəbuletmə məntəqələri təşkil olunur. Az miqdarda köçürülən olduqda qəbuletmə məntəqəsi yaradılmır. Təsərrüfat işlərini və köçürülən əhalini həm rayonun qəbuletmə məntəqələrində, həm də bilavasitə nəqliyyatdan düşürmə (boşaltma) məntəqələrində qəbul edə bilirlər.

Birinci halda qəbuletmə məntəqələri təsərrüfatların mərkəzi malikanələrində, ikinci halda isə bilavasitə düşürmə (boşaltma) məntəqələrində təşkil edilir.

Köçürülənləri qəbuletmə məntəqələrinin ictimai binalarda (məktəblərdə, klublarda) yerləşdirmək məqsədəuyğundur. Bu gələn əhalini günün və ilin istənilən vaxtı, habelə hər cür havada müvəqqəti olaraq həmin binalarda yerləşdirməyə imkan verir.

Qəbuletmə məntəqələrinin qarşısına böyük və məsul vəzifələr qoyulur. Onlar gələn əhalini qarşılamalı, onları qeydə almaq, yaşayış məntəqələri üzrə bölüşdürməli və adamları yerləşdirmə yerlərinə mütəşəkkil surətdə yola salmalıdırlar.

Qarşısına qoyulan vəzifələrdən və şəraitdən asılı olaraq məntəqənin heyətinə aşağıdakı şəxslər daxil edilə bilər:

- məntəqənin rəisi və onun tərbiyə üzrə müavini;
- qeydə alma və uçot qrupu (10-12 nəfər);
- komendant və növbətçilər (3-5 nəfər);
- köçürülənləri qarşılama qrupu (16-21 nəfər); komplektləşdirmə və yola salma qrupu (6-7);
- iaşə qrupu (3 nəfər);
- tibb məntəqəsinin işçiləri (2 nəfər);
- ana və uşaq otağının xidmətçiləri (2 nəfər)
- ictimai asayiş mühafizə qrupu (4-6 nəfər).

Köçürülənləri qəbuletmə məntəqəsinin işini daha yaxşı təşkil etmək məqsədilə lazımi sənədləri hələ sülh dövründə hazırlayırlar. Bu sənədlərin miqdarı və məzmunu müxtəlif hallarda müxtəlif olacaqdır.

Əsas sənədlər bunlardır:

- məntəqədə qəbul edilməli olan köçürülən şəxslərin siyahısı;
- məntəqənin şəxsi heyətinin siyahısı;
- xəbərdarlıq sxemi;
- MM rəhbər heyətinin telefon nömrələrinin siyahısı;
- köçürülən əhalinin yerləşdiriləcək yaşayış məntəqələrinin siyahısı;
- köçürülənləri yerləşdirmə yerlərinə daşımaq üçün ayrılan nəqliyyat vasitələrinin növləri üzrə miqdarı;
- köçürmə vəsiqələrinin nümunələri;
- köçürülənləri uçota almaq üçün sənədlərin formaları;
- məntəqənin şəxsi heyətinin xidməti vəzifələri cədvəli.

Köçürülənləri qəbuletmə məntəqəsinin rəisi vəzifəsinə rəhbər işçilərdən biri təyin olunur. O, sülh dövründə: gələn əhalinin qəbul olunması və yerləşdirilməsi qaydalarını və qəbuletmə məntəqəsinin iş qaydasını öyrənməli, qəbuletmə məntəqəsinə gələcək əhalinin miqdarını, onların yerləşdiriləcəyi yaşayış məntəqələrini, qatarların və avtomobil kalonlarının nömrələrini, düşürmə məntəqələrinin və qatarların təxminən nə vaxt gələcəyini, habelə radiasiyadan qoruyan daldalanacaqların yerini bilməlidir.

Ərazi zəhərlənərkən o, adamların radiasiyadan qoruyan daldalanacaqlarda mühafizə olunması üçün tədbir görür.

Komendant məntəqə binasının işə hazırlanması və avadanlıqla təmin olunması üçün məsuliyyət daşıyır.

Şəhərdəki obyektlərdə (zavod, fabrik) köçürmə komissiyası, toplanış-öçürmə məntəqələri yaradır, habelə nəqliyyata mindirmə (yüklənmə) stansiyaları (körpüləri, məntəqələri) təyin edilir. Şəhər obyektinin köçürmə komissiyası köçürülməli olan fəhlə qulluqçuları və onların ailə üzvlərini hesaba alır, toplanış-köçürmə məntəqələrini təşkil edir, habelə köçürülmə qaydalarını müəyyənləşdirir. O, həmçinin şəhərdən kənar zonanı əvvəlcədən yoxlayır və kənd təhlükəsi rayonunun köçürülənləri qəbul etmə komissiyası ilə birlikdə yerləşdirilmə məntəqələrini dürləşdirir.

Köçürülməli olan şəxslərin siyahısını vaxtaşırı yoxlayıb dəqiqləşdirirlər. Siyahının bir nüsxəsi toplanış-köçürmə məntəqəsində saxlanır, ikinci nüsxəsi isə köçürülmə planının surəti ilə birlikdə kənd rayonunun qəbul-ətmə komissiyasına verilir.

Toplanış-köçürmə məntəqələrində (TKM) əhali toplanır, qeydə alınır, mütəşəkkil surətdə nəqliyyata mindirilir və şəhərdən kənar zonaya yola salınır. Bu məntəqələr köçürülən əhalinin iş və ya yaşayış yerlərində hər 2-3 min adam üçün bir məntəqə hesabı ilə rayon (şəhər) İcra Hakimiyyəti Başçısının qərarı əsasında yaradılır.

Toplanış-köçürmə məntəqəsinin heyəti yerinə yetirilən vəzifələrdən və şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Toplanış-köçürmə məntəqəsinin rayon (şəhər) köçürmə komissiyası ilə rabitə vasitəsi olmalıdır.

Qeydə alma və uçot qrupunun - işçiləri məntəqəyə gələn əhalinin uçotunu aparır, vaqonun (maşının) nömrəsini, vaqona, maşına cavabdeh şəxsin soyadını köçürülənlərə deyir, habelə köçürmə vəsiqəsi olmayan şəxslərə həmin vəsiqələri verir.

Əhalini xəbərdar edən qrup - köçürülmənin başlanması haqqında vətəndaşlara xəbər verir, onlardan qəbz almaqla köçürmə vəsiqələrini paylayır, toplanış-köçürmə məntəqəsinə nə vaxt gəlmək lazım olduğunu və onun harada yerləşdiyini izah edir.

Nəqliyyata mindirən və piyada kolonlarını komplektləşdirən qrup - adamların nəqliyyata mindirilməsini, piyada kolonları təşkil edir, kolonlara cavabdeh şəxsləri təyin edir, nəqliyyatda və piyada gedərkən davranış qaydalarını köçürülənlərin nəzərinə çatdırır.

Tibb məntəqəsi xəstəxanalara yardım göstərmək və toplanış-köçürmə məntəqəsi yerləşən sahənin lazımi sanitariya şəraitini təmin etmək üçündür. Qrupun heyətinə həkim, feldşer, tibb bacıları və sanitarlar daxil edilir. Məntəqənin həkimi bu toplanış məntəqəsinə yazılmış müəssisələrin, idarələrin tibb işçilərindən və ya şəhərin tibb idarələrinin əməkdaşlarından mülki müdafiənin tibb xidməti tərəfindən təyin olunur. O, toplanış məntəqəsinə və yerləşdirmə yerlərinə gedərkən əhalinin tibbi təminatına cavabdehdir. Tibb məntəqəsinin həkimi: köçürülənlər, xüsusən də uşaqlar və qocalar üzərində müşahidə aparmalı; ilk tibbi yardım göstərmək üçün məntəqədə lazımi dərman və tibb avadanlığı ehtiyatı saxlamalıdır. Bütün ağır xəstələnmə halları haqqında o, dərhal toplanış-köçürmə məntəqəsinin rəisinə (obyektin, şəhərin tibb xidməti rəisinə) məlumat verməli və onların göstərişi üzrə xəstələri yaxındakı müalicə müəssisələrinə göndərməli; toplanış-köçürmə məntəqəsi binasının və xüsusən də ümumi istifadə yerlərinin sanitariya-gigiyena vəziyyətinə nəzarət etməli; köçürülənlər arasında tibb xidmətinin göstərişi əsasında sanitariya-gigiyena, habelə profilaktika tədbirlərini təşkil etməli və həyata keçirməli; görülən işlər barədə məntəqə rəisinə və obyektin (şəhərin) mülki müdafiə rəisinə məlumat verməlidir.

İctimai asayişin mühafizə qrupu - polis işçilərindən və könüllü xalq drujinalarının üzvlərindən yaradılır. Qrupun rəisi ictimai asayiş xidməti tərəfindən təyin edilir və operativ cəhətdən toplanış-köçürmə məntəqəsi rəisinin tabeliyində olur. O, məntəqədə və yüklənmə stansiyasına gədən yollarda ictimai asayişin və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə tam cavabdehdir.

Toplanış-köçürmə məntəqəsinin komendantı - məntəqəyə yazılmış müəssisələrin, təşkilat və idarələrin rəhbər heyətindən təyin olunur və köçürmə məntəqəsinin rəisinə tabe olur. O, məntəqəni telefon, radio, lazımı avadanlıq və su ilə təmin etməli, nəqliyyata minməyə kömək edən qrup üçün adamlar ayırmalı, adamların mühafizəsi üçün əvvəlcədən tədbirlər nəzərdə tutmalıdır.

Dəmiryol qatarı (avtomobil kalonu) rəisi - köçürülən əhalinin yerləşdirilmə rayonlarına (məntəqələrinə) vaxtında daşınmasına cavabdehdir. Ona, qatar briqadası da daxil olmaqla qatarın bütün şəxsi heyəti tabedir. Qatar rəisi rabitə vasitələrindən (teleqraf, telefon, radio) və nəqliyyatdan pulsuz istifadə etmək imtiyazına (xidməti iş üçün) malikdir.

Köçürmə işlərini, xüsusən bu hadisələr gözlənilmədən baş verərkən, qısa müddət ərzində mütəşəkkil surətdə yerinə yetirilməsini təmin etmək təsərrüfat obyektləri rəhbərlərinin, fəvqəladə komissiyaların və mülki müdafiə qərargahlarının vacib vəzifələrindəndir.

Köçürülmə (təxliyyə) tədbirlərinin təbii xarakterli fəvqəladə hadisələr, qəzalar və fəlakətlər zamanı təxliyyənin xüsusiyyətləri.

Zəlzələ baş vermiş rayonlarda əsas həyat təminatı sistemləri sıradan çıxarsa əhalinin köçürülməsi yerinə yetirilir. Köçürülmə yerli və ya regional səciyyəli olur. Köçürülmə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi müddəti yol-nəqliyyat imkanları ilə müəyyən olunur və köçürülmə nəqliyyat sistemlərinin bərpasından sonra yerinə yetirilir. FH zonasında qalmış əhalinin ilk növbədə həyat təminatı təşkil olunur. Köçürülmə bir mərhələdə aparılır, müvəqqəti yerləşmə, zərərçəkmiş rayonlarda təşkil olunur. Bu məqsədlə şəhərdəki meydançalar, stadionlar və digər təhlükəsiz yerlər istifadə olunur. Mənzillərini itirmiş insanlar müvəqqəti olaraq çadırlarda, vaqonlarda, yığma evlərdə, su nəqliyyatı gəmilərində yerləşdirilir. Yanğınlar zamanı onun adamlara göstərdiyi psixoloji təsiri nəzərə almaq lazımdır: məlumdur ki, hətta kiçik bir yanğın zamanı yaranan çaxnaşma xeyli təlafata səbəb olur. Məs; meşə yanğınları vaxtı adamlar yanğının yayılma sürətini nəzərə almadan onun ön səddindən qaçıb uzaqlaşmağa çalışır, lakin çox vaxt buna nail ola bilmirlər. Fəlakətli subasılmış ərazilərdə köçürülmə hidro-texniki qurğularda qəzalar, çay və su hövzələrində suyun səviyyəsinin qalxması zamanı təşkil olunur. Hidro-texniki qurğularda qəza proqnozu ehtimalı olduqda əvvəlcədən köçürülmə təşkil olunur. Köçürülmə **lokal** və ya **yerli** xarakter daşıyır. Əgər köçürülmə üçün zaman azdırsa, köçürülmə ərazi prinsipi üzrə bir və ya iki mərhələdə aparılır. Qəza zamanı hidro-texniki qurğunun dağılma təhlükəsi olduqda təcili köçürülmə su dalğasının 4 saat müddətində çata biləcəyi zonadan kənar əraziyə edilir.

Kimya təhlükəli obyektlərdə qəzalar zamanı zəhərlənmə zonasında olan əhali təcili olaraq güclü təsirli zəhərli maddənin (GTZM) buludunun yayıldığı zonanın sərhədlərindən uzaq əraziyə köçürülür. Zəhərleyici maddənin növündən asılı olaraq zəhərlənmə zonasından ya yüksəklik ərazi ilə (məs: xlorla zəhərlənmə zamanı), ya da çökəklik ərazisi ilə (məs: ammonyakla zəhərlənmə zamanı) çıxmaq lazımdır. Kimyəvi təhlükəli obyektlərin bilavasitə yaxınlığında yaşayan əhalini, GTZM buludunun tez yayılmasına görə, adətən, ərazidən tez çıxarmaq mümkün olmur.

Ona görə də həmin ərazidəki əhali yaşayış binalarında (istehsal və xidməti binalarda) otaqları kipləşdirməklə və fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etməklə yuxarı və ya aşağı mərtəbələrdə (GTZM növündən asılı olaraq) sığınirlar.

Əhalinin mümkün tez köçürülməsi ilkin proqnoz məlumatlarına əsasən əvvəlcədən mümkün zədələnmə zonasından kənar əraziyə aparılır. GTZM ətraf mühitə yayılması ilə əlaqədar köçürülən əhalinin köçürüldüyü ərazidə qalma müddəti bir neçə saatdan bir neçə günə qədər ola bilər. Bu mühafizə vasitəsi iri miqyaslı qəzalar zamanı çox effektivdir.

Kimyəvi zəhərlənmə zonasından əhalinin və heyətin müvəffəqiyyətlə qısa müddətə köçürülməsi əvvəlcədən planlaşdırma, xəbərdarlıq, nəqliyyat, tibbi təminat, ictimai asayişin mühafizəsi və köçürülmənin təşkili tədbirlərinin yerinə yetirilməsi ilə mümkündür.

Əhalinin köçürülməsi qərarı GTZM insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaradan toksiki doza həddi proqnozlaşdırıldıqda verilir. Təxliyyə qərarı əsasən direktiv sənədlərdəki toksiki doza həddi normalarını aşdıqda verilir. Məsələn, ammonyak üçün toksiki doza həddi dəqiqədə 15 mq/l, xlor üçün 0,6 mq/l hesablanır və s. Bu həddi aşdıqda təxliyyə yerinə yetirilir.

Radiasiya təhlükəli obyektlərdə qəzalar zamanı əhalinin köçürülməsi, adətən, **yerli** və ya **regional** xarakter daşıyır. Əhalinin təxliyyə olunması qərarı radiasiya şəraitinin proqnozları əsasında verilir. Əgər proqnozlaşdırılan şüalanma həddi aşağı səviyyədədirsə, o zaman təxliyyə aparılmır. Əgər şüalanma proqnozuna görə şüalanma aşağı səviyyədə yuxarı olarsa, lakin yuxarı səviyyəyə qədər çatmırsa, o zaman köçürülmə təxirə salınır və konkret şəraitdən və yerli şərtlərdən asılı olaraq aparılır.

Əgər şüalanma proqnozu yuxarı səviyyədə olarsa, o zaman təxliyyə mütləq yerinə yetirilməlidir.

Əhalinin təxliyyəsi **2 mərhələdə** aparılır: birinci mərhələdə-təxliyyə olunan əhali köçürülmə məntəqəsindən mümkün radiasiya zədələnməsi zonası sərhədlərinə qədər çatdırılır; ikinci mərhələ isə təxliyyə olunacaq təhlükəsiz yerə çatdırılmadır.

XIII FƏSİL

Hərbiləşdirilməmiş mülki müdafiə dəstələri. Mülki müdafiə kəşfiyyatının təşkili və aparılması.

Hərbiləşdirilməmiş mülki müdafiə dəstələrinin təyinatı.

Mülki Müdafiə qüvvələri – mülki müdafiənin qoşun hissələrindən, ştatlı qəza-xilasetmə dəstələrindən, həmçinin nazirliklərin, baş idarələrin və icra hakimiyyəti başçılarının tabeliyində olmaqla, təsərrüfat obyektlərinin bazasında yaradılan və mülki müdafiənin xüsusi tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə cəlb olunan müxtəlif təyinatlı qüvvələrdən ibarətdir.

Mülki müdafiə qüvvələri – fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması, qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsi və başqa vəzifələri icra etmək üçün yaradılır.

Mülki müdafiə qüvvələrinin əsasını – hərbişdirilməmiş dəstələr təşkil edir. Bunlar sülh və müharibə dövrlərinin ehtimal olunan fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması, qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsinə cəlb olunan mülki müdafiə qüvvələrinin sayca ən böyüyüdür.

MM üzrə respublikamızın qanununa əsasən, mülki müdafiə dəstələri (qüvvələri) **ərazi-istehsalat prinsipi** üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasında, rayonlarda, şəhərlərdə, obyektlərdə və yaşayış məntəqələri üzrə yaradılır. Mülki müdafiə dəstələri (qüvvələri) hələ, sülh dövründə ayrı-ayrı təsərrüfat obyektlərində yaradılır. Dəstələr adamlarla, əsyalarla, texnika və nəqliyyat vasitələri, habelə, təchizat normasına uyğun, digər avadanlıqlarla idarə və təşkilatların daxili imkanları hesabına təchiz olunurlar.

Hərbiləşdirilməmiş mülki müdafiə dəstələrinə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan, 18 yaşından 62 yaşadək kişilər, 18 yaşından 55 yaşadək qadınlar cəlb edirlər.

Birinci və ikinci qrup əlillər, hamilə və 8 yaşınadək uşağı olan qadınlar, həmçinin 3 yaşadək uşağı olan orta və ali tibb təhsilli qadınlar dəstələrə cəlb olunurlar.

Mülki müdafiə dəstələri tabeliyinə və məqsədinə görə aşağıdakı növlərə bölünür:

- **Tabeliyinə görə** – ərazi dəstələri və obyekt mülki müdafiə dəstələrinə bölünürlər.

- **Yerinə yetirdikləri vəzifələrə görə** – obyektlərdə ümumi məqsədli mülki müdafiə dəstələri, xidmət dəstələri (xüsusi məqsədli dəstələr), kimyəvi təhlükəli obyektlərdə işə ixtisaslaşdırılmış dəstələr yaradılır.

- **Ümumi məqsədli MM dəstələri** – zədələmə ocaqlarında xilasetmə işləri aparmaq, təbii fəlakətlərin və istehsalat qəzalarının nəticələrini aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulur. Yığma komandalar (qruplar), xilasetmə dəstələri (komandaları, qrupları), yığma mexanizasiya dəstələri (komandaları) ümumi məqsədli dəstələr sayılır.

- **Mülki müdafiə xidmət (xüsusi təyinatlı) dəstələrinə** – kəşfiyyat, tibbi yardım, yanğınsöndürmə, rabitə, dozimetrik və kimyəvi nəzarət və s. dəstələr aiddir.

Yüksək təhlükəli obyektlərdə (AES, kimyəvi maddələrdən istifadə edən və s.) **ixtisaslaşdırılmış dəstələr** yaradılır.

Ərazi və sahə orqanları tərəfindən yaradılan hərbişdirilməmiş **ümumi və xüsusi təyinatlı mülki müdafiə dəstələri**, bilavasitə, həmin orqan rəhbərlərinin sərəncamı ilə fəaliyyət göstərir.

Hazırlıq dərəcəsinə görə, hərbişdirilməmiş dəstələrin bir hissəsi **yüksək hazırlıqlı** (hazırlığa gətirilmə vaxtı 2-6 saat), qalan dəstələr isə, **gündəlik (ümumi) hazırlıqlı** olurlar (hazırlığa gətirilmə vaxtı 6-24 saat).

Rayon Mülki müdafiə qərargahı və onun əsas vəzifələri.

Rayonun MM qərargahı – Rayonun İcra Hakimiyyəti başçısı, MM dəstələrinin işinə MM qərargahı və MM xidmət rəisləri vasitəsi ilə, gündəlik rəhbərliyi təşkil edir. Rayonun İcra Hakimiyyəti, onun şöbələri, habelə, digər idarə və təşkilatların işçilərindən təşkil olunur. MM qərargahına, adətən, ştatda olan işçi, qərargah rəisi rəhbərlik edir. MM qərargahının digər şəxsi heyəti, öz vəzifələrini əsas işdən ayrılmadan yerinə yetirirlər. Rayonun İcra Hakimiyyəti başçısı həmin şəxslərin bilavasitə, qərargahda, xidmətlərdə və obyektlərdə işləyəcəyi günləri (saati) müəyyən edir.

Qərargah heyətinin sayı konkret şəraitdən asılı olaraq müəyyən edilir.

Qərargah 12-16 nəfərdən ibarət ola bilər: qərargah rəisi, onun müvini, operativ kəşfiyyat şöbəsi (rəis və 2-3 köməkçi); döyüş hazırlığı qrupu (rəis və 2-3 köməkçi); mühəndis-texniki və radiasiyadan mühafizə qrupu (rəis və 1-2 köməkçi); maddi və texniki təminat qrupu (rəis və 1-2 köməkçi). Rayon İcra Başçısı rayon tabeliyində olan şəhərdə yerləşirsə, belə hallarda rayonun və şəhərin birləşmiş mülki müdafiə qərargahı yaradılır, həmçinin rayonun başçısına tabe olan vahid xidmətlər təşkil edilir.

Rayon qərargahının əsas vəzifələri - rayonun mülki müdafiə planını işləyib hazırlamaq və onun yerinə yetirilməsini təşkil etmək; əhalini, xalq təsərrüfatı istehsalını qorumaq və zərər çəkmiş şəhərlərə yardım göstərmək üçün mülki müdafiənin döyüş hazırlığını daim təmin etmək; əhaliyə mülki müdafiə siqnalları vasitəsilə xəbər vermək və dəstələrin, xidmətlərin arasıkəsilmədən idarə olunmasını təmin etmək; kəşfiyyatı təşkil etmək və ona müntəzəm rəhbərlik etmək; əhalinin və xalq təsərrüfatı istehsalı obyektlərinin nüvə, kimyəvi, bakterioloji və adi silahlardan, sülh mahiyyətli FH-dan mühafizəsinə dair tədbirləri işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək; mülki müdafiə xidmətləri və dəstələri şəxsi heyətinin hazırlığını təşkil etmək və onun keçirilməsinə nəzarət etmək; rayonun ərazisində yerləşən obyektlərin mülki müdafiə hazırlığına nəzarət etməkdir.

Rayon (şəhərin) mülki müdafiə xidmətləri – mülki müdafiə tədbirlərini, dəstələrin hazırlığını və zədələnmiş (zəhərlənmiş) yerlərdə iş görərkən onların düzgün idarə olunmasını təmin etmək üçün, yerli şəraiti və müvafiq bazanın olmasını nəzərə alaraq, Rayon (şəhər) İcra Hakimiyyətinin qərarı ilə rayon xidmətləri yaradılır.

Onlardan:

- Ərzaq və paltarla təchizat xidməti;
- Tibb xidməti;
- MM rabitə xidməti;
- MM yanğından mühafizə xidməti;
- MM içtimai asayişin mühafizə xidməti;
- Heyvanlarını və bitkiləri mühafizə xidməti.

Rabitə xidməti - rayon (şəhər) rabitə idarəsinin bazası əsasında təşkil olunur. Rabitə xidmətinin işçiləri: İcra Hakimiyyətinin nümayəndəsinə, idarələrin, müəssisələrin vəzifəli şəxslərinə və rayonun bütün əhalisinə fəvqəladə hadisələr təhlükəsi barədə vaxtında xəbər verir; MM siqnallarının verilməsini təşkil edir, rayonun bütün obyektləri ilə rabitə yaradır və onun daim fəaliyyətə hazır saxlayır; rayonun ərazisində fəaliyyət göstərən mülki müdafiə qüvvə və vasitələrinin idarə olunmasını təmin edir.

Tibb xidməti - tibb müəssisələrinin bazası əsasında yaradılır (xidmətin rəisi – rayonun baş həkimidir). Xidmət: müalicə-profilaktika, epidemiya əleyhinə və sanitariya-gigiyena tədbirlərini həyata keçirir; tibb dəstələrinin ixtisas hazırlığını təmin edir; zərər çəkmiş, zədələnmə ocağından çıxarılan adamların qəbul edilməsi, yerləşdirilməsi və müalicəsi üçün binaları hazırlayır.

İctimai asayiş mühafizə xidməti - rayon polis şöbəsinin bazası əsasında təşkil olunur (xidmətin rəisi - rayon polis şöbəsinin rəisidir). Xidmət: dövlət mülkiyyətini və ictimai mülkiyyəti, habelə vətəndaşların şəxsi əmlakını qorumaq; çaxnaşmanın qarşısını almaq; nəqliyyatın hərəkətini təmin etmək; əhalinin müəyyən edilmiş davranış qaydalarını yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək həvalə olunur. Xidmət köçürülmə işlərinə, mülki müdafiə siqnalları üzrə əhalinin daldalanmasına yardım göstərir, zədələnmə ocağına buraxılma rejiminin və bakterioloji yoluxma ocağında karantin tədbirlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Yanğından mühafizə xidməti - yanğından mühafizə təşkilatlarının bazası əsasında yaradılır (xidmətin rəisi - rayonun yanğından mühafizə şöbəsinin (idarəsinin) rəisi və ya yanğından mühafizə müfəttişidir). Bu xidmətin vəzifələri: yanğınsöndürən dəstələr hazırlamaqdan, yanğına qarşı profilaktika tədbirlərini həyata keçirməkdən, müəssisə, idarə kənd və qəsəbələrin ərazisində su hövzələri tikilməsini təşkil etməkdən ibarətdir. Yanğınlar baş verdikdə onların məhdudlaşdırılması və söndürülməsi üçün xidmət hər cür tədbir görür.

Ərzaq və paltarla təchizat xidməti - rayon istehlak cəmiyyəti və ticarət bazası əsasında yaradılır (xidmətin rəisi rayon istehlak cəmiyyətinin sədridir). Bu xidmət: anbarlarda, ictimai iaşə və ticarət müəssisələrində saxlanan malların zəhərləyici, radioaktiv maddələrdən və bakterioloji vasitələrdən mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur; köçürülən və zərər çəkmiş əhalinin yeməklə təmin olunmasını sahmana salır, onları ən lazımi şeylərlə təchiz edir; həmçinin rayonun mülki müdafiə dəstələrinin şəxsi heyətini yeməklə təmin edir.

Heyvanları və bitkiləri mühafizə xidməti - baytarlıq və aqronomiya idarələrinin bazası əsasında təşkil olunur. Xidmət baytarlıq tədbirlərini və heyvanların, kənd təsərrüfatı bitkilərinin, meyvə ağaclarının və meşələrin kütləvi zədələnmə vasitələrindən qorunması üçün tədbirlər həyata keçirir. Kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrdə bu xidmət həmçinin su mənbələrinin, taxıl, alaf və başqa kənd təsərrüfatı məhsullarının mühafizəsi üzrə tədbirlər görür. Heyvanları və bitkiləri mühafizə xidməti heyvandarlıq məhsullarının baytarlıq-sanitariya ekspertizasını təşkil edir, kənd təsərrüfatı müəssisələrində su mənbələrinin və ərzaq ehtiyatlarının vəziyyətinə nəzarət edir; tibb xidməti, habelə ərzaq və paltarla təchizat xidməti ilə birlikdə zəhərlənmiş məhsullardan istifadə olunması qaydalarını müəyyənləşdirir.

Lazım gəldikdə rayon (respublika) rəhbərliyinin razılığı ilə rayonda yuxarıda göstərilənlərdən əlavə başqa xidmətlər də (kommunal-texniki xidmət - rayon kommunal təsərrüfatı kombinatı bazası əsasında; mühəndis xidməti - tikinti təşkilatlarının bazası əsasında; avtomobil nəqliyyatı xidməti - avtomobil təsərrüfatları, yol idarələri və digər təşkilatların bazası əsasında; maddi-texniki təchizat, energetika və b. xidmətlər) yaradıla bilər.

Əgər xidmət bir neçə idarənin bazası əsasında yaradılırsa, bu zaman həmin idarələrin rəhbərlərindən biri xidmətin rəisi, qalanları isə onun müavinləri təyin edilir. Rayon xidmətlərinin vəzifələri və fəaliyyəti əsasnamələrlə, təlimatlarla, habelə yuxarı xidmətlərin göstərişləri əsasında və rayonun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yuxarı idarə rəhbərləri tərəfindən müəyyən edilir.

Öz bazası əsasında rayon xidmətləri yaradılmış təşkilatların imkanlarından asılı olaraq burada komandalar, qruplar, briqadalar, habelə xüsusi məqsədli manqalar; tibb, mühəndis, ictimai asayiş mühafizə, rabitə, kommunal-texniki, avtomobil nəqliyyatı, heyvanları və bitkiləri mühafizə manqaları təşkil edə bilər. Bundan başqa, mülki müdafiə məqsədləri üçün (ştat üzrə mövcud strukturda) rayonun rabitə, səhiyyə idarələrindən, habelə maddi və texniki təchizat, ticarət və ictimai iaşə idarə və müəssisələrindən istifadə olunur.

Rayonun və şəhərlərdən köçürülən müalicə-profilaktika və tibb idarələrinin bazası əsasında baza xəstəxanaları idarəsi, çeşidləmə-köçürmə hospitalları, baş və profil xəstəxanaları, ilk yardım dəstələri və epidemiya əleyhinə dəstələr yaradılır. Mülki müdafiə rayon mərkəzindəki komanda məntəqəsindən idarə edilir. Bu məntəqəni rabitə vasitələri ilə, məntəqənin şəxsi heyətini isə nəqliyyat vasitələri və fərdi mühafizə vasitələri ilə təmin edirlər. Komanda məntəqəsində: rəhbər heyət, qərargahın və xidmətlərin şəxsi heyəti, köçürmə komissiyası və xidmət qrupu yerləşir. Müəssisə direktorları, rəhbərləri mülki müdafiəyə cavabdeh şəxs sayılırlar.

Onlara aşağıdakı vəzifələr həvalə olunur:

- obyekt dəstələri yaratmaq, onları lazımi əmlakla təchiz etmək və bu dəstələrin döyüş hazırlığını təmin etmək;
- əhaliyə FH-ın nəticələrindən mühafizə tədbirlərinin öyrədilməsini təşkil etmək;
- mülki müdafiə dəstələri və əhali üçün xüsusi əmlak və fərdi mühafizə vasitələri əldə etmək, bunları toplayıb saxlamaq;
- vəzifəli şəxslərə, dəstələrin şəxsi heyətinə və əhaliyə FH təhlükəsi haqqında vaxtında xəbər vermək;
- əhalinin mühafizəsi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsinə rəhbərlik etmək;
- profilaktika tədbirlərini, epidemiya, epizootiya və yanğın əleyhinə tədbirləri təşkil etmək;
- şəhərlərdən köçürülmüş əhalini və idarələri qəbul edib yerləşdirmək;
- əhalinin köçürülməsini təşkil etmək;
- xəstəxana kollektorları açmaq üçün nəzərdə tutulmuş binaları hazırlamaq;
- dəstələri toplamaq və onların zədələnmə ocağına yürüşünü təşkil etmək;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının, bitkilərin, ərzaq ehtiyatlarının, yemin və su mənbələrinin radioaktiv, kimyəvi maddələr, bakterioloji vasitələrlə yoluxmadan mühafizəsi üzrə tədbirləri yerinə yetirmək;
- əkinlərin, su anbarlarının, meşələrin, otlaqların və başqa kənd təsərrüfatı sahələrinin zəhərlənməsini vaxtında aşkara çıxarmaq məqsədilə bu yerlərə nəzarəti təşkil etmək, habelə onların zərərsizləşdirilməsi işlərinə rəhbərlik etmək.

Obyekt dəstələrinin hazırlığına gündəlik rəhbərliyi təmin etmək və mülki müdafiə tədbirlərini planlaşdırmaq üçün obyektlərdə 3-5 nəfərdən ibarət qərargah (qərargahın heyətinə daxil edilən işçiləri öz əsas vəzifələrindən ayırmamaq şərtilə) yaradılır.

Rayonun mülki müdafiə dəstələri - mövcud qanunvericilərin icrası ilə əlaqədar, şəhər, rayon, qəsəbələrdə, habelə, təyinatından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, adətən, sülh və müharibə dövrlərinin ehtimal olunan fəvqəladə hadisələrinin nəticələrini aradan qaldırmaq və digər təxirəsalınmaz işləri görmək üçün, aşağıda adları qeyd olunan **MM dəstələri yaradılır:**

- MM xilasetmə dəstələri (komandaları, qrupları);
- MM kəşfiyyat qrupları (mənzilləri);
- Zərərsizləşdirici komanda;
- MM sanitariya drujinası (dəstələri);

Kənd yerlərindəki müalicə-profilaktika, rayon və şəhərlərin tibb müəssisələrinin bazasında:

- ilk tibbi yardım dəstələri;
- ixtisaslaşdırılmış təcili tibbi yardım dəstələri (briqadaları);
- şəhər, rayon Gigiyena və Epidemiologiya, Sanitar İnspektorluğu Mərkəzlərinin bazasında isə: - epidemiya əleyhinə dəstələr; - epidemioloji kəşfiyyat qrupları, həmçinin, digər mühüm əhəmiyyətli istiqamətlər üzrə, o cümlədən, bütün növ nəqliyyat-kommunikasiya xətləri üzrə, MM qüvvələri yaradılır.

MM dəstələri **istehsalat prinsipi** əsasında, tam komplektləşdirilərək, təlimə cəlb edilirlər.

Dəstələrin ştat üzrə şəxsi heyət və əmlakla təchizatı – təsərrüfatların imkanları, habelə qüvvə və vasitələrə olan tələbatı nəzərə alınmaqla, MM qüvvələrinin təşkili sxemlərinə və təchizat normasına müvafiq olaraq, obyektlərin MM qərarqahları tərəfindən yaradılır.

Xilasetmə dəstəsi (komandası, qrupu) – 2-4 komandadan (qrupdan, manqadan) ibarət olub, obyektin əsas mülki müdafiə dəstəsi sayılır. Xilasetmə dəstəsinin şəxsi heyəti zədələnmiş adamları axtarmaq, uqunlar altından, dağıdılmış sığınacaq və binarlardan çıxarmaq, həkimə qədər (ilk tibbi yardım) yardım göstərmək, habelə, onları zədələnmə ocağından təxliyyə etmək üçün nəzərdə tutulur.

Xilasetmə dəstəsi (komandası, qrupu) bir iş növbəsi (8-10 saat) ərzində, aşağıdakı işlərdən birini görə bilər:

- zədələnmiş 600-1200 nəfər adamı zədələnmə ocağından çıxarıb 250-350 m məsafəyə daşımaq;
- zədələnmiş 120-240 nəfəri uqun altından, qismən uçulmuş binalardan çıxarıb 250-350 m məsafəyə aparmaq;
- qismən dağılmış xəndək və ya qazma tipli 60-120 daldalanacağıın üstünü açıb sökmək;
- 18-36 sığınacaq və zirzəminin üstünü açıb sökmək.

Həmin işləri yerinə yetirmək üçün, dəstə (komanda), adətən, mühəndis texnikası, o cümlədənə, kənd təsərrüfatı texnikası, habelə xüsusi məqsədli dəstələr və avadanlıqlarla gücləndirilir.

Kəşfiyyat qrupu – 3-5 manqadan ibarət olur. Bu qrupun əsas vəzifələri 30-40 dəqiqə ərzində, 500 metrədək məsafədək, zədələnmə ocağının hüdudlarını, dağıntıların xarakterini və miqdarını, radiasiyanın səviyyələrini, zəhərləyici maddələrin və bakterioloji vasitələrin növünü, 8-12 ədəd mühafizə qurğusunun yeri və vəziyyətini müəyyən etməkdir.

Kəşfiyyat bölmələri - yanğınların yerini və ölçülərini; dağılmış və zədələnmiş binaların, sığınacaqların və daldalanacaqların vəziyyətini müəyyənləşdirir; texnika və nəqliyyatın hərəkəti üçün yararlı olan marşrutlar tapır; harada yaralıların olduğu barədə məlumat toplayır və başqa işləri icra edir.

Kəşfiyyat qrupu – adamların, texnikanın, əmlakın, ərzağın, alafin və suyun zəhərlənməsinə və ya səviyyəsinə nəzarət etmək, o cümlədənə, digər işlərdə cəlb oluna bilər.

Zərərsizləşdirmə komandası– 2-4 qrupdan ibarət olub, ərazini, tikintiləri və texnikanı zərərsizləşdirmək üçün nəzərdə tutulur. Bir iş növbəsində (10 saat ərzində) – zərərsizləşdirmə komandası (qrupu):

- 350-600 min m² sahəni;
- 80-120 min m² tikilini deqazasiya edə bilər.

Sanitar drujinası (dəstəsi) – 4-5 sanitari drujinasından ibarət olub, kütləvi zədələnmə ocağında zərər çəkmiş adamlara ilk tibbi yardım göstərmək üçün nəzərdə tutulur. Dəstə (drujina) bir iş növbəsində (10 saat ərzində) 2200 – 2700 şəxsə ilk yardım göstərə bilər. Dəstə (drujina) zədələnmə ocağında mülki müdafiənin xilasedici bölmələri ilə birgə işləyir.

Sanitar drujinaları – 5 manqadan ibarətdir; kənd təsərrüfatı və orta təhsil müəssisələrinin bazası əsasında yaradılır. Drujinalar zərər çəkmiş şəxslərə zədələnmə ocağında ilk tibbi yardım göstərmək üçündür.

Mülki müdafiə qüvvələrinin hazırlıq vəziyyətinə gətirilməsi qaydaları.

Mülki müdafiə qüvvələrinin hazırlığa gətirilmə vaxtı – mövsümdən (qış, yay), habelə, iş və işdən kənar vaxt nəzərə alınmaqla, obyektlərin mülki müdafiə planlarında öz əksini tapır.

Belə ki, hərbiəşməmiş mülki müdafiə qüvvələrini hazır vəziyyətə gətirmək üçün:

- hərbiəşməmiş mülki müdafiə qüvvələrinin toplanış yerini təyin etmək;
- tabel əmlakının verilməsi yeri və müddətini müəyyənləşdirmək;
- təyinat yerinə hərəkət etmək üçün, hərəkətə gəlmə vaxtını, marşrutunu və çatma müddətini təyin etmək lazımdır.

Hərbiəşməmiş mülki müdafiə qüvvələrinin hazırlığa gətirilmə müddəti:

a. yüksək hazırlıqlı qüvvələr üçün:

- iş vaxtı – 1 saatadək;
- işdən kənar vaxtı isə – 2 saatadəkdir,

b. ümumi hazırlıqlı qüvvələr üçün isə, 6 saatadək ola bilər.

İlin yay mövsümü istisna olmaqla, qış vaxtı, xüsusəndə, gecə saatlarında, hərbiəşməmiş mülki müdafiə qüvvələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi üçün əlavə, vəziyyətdən asılı olaraq, rəhbərlik tərəfindən vaxt ayrılır.

Hərbiəşməmiş mülki müdafiə qüvvələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi vaxtı, tədris ilinin birinci və ikinci yarımilinin ilk iş günü, əlavə iş saatları ayrılmamaqla, obyektin mülki müdafiə qərargah rəisi tərəfindən keçirilən xəbərdarlıq toplanışı üzrə məşq zamanı dəqiqləşdirilir. Bu xəbərdarlıq toplanışı üzrə məşqlərə, əlavə iş günü və ya saati sərf olunmadan, tədris ili ərzində, ən azı 1-2 dəfə keçirilir.

Mülki müdafiə kəşfiyyatının növləri və əsas vəzifələri.

Kəşfiyyat – mülki müdafiə qüvvələrinin fəaliyyətini təmin etmək üçün görülən əsas tədbirlərdən biridir. MM sistemində aparılan kəşfiyyatdan məqsəd – güclü istehsalat qəzasından, təbii fəlakətdən və ya düşmən basqınından sonra yaranmış vəziyyət barədə dəqiq məlumatlar toplamaqdır. Bunlar MM rəhbərlərinə əhalinin mühafizəsini və xilasetmə işlərini təşkil etmək barədə düzgün qərara gəlmək üçün lazımdır.

MM kəşfiyyatının əsas vəzifələri sülh (əmin-amanlıq) dövründə:

- ətraf mühitdə havanın, suyun, torpağın, maldarlıq və bitkiçilik məhsullarının radioaktiv, kimyəvi, bakterial maddələrlə çirklənməsinə vaxtaşırı müşahidə və laboratoriya nəzarəti aparmaq;
- yoluxucu xəstəlik ehtimallı rayonlarda epidemik və epizootik vəziyyətə müntəzəm nəzarət etmək;
- güclü istehsalat qəzası və ya təbii fəlakət baş vermiş rayonlarda yaranan vəziyyəti aşkar etməkdir.

Müharibə dövründə düşmən basqınından sonra kəşfiyyatın vəzifələri aşağıdakılar barədə məlumatlar əldə etməkdir:

- işlədilmiş silahın növü, zərbənin nə vaxt haraya endirildiyi, nüvə partlayışının gücü və koordinatları;
- radiasiyanın səviyyələri, zəhərləyici maddənin konsentrasiyası, zəhərli hava buludunun yayılma sürəti;
- zədələnmə ocağının hüdudları;
- xilasetmə və digər işlər aparılan rayonlarda zəhərlənmə şəraitinin necə dəyişdiyi;

- mühafizə qurğularının, oradakı adamların vəziyyəti, onlara yardım göstərməyin yolları;
- kommunal enerji şəbəkələrinin, rabitə xətlərinin, MM dəstələri, köçürülən əhali hərəkət edəcək marşrutların vəziyyəti;
- yanğın yerləri, onların yayılması istiqaməti;
- hidrotexniki qurğuların nə dərəcədə zədələndiyi, fəlakətli subasma və daşqın zonaları yaranıb-yaranmadığı və s.

Kəşfiyyat **fəal, fasiləsiz, vaxtında və məqsədyönlü** aparılmalı, başlıcası isə topladığı məlumatlar dəqiq olmalıdır. Bu tələblərin yerinə yetirilməsinə nail olmaqdan ötrü kəşfiyyat qüvvələrini (kəşfiyyat qrupları, mənzilləri, müşahidə postları, nəzarət laboratoriyaları və s. NK-nin 409 sayılı qərarı) əvvəlcədən kompleksləşdirilib işə hazırlamaq, onların fəaliyyətini planlaşdırıb düzgün təşkil etmək, həmçinin kəşfiyyatın müxtəlif növlərindən, üsullarından, qüvvə və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Hansı qüvvələr və vasitələrlə aparılmasından asılı olaraq yerüstü kəşfiyyat, həvadan kəşfiyyat və dənizdən kəşfiyyat növləri müəyyən edilmişdir.

Yerüstü kəşfiyyat – ən dəqiq, daha dolğun kəşfiyyat növü sayılır və bütün MM qərargahları tərəfindən təşkil edilir.

Havadan kəşfiyyat – zədələnmə ocaqlarında, təbii fəlakət və qəza rayonlarında ümumi vəziyyəti tez aşkar etmək üçün təyyarələr, vertolyotlardan aparılır. Belə kəşfiyyatı adətən respublika MM qərargahı təşkil edir.

Dənizdən (çaydan) kəşfiyyat – sahillərdə, limanlarda, buradakı qurğularda vəziyyəti öyrənmək məqsədi güdür, yüksək sürətli gəmilər, katerlər vasitəsilə icra edilir.

Yerinə yetirdiyi vəzifələrin xarakterinə görə, **ümumi və xüsusi kəşfiyyat** növləri olur.

Ümumi kəşfiyyat - fəvqəladə hallar baş vermiş sahələrdə yaranan vəziyyət barədə dərhal ilkin məlumatlar əldə etmək üçündür. Belə işlərə MM qoşun hissələrinin, hərbişəkilənməmiş dəstələrin, habelə rayonların, obyektlərin kəşfiyyat qrupları, mənzilləri, müşahidə və laboratoriya nəzarət şəbəkəsi cəlb olunur.

Xüsusi kəşfiyyat - adətən MM xidmətləri təşkil edir, radiasiya və kimya müşahidəsi postlarının, mühəndis və epidemioloji kəşfiyyat qruplarının, baytar və fitopatoloji mənzillərin və s. qüvvələri yerinə yetirirlər. Bu zaman kəşfiyyat yerlərindəki konkret vəziyyət mütəxəssislər tərəfindən təfsilatı ilə dəqiqləşdirilir, ümumiləşdirilir və MM qərargahına çatdırılır.

Fəvqəladə hallarda MM kəşfiyyatının təşkili və aparılması qaydaları.

Kəşfiyyatı təşkil etmək bütün MM rəhbərlərinin, qərargahlarının və komandirlərin vacib vəzifələrindəndir.

Kəşfiyyatın konkret məqsədlərinin, ilk növbədə hansı məlumatların toplanmasını və müddətlərini, bunun üçün istifadə ediləcək qüvvələri mülki müdafiə rəhbəri müəyyənləşdirir.

Kəşfiyyatın dəqiq təşkil edilməsi üçün MM qərargahının rəisi tam məsuliyyət daşıyır; bu işin bilavasitə təşkilatçısı isə MM qərargahı rəisinin müavini. O, MM rəhbərinin qərarına və qərargah rəisinin konkret göstərişlərinə uyğun olaraq kəşfiyyat tədbirlərini planlaşdırır, qrupları və mənzilləri fəaliyyətə hazırlayır, kəşfiyyata göndərir, onlardan alınan kəşfiyyat məlumatlarını toplayır, təhlil edir və ümumiləşdirir.

Fəlakət rayonlarında, yaxud zədələnmə ocaqlarında vəziyyət, barədəki bu məlumatlar dərhal MM rəhbərinə və yuxarı qərargaha təqdim edilir, həmçinin tabelikdəki qərargahlara, dəstə komandirlərinə çatdırılır.

Kəşfiyyatı təşkil etmək üçün əsas sənəd – **kəşfiyyat planıdır**. Plan müvafiq MM qərargahında əvvəlcədən tərtib edilir, yuxarı qərargahla razılaşıdırılır və MM rəhbəri tərəfindən təsdiqlənir.

Plana obyektin sxemi (rayonun xəritəsi) əlavə edilir, burada idarəetmə məntəqələrinin, mühafizə qurğularının, kəşfiyyat bölmələrinin yerləri, bu bölmələrin konkret fəaliyyət marşrutları, vəzifələrini yerinə yetirdikdən sonra toplanış məntəqələri şərti işarələrlə göstərilir. MM qərargahının rəisi bölmə komandirlərinə kəşfiyyat aparmaq barədə şifahi sərəncamı məhz bu sxem əsasında verir. Sərəncamda yaranmış vəziyyət barədə qısa məlumat verilir, kəşfiyyatın nə münasibətlə aparıldığı, onun konkret vəzifələri və icra müddəti, marşrutlarda fəaliyyət vaxt rəbitə yaratmaq və kəşfiyyatın nəticələri barədə məlumat vermək qaydaları dəqiq göstərilir. Kəşfiyyat bölmələri radioaktiv zəhərlənmə ocaqlarına göndərilən hallarda isə, həmçinin şəxsi heyətin yolverilən şüalanma dozası da müəyyən edilir.

Şəhərdə, rayonda və obyektlərdə kəşfiyyat işlərinə radiasiya və kimya müşahidəsi postları, MM kəşfiyyat qrupları, xidmətlərin və dəstələrin kəşfiyyat mənzilləri (bölmələri), habelə müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsinin (MLŞ) müəssisləri cəlb edirlər.

Radiasiya və kimya müşahidə postları (RKMP) – bütün obyektlərdə yaradılır və təhlükə yaranarkən biləvasitə fəaliyyətə başlayırlar. Onların əsas vəzifələri radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmələri vaxtında aşkar etmək, müşahidə sahəsində vəziyyətin dəyişməsinə fasiləsiz nəzarət etmək və qərargaha müntəzəm surətdə məlumat verməkdir. Təbii fəlakət və istehsalat qəzaları vaxtı ona digər vəzifələr də tapşırıla bilər.

Post elə yerdə qoyulmalıdır ki, oradan hər tərəfi müşahidə etmək mümkün olsun və postun özü MM idarəetmə məntəqəsinin yaxınlığında yerləşsin. Müşahidəçilərin daldalanması və növbədən sonra dincəlməsi üçün burada hökmən üstü örtülü səngər düzəldilir, müşahidəçi duran yerdə cəhətləri göstərən nişanlar qoyulur.

Postun heyəti onun rəisindən və iki müşahidəçidən ibarətdir. Onlar müşahidəni vizual aparırlar. Bu məqsədlə onlar cihazlardan əlavə həmçinin fərdi mühafizə vasitələri, rabitə və xəbərdarlıq vasitələri, kompas, saat, səmt göstərən və bucaq ölçən xüsusi limb, müşahidə jurnalı, habelə öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün lazım olan digər avadanlıqla təchiz olunurlar.

Kəşfiyyat qrupu – mənzili isə təbii fəlakət, qəza nəticəsində biləvasitə obyektə, digər fəaliyyət rayonunda, habelə düşmən basqınından sonra zədələnmə ocağında, hərəkət marşrutlarında yaranmış vəziyyəti öyrənmək məqsədilə göndərilir.

Kəşfiyyat qrupu, onun komandirindən və hərəsi 3 nəfərlik bir rabitə və bir neçə kəşfiyyat mənzillərindən ibarət olur. Hər mənzil bir-birindən 500 m aralı üç mühafizə qurğusunda, yaxud 800 m-dək zolaqda (şəhərin 2-3 məhəlləsindən ibarət sahədə) kəşfiyyat aparmaq üçün nəzərdə tutulur.

Grup fərdi mühafizə vasitələri, radiasiya və kimya kəşfiyyatı cihazları, hədd nişanları dəsti, fərdi dozimetrlər ilə təchiz edilir, fəaliyyətə başlayarkən ona nəqliyyat və rabitə vasitələri, habelə hərəkət marşrutunun sxemi, obyektə kəşfiyyat apardıqda isə kəşfiyyat sxemi verilir.

Zəhərlənmə rayonlarında kəşfiyyat aparılarkən, radiasiya səviyyələri 0,5 rentgen-saat olan, yaxud kimyəvi zəhərlənmə aşkar edilən zonanın hüdudları hədd nişanları vasitəsilə naşanlanır.

Zəhərlənməni ölçdükdən sonra kəşfiyyatçı hədd nişanı qoyur və nişanda zəhərlənmənin növünü, səviyyəsini və ölçülmə vaxtını qeyd edir. Hədd nişanı yolun kənarında yaxşı görünən yerdə qoyulmalıdır. Nişanı elə qoyurlar ki, onun üz tərəfi yerdə zəhərlənmə olmayan və ya az olan sahəyə tərəf dursun.

Grupun komandiri hərəkəti davam etdirərək marşrutun sxemində hər dəfə zəhərlənmə ölçülən yeri, zəhərlənmənin və ölçülmə vaxtını kəşfiyyat jurnalında qeyd və bu barədə radio vasitəsilə obyektin MM qərargahına məlumat verir.

Obyektin ərazisində kəşfiyyatçılar müxtəlif sexlərdə, qurğularda, xüsusən də xilasetmə işləri aparılacaq sahələrdə zəhərlənmənin növünü, səviyyəsini təyin edir, vəziyyətin dəyişməsinə nəzarət edirlər.

Kəşfiyyata başlamaq üçün çıxış məntəqəsinin yeri obyektin yaxınlığında müəyyən edilir. Burada qrupun komandiri vəziyyətlə tanış olub obyektə kəşfiyyat aparmaq üçün mənzilə tapşırıq verir. Kəşfiyyatçılar obyektin sexlərində, sığınacaqlarında, xilasetmə aparılacaq yerlərdə yaranmış vəziyyəti öyrənir, zəhərlənmənin səviyyələrini ölçürlər. Belə yerlər, adətən əvvəlcədən müəyyən edilir və yuxarıda deyildiyi kimi, obyektin kəşfiyyat sxemində göstərilir.

Kəşfiyyat qurtarandan sonra kəşfiyyat qrupu toplanış məntəqəsinə gəlir; komandir qərargaha vəzifələrin yerinə yetirilməsi haqqında məlumat verir və kəşfiyyat sxemini təqdim edir. Bundan sonra o, lazımi hallarda avtomobilin, şəxsi heyətin zəhərlənmə dərəcəsini yoxlayır, buna ehtiyac varsa, xüsusi təmizləmə işlərini təşkil edir, dozimetrlərin göstəriciləri əsasında şəxsi heyətin məruz qaldığı şüalanma dozalarını hesablayır və qrupu yeni vəzifələrin icrası üçün işə hazırlayır. Müxtəlif təbii fəlakətlər və qəzalar zamanı aparılan kəşfiyyatın xüsusiyyətləri əsasən onun konkret vəzifələrində təzahür edir.

Qəza yerlərini diqqətlə müayinə etməklə, adamlar toplanan yerlərə, anbarlara su mənbələrinə xüsusən diqqət yetirməklə, havadan və torpaqdan nümunələr götürüb analizə göndərməklə bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

Güclü zəlzələdən sonra aparılan kəşfiyyatın əsas vəzifələri isə bina və tikililərin nə dərəcədə dağıldığını, uçqunlar altında adamlar qalan yerləri və onların vəziyyətini, ikinci zədələnmə ocaqlarının yaranıb-yaranmadığını öyrənmək, qaz, su, elektrik şəbəkələrində qəzaların yerini, dərəcəsini, qəza xilasetmə işlərinin növünü, həcmi və s. müəyyən etməkdən ibarətdir.

Daşqın və sel vaxtı kəşfiyyat bölmələri fəlakətli sahələrin hədudlarını, yardıma ehtiyacı olan adamlar, habelə kənd təsərrüfatı heyvanları qalmış sahələri müəyyənləşdirir, daşqın zonasından çıxarılmalı maddi sərvətləri aşkar edir, üzgüçülük vasitələrindən istifadə edilməsi üçün marşrutlar axtarır və s.

Müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi (MLNŞ) - (Nazirlər Kabinetinin 409 sayılı qərarı ilə tənzimlənir) ətraf mühitin radioaktiv, kimyəvi, güclü təsirli və bakterial maddələrlə zəhərlənməsinə müşahidə və laboratoriya nəzarəti etməkdən, mühafizə tədbirləri görülməsi üçün müvafiq dövlət orqanlarına məlumat verməkdən ötrü nəzərdə tutulmuşdur.

Müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsini əsasən bu təşkilatlar cəlb edilir:

- Səhiyyə Nazirliyinin sanitar-epidemiologiya mərkəzləri və stansiyaları;
- Kənd təsərrüfatı və ərzaq nazirliyinin baytarlıq laboratoriyaları;
- Baytar nəzarəti postları və bitki mühafizə stansiyaları;
- Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi radiometriya laboratoriyası və digər laboratoriyalar;
- Daxili İşlər Nazirliyi şəhər və rayon polis şöbələrini struktur bölmələri;
- Müdafiə Nazirliyinin xüsusi bölmələri;
- Respublika FHN-nin kimyəvi-radiometriya laboratoriyası;
- Nazirliklərin, ərazi icra hakimiyyəti başçıları və obyektlərinin radiasiya və kimya müşahidəsi postları;
- Habelə bir sıra digər respublika təşkilatlarının sahə laboratoriyaları.

Müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi üçün konkret şəraitdən asılı olaraq üç iş rejimi müəyyən edilmişdir:

- gündəlik,
- yüksək hazırlıq,
- fəvqəladə iş rejimi.

Gündəlik iş rejimi – ekoloji, təbii, texnogen, həm də epidemik cəhətdən normal adi iş şəraitini əhatə edir. Bu rejimdə respublikanın Müdafiə, Səhiyyə, Kənd təsərrüfatı, Daxili İşlər, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliklərinin və FHN-nin struktur bölmələrinin qüvvələri ilə ətraf mühitdə kimya, radiasiya, epidemiya, epizootiya, epifitotiya müşahidəsi və laboratoriya nəzarəti aparılır.

Yüksək hazırlıq – rejimində texnogen, epidemik şərait kəskin sürətdə pisləşdikdə, həmçinin fəvqəladə hallar ehtimalı yarandıqda təbii mühitdə və təhlükə potensialı obyektlərdə müşahidə və nəzarət gücləndirilir, şəbəkənin xüsusi iş rejiminə keçirilməsinə hazırlıq görülür.

Fəvqəladə rejimdə - isə gündəlik rejimdə fəaliyyət göstərən qüvvələrdən əlavə həmçinin: müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsinə daxil olan nazirlik, komitə, şirkət, Elmlər Akademiyası və s. idarələrin müvafiq qüvvələri ilə həm müşahidə, həm də laboratoriya nəzarəti aparılır.

XIV FƏSİL

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması. Qəza-xilasətmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkili və aparılması.

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasının nəzəri əsasları.

Obyektlərin zədələnmə ocaqları – obyektin zədələnmə ocağı hər hansı bir fəlakət (qəza, təbii fəlakət) zamanı üzərindəki binalar, xüsusi qurğular, mühəndis şəbəkələri və kommunikasiyaları, habelə avadanlıq və şəxsi heyətlə birlikdə zədələnməyə, dağıntıya və ya zəhərlənməyə məruz qalmış obyekt ərazisinə deyilir.

Obyektlərdə **sadə** (birnövlü) və **mürəkkəb** (bir neçə zədələyici amil) zədələnmə ocaqları yarana bilər.

Sadə (birnövlü) zədələnmə ocağı – tək bir zədələyici amilin, məs: partlayışın törətdiyi dağıntıların, yalnız kimyəvi və ya bakterioloji zəhərlənmənin nəticəsində əmələ gələn ocağa deyilir.

Mürəkkəb zədələnmə ocağı – bir neçə zədələyici amilin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan ocaqdır. Məs: istehsalat qəzası zamanı baş verən partlayış, dağıntılara, uçqunlara, yanğınlara, ərazidə zəhərlənməyə səbəb olur; zəlzələ və qasırğa nəticəsində qurğuların dağılması ilə yanaşı, sahillərin su altında qalması, elektrik xətlərində qısa qapanma sayəsində yanğın sobalarının zədələnməsi, mühəndis şəbəkələri və maye tutumları dağılarkən zərərli mayelərlə ətrafın zəhərlənməsi ilə nəticələnir.

Zədələyici amillərin xarakterindən asılı olaraq zədələnmə (zəhərlənmə) ocağı müxtəlif formada ola bilər.

Onlardan:

- **dairevi** - partlayış, zəlzələ nəticəsində;
- **zolaq formasında** – qasırğa, fırtına, daşqın, sel, marxal;
- **qeyri müəyyən** – yanğın, sürüşmə, sunami tipli külək.

Qəzalar və təbii fəlakətlər zamanı ehtimal olunan dağıntıların (zəhərlənmənin) miqyasını və görüləcək qəza xisletmə və digər təxirəsalınmaz işlərin (QX və DTİ) həcmi müəyyənləşdirmək üçün, zədələnmənin xarakterindən asılı olaraq zədələnmə ocağını bir neçə zonaya ayırırlar. Hər bir zona obyektin ərazisinin və oradakı qurğuların zədələnməsi (zəhərlənməsi) dərəcəsinə görə müəyyən edilir.

Dağılma dərəcəsi – qurğunun bütövlükdə dağılması dərəcəsi zədələnmələrin ümumi nəticəsi ilə xarakterizə olunur. Qurğularda ən güclü dağıntılar partlayış, yanğın və s. kimi istehsalat qəzaları nəticəsində və ya zəlzələ, qasırğa və digər təbii fəlakətlər zamanı baş verir. Obyektin qurğularında, məs: partlayış, zəlzələ, qasırğa və yanğınlarda zamanı baş verən dağıntıları şərti olaraq 4 növə: **tam, güclü, orta və zəif dağıntı dərəcələrinə** (A,V,S,D dərəcələrinə) ayırmaq mümkündür.

Güclü külək zamanı tikililər külək əsən istiqamətdə 1,5-2 dəfə artıq zədələnir. Yaşayış evləri və sənaye binaları üçün bəzən dağıntılar üzrə əlavə bir dərəcə - **yüngül** (E dərəcəsi) zədələnmə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, dağıntıların dərəcələri qurğuların konstruksiyalarından, onların yerləşdirilməsindən, partlayış mərkəzindən olan məsafədən və partlayışın gücündən asılı olur.

Tam dağıntılar zamanı bina və qurğular tamamilə dağılıb tökülür (yanır). Yalnız özüllər və möhkəm zirzəmi otaqlar qismən sağlam qala bilər. Mühəndis şəbəkələri basılıb əzilir və ya partlayır. Belə obyektlərin bərpası, adətən mümkün və ya məqsədə uyğun deyil.

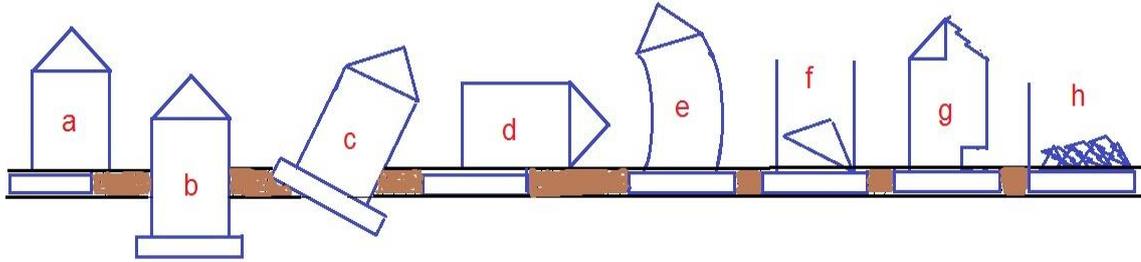
Güclü dağıntılar zamanı qurğuların ancaq bəzi hissələri – aşağı mərtəbələrin divarları, dəmir beton karkaslarının ünsürləri, yeraltı otaqlar sağlamat qalır. Mühəndis şəbəkələri ayrı-ayrı sahələrdə qırılır və ya deformasiyaya uğrayır. Belə bina və qurğuların bərpa edilməsi onların ayrı-ayrı konstruksiyalarının sağlamat qalmış materiallarından istifadə olunmaqla ancaq yenidən quraşdırma qaydası ilə mümkündür.

Orta dərəcəli dağıntılar zamanı binaların qəfəsləri və qurğuların digər möhkəm konstruksiyaları (əsas divarlar, dəmir-beton örtüklər və s.) sağlamat qalır. Bəzi yerlərdə mühəndis şəbəkələrinin birləşmələri pozulur. Xeyli bərpaetmə işləri tələb olunur.

Zəif dağıntılara bina və qurğularının 2-ci dərəcəli ünsürlərində - damlarda, yardımçı yüngül tikililərdə, pəncərə və qapı çərçivələrində, şüşübəndlərdə baş verən xırda deformasiyalara aid edilir. Binaların daxilində divarların suvağı, arakəsmələr, qapı çərçivələri zədələnilir. Azacıq bərpaetmə işləri tələb olunur ki, belə işlər qurğunun istismarı prosesində yerinə yetirilə bilər.

Dağıntıların xarakteri.

Həcimli qurğuların dağıntı və zədələnmələrini **səkkiz əsas növə** ayırmaq mümkündür ki, bunlar da öz növbəsində **iki qrup** təşkil edirlər:

1-ci qrup – Qurğuların bütövlükdə zədələnməsi və onların vəziyyətinin bünövrəyə və ya onun oturduğu əsasa nisbətən dəyişməsi: **a) yerdəyişmə; b) çökmə; c) əyilmə; d) aşma.**

2-ci qrup – Qurğunun ayrı-ayrı konstruksiyalarının və ya onların ünsürlərinin zədələnməsi: **e) deformasiya; f) uçulma; g) zədələnmə; h) dağılma.**

1-ci qrupa aid zədələnmələr əsasən bu səbəblərdən baş verir: bünövrələrinin yük götürmə qabiliyyətinin kifayət dərəcədə və eyni-bərabər olması; hesablanmış yükədən xeyli artıq qeyri-bərabər yüklənmə.

2-ci qrup zədələnmələrin səbəbi isə aşağıdakılardan ibarətdir: **ağırliq təsiri** (statik və dinamik) nəticəsində - qırılma, basılıb əzilmə, çat birləşmələrin pozulması; **mexaniki təsir** - əzik, əyilmə, aşınma; **fiziki təsir** – yüksək temperatur nəticəsində qabarma və dağılma, mənfi temperaturda xırda çatların yaranması; **kimyəvi təsir** – korroziya, paslanma.

Obyektin zədələnməsinin dərəcəsi partlayışın, qasırğanın gücündən; zəlzələnin və ya partlayışın növündən (yeraltı, sualtı); zəlzələnin, partlayışın epimərkəzindən obyektədək olan məsafədən; obyekt qurğularının texniki xarakteristikasından – konstruksiyasından, möhkəmliyindən; ölçülərindən və formasından; küləyin təsirinə dayanıqlığından; obyektin planlaşdırılmasından, tikintinin xarakterindən; ərazinin landşaftından; meteoroloji şəraitdən və s. Bu zaman: istehsalat binaları – güclü dağıntılara, mülki binalar və qurğular – orta dərəcəli dağıntılara, şəxsi heyət – orta dərəcəli zədələnmələrə məruz qalarsa, obyekt sıradan çıxmış hesab olunur.

Bərpa işlərinin növləri.

Qəza və təbii fəlskətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması dövründə yaranan şəraitdən, obyektlərdən istifadə olunması müddətindən, dağıntıların xarakterindən və həcmindən ilin fəslindən və havanın proqnozundan, eləcə də bərpa işlərinin yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış qüvvə, vəsait və vaxtından asılı olaraq, **bərpa işlərinin üç növü olur:**

- **qısamüddətli;**
- **müvəqqəti;**
- **əsaslı bərpa işləri.**

Bunlardan əlavə, bəzi hallarda **təcili və təxirəsalınmaz** qəza-bərpa növü işlərdən də istifadə edilə bilər və belə işlər digər növ bərpa işlərindən əvvəl icra edilir. Belə qısamüddətli təcili bərpa işləri: binaların, qurğuların və mühəndis şəbəkələrinin bərpası zamanı – zədələnmə ocağını məhdudlaşdırmaq məqsədilə; yolların bərpası zamanı isə - oradan bərpa işlərinə göndərilən texnikanın keçməsinə təmin etmək üçün; QX və DTİ-in gedişində yerinə yetirilə bilər.

Qısamüddətli bərpa müvəqqəti bərpanın bir növü hesab edilir; bu müvəqqəti bərpadan əvvəl, davam etməkdə olan təbii fəlakət şəraitində yerinə yetirilən və müvəqqəti bərpaya nisbətən texniki cəhətdən kənar təmin olunan bərpa növüdür. Dağılmış obyektin qısamüddətli bərpası bu obyektlərin qısa müddət istismarı üçün və ya ondan bir dəfə istifadə etmək məqsədilə aparılır. Belə hallarda sadə konstruksiyalardan istifadə olunmasına və qurğuların qismən bərpa edilməsinə icazə verilir. İşlərin icrasında əlaltı materiallardan və yığılıb-sökülən konstruksiyalardan istifadə olunur.

Dağılmış obyektin **daimi və müvəqqəti bərpası** isə zədələnməmiş qurğuları qismən bərpa edərək obyektin xeyli bir müddət fəaliyyət göstərməsinə nail olmaq üçün aparılır. Məs: binanın ancaq bir neçə mərtəbəsinin bərpa olunması və ya deformasiyaya uğramış yol örtüyünün bütünlüklə deyil, bəzi sahələrinin qaydaya salınması. İşlərin icrasında müvəqqəti konstruksiyalardan və əvvəlcədən hazırlanan materiallardan istifadə olunur.

Obyektlərin əsaslı bərpası onların daimi istismarını təmin etmək üçün yerinə yetirilir.

Əsaslı bərpa – sənaye qəzaları və təbii fəlakətlərin nəticələrinin tamamilə aradan qaldırılması prosesində qurğuların bərpa edilməsinin əsas növüdür.

İşlərin icrasında zavodlarda hazırlanan yığma konstruksiyalardan istifadə olunur.

Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərinin təşkili və yerinə yetirilməsi qaydaları.

Zədələnmə ocaqlarında, habelə təbii fəlakət rayonlarında insanları xilas etmək, onlara tibbi yardım göstərmək, müalicə ocaqlarına çatdırmaq və qəzaların məhdudlaşdırılması məqsədilə görülən işlərə **xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlər** deyilir. Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz tədbirlər FH zonasında ilk növbədə yerinə yetirilən işlərin məcmusudur. İnsanların xilas edilməsi və onlara yardım edilməsi; zədələnmə ocaqlarının lokallaşdırılması və yayılmasının qarşısının alınması; ikincili zədələyici amillərin əmələ gəlməsinin qarşısının alınması; maddi və mədəni sərvətlərin xilas edilməsi və mühafizəsi; həyat fəaliyyətinin minimal ehtiyaclarının təmin edilməsi – bu işlərə aiddir.

Qəza-xilasetmə işləri dedikdə – FH bas vermiş zonada insanların, maddi və mədəni sərvətlərin xilas edilməsi, təbii mühitin mühafizəsi, FH lokallaşdırılması, FH zədələyici amillərinin təsirinin qarşısının alınması və ya minimal səviyyəyə qədər azaldılması başa düşülür.

Şəkil 64. İnsanların xilas edilməsi və onlara yardım edilməsi.

Hər bir konkret halda görüləcək xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin həcmi və növü dağıntı (zədələnmə) ocağını törədən fəlakətin xarakterindən asılı olur. Nüvə zədələnməsi ocağında və zəlzələ rayonlarında daha çətin və ağır işləri icra etmək lazım gələ bilər. Bu işlərin ehtimal olunan səciyyəsinə və həcmi müəyyənləşdirmək üçün zərbə dalğasının ön xəttindəki izafi təzyiğin kəmiyyətinə görə nüvə zədələnməsi ocağını, yəni izafi təzyiq $0,1 \text{ kq/sm}^2$ -dən artıq olan sahələri şərti olaraq dörd zonaya ayırırlar.

Bunlar:

- tam;
- güclü;
- orta dərəcəli;
- zəif dağıntı zonalarıdır.

Zəlzələ nəticəsində yaranan dağıntı ocaqlarını da buradakı bina və qurğuların zədələnməsinin xarakterinə görə nüvə zədələnməsi ocağı ilə müqayisə etmək mümkündür. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, bu zaman əsas meyar olaraq zərbə dalğasının yaratdığı izafi təzyiq deyil, zəlzələnin balla maksimal fəallığı götürülür. Məlum olduğu kimi, maqnitudası 4-ə bərabər ($M=4$), yəni təxminən 4 ballıq zəlzələnin gücü trotil ekvivalenti 5 ton olan nüvə döyüş sursatının; 5 ballı zəlzələnin ki – 200 ton; 5,5 bal – 1000 ton; 8,5 ballı zəlzələnin ki isə trotil ekvivalenti təxminən 32 milyon ton olan nüvə sursatının gücünə bərabərdir. Buna görə də 6-7,5 bal güclü zəlzələ nüvə zərbə dalğasının $0,1-0,3 \text{ kq/sm}^2$ izafi təzyiqinə oxşar təsir göstərir, nəticədə bina və qurğuların zəif və qismən zədələnməsi baş verir. 7,5-9 bal zəlzələnin təsiri $0,3-1 \text{ kq/sm}^2$ izafi təzyiğin ki kimidir - bunlar orta dərəcəli və güclü dağıntılar törədir.

9 baldan güclü zəlzələ, eləcə də 1 kq/sm^2 -dən artıq izafi təzyiqə malik zərbə dalğası isə tam və güclü dağıntılar zonası yaradır, xüsusən, seysmik təsirə hesablanmış tikililərin tamamilə dağılmasına səbəb olurlar.

Zəlzələnin dağıdıcı təsirini təhlil edərkən aydın surətdə nəzərə çarpır ki, onun məhvedici nəticələri nüvə partlayışının zərbə dalğasında olduğu kimidir. Bununla belə, onların arasında fərqlər də var. Zəlzələ zamanı işıq şüalanması, nüfuzədi radiasiya, ərazinin radioaktiv zəhərlənməsi və elektromaqnit impulsu mövcud olmur, uçmuş binaların qırıntılarını, daş-kəsəyi və yerli əşyaları kənara atan qüvvə meydana çıxmır, bunun sayəsində də belə binalardan bir qədər uzaqda açıq sahələrdəki adamlar zədələnmələrə məruz qalmırlar. Zəlzələ yerində dağıdılan tikililərin hissələri kənara atılmadan aşağı çöküb qalaqlanır, yəni yerli uçqunlar yaradır, nəticədə onların sahəsi nüvə zədələnmə ocağındakına nisbətən az olur. Bu zaman adətən küçələrin orta hissəsi uçqun qalaqları ilə tutulmur, burada nəqliyyat vasitələri, xilasetmə işlərinə cəlb edilən digər texnika hərəkət edə bilər.

Bütün bu oxşarlıq və fərqlər zədələnmə ocaqlarında aparılan xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin nəinki növlərini, həcmi və ardıcılığını, eləcə də ümumiyyətlə onların təşkili və icrası qaydalarını da xeyli dərəcədə müəyyən edir.

Fövqəladə hadisələrin qarşısının alınması üzrə işlər mərhələlər üzrə, müəyyən ardıcılıqla və mümkün qədər qısa müddətdə yerinə yetirilir.

I mərhələdə:

1. Əhalinin dərhal mühafizəsi; bu məqsədlə:

- təhlükə barədə xəbərdarlıq;
- mühafizə vasitələrindən istifadə edilməsi;
- mühafizə rejiminə riayət olunması;
- təhlükəli zonadan köçürülmə;
- tibbi-profilaktika vasitələrinin işlədilməsi və xəsarət almış şəxslərə hər cür yardımın göstərilməsi.

2. Fövqəladə hadisə nəticələrinin genişlənməsinin qarşısını almaq və ya onun təsirini azaltmaq; bunun üçün:

- qəzanın məhdudlaşdırılması;
- texnoloji prosesin müvəqqəti dayandırılması və ya dəyişdirilməsi;
- yanğınların qarşısının alınması və söndürülməsi.

3. QX və DTİ-in yerinə yetirilməsinə hazırlıq; bu məqsədlə:

- idarəetmə orqanlarının, qüvvə və vasitələrin hazır vəziyyətə gətirilməsi;
- zədələnmə ocaqlarında kəşfiyyatın aparılması;
- yaranmış şəraitin qiymətləndirilməsi.

II mərhələdə.

1. Fövqəladə hadisə nəticələrinin aradan qaldırılması.

2. Fövqəladə hadisə nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə

1-ci mərhələdə başlanmış işlərin icrasının davam etdirilməsi.

QX və DTİ adətən, gecə-gündüz, hər bir havada fasiləsiz olaraq aparılır. Böyük qəzalar və fəlakətlər zamanı QX və DTİ işlərinin həcmi böyük olduğu üçün işlər 2-3 növbədə təşkil olunur. Növbələr birbaşa iş yerlərində dəyişdirilir.

III mərhələdə.

1. Zərər çəkmiş rayonlarda əhalinin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi; bu məqsədlə:

- yaşayış evlərinin bərpası və ya bu məqsədlə müvəqqəti binaların tikilməsi;
- enerji, qaz, su təchizatının, kommunal xidmət obyektlərinin, rabitə xətlərinin bərpa edilməsi;
- zədələnmə ocağının sanitar təmizlənməsi;
- əhaliyə yardım göstərilməsi, adamların ərzaq məhsulları, gündəlik tələbat əşyaları ilə təmin edilməsi.

2. Köçürülmüş əhalinin öz yerlərinə qaytarılması.

3. Obyektlərin fəaliyyətinin bərpa edilməsi.

Zədələnmə ocaqlarında yerinə yetirilən işlər xilasetmə işlərindən və digər təxirəsalınmaz işlərdən ibarətdir.

Xilasetmə işləri zədələnmiş adamları axtarıb tapmaq, dağılmış mühafizə qurğularının, binaların uçuqları altından çıxarmaq, onlara ilk tibbi yardım və həkim yardımını göstərmək, müalicə müəssisələrinə köçürmək və ya təhlükəsiz yerlərə çıxarmaq, habelə adamların sanitariya təmizlənməsini, texnikanın zərərsizləşdirilməsi işlərini icra etmək məqsədilə yerinə yetirilir.

Xilasetmə işləri aşağıdakıları əhatə edir:

- hərəkət marşrutunda və iş sahələrində yanğınların məhdudlaşdırılması və söndürülməsi;
- zədələnmiş adamların axtarılması və onların uçuqlar altından, dağılan və yanan binalardan, qaz, su və tüstü ilə dolmuş otaqlardan çıxarılması;
- uçulmuş və zədələnmiş mühafizə qurğularının açılması və oradan adamların xilas edilməsi;
- uçuqlar altında qalmış və süzücü-ventilyasiya qurğusu zədələnmiş mühafizə qurğularına havanın verilməsi;
- zədələnmiş adamlara ilk tibbi yardım və ilk həkim yardımını göstərilməsi və onların müalicə müəssisələrinə köçürülməsi;
- əhalinin təhlükəli sahələrdən təhlükəsiz rayonlara çıxarılması;
- əhalinin sanitariya təmizlənməsi, paltarların, texnikanın, nəqliyyatın, mühafizə vasitələrinin, ərazinin və qurğuların, habelə ərzaq malları və xammal, suyun və yemlərin zərərsizləşdirilməsi.

Xilasetmə işlərinin müvəffəqiyyətini təmin edən əsas prinsiplər bunlardır:

- 1) xilasetmə işləri aparacaq qüvvə və vasitələrin sürətlə işə hazır vəziyyətə gətirilməsi.
- 2) yaralıların xilas edilməsi işlərinə dərhal başlanılması.

Bu zaman:

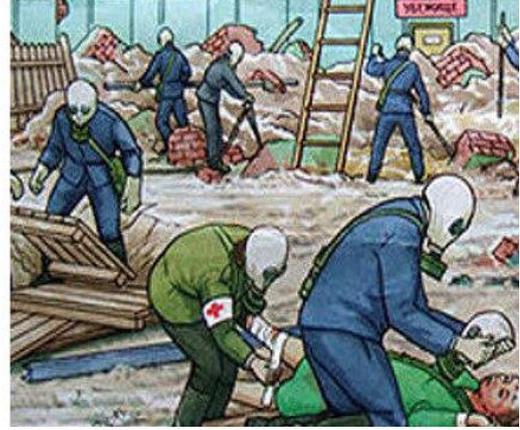
- ilk 3-4 saat ərzində - dağılmış və uçuqlar altında qalmış sığınacaqlara hava verilməsini təmin etmək;
  - 12-14 saat ərzində - ilk tibbi yardım göstərilməsini və 1-ci sutkanın sonunadək - əsas xilasetmə işlərini başa çatdırmaq tələb olunur;
- 3) qüvvə və vasitələrdən ilk növbədə iş sahələrində, yaralıların daha çox olduğu ehtimal edilən yerlərdə istifadə edilməsi.
  - 4) mexanizasiya və avtomatika vasitələrinin səmərəli tətbiq edilməsi və dəstələrdən onların ixtisası və təminatı üzrə istifadə olunması.
  - 5) xilasetmə işlərinin fasiləsiz surətdə aparılması, radiasiya səviyyəsindən və yaranmış digər şəraitdən asılı olaraq növbələr üzrə iş müddəti 2 saatdan 12 saatadək müəyyən edilir.
  - 6) QX və DTİ yerinə yetirilərkən bütün təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət edilməsi.

Digər təxirəsalınmaz işlər – xilasetmə işlərini sürətlə və təhlükəsiz yerinə yetirmək, habelə fəlakətin genişlənməsinin qarşısını almaq məqsədilə görülən tədbirlərə deyilir.

Digər təxirəsalınmaz işlərə aiddir:

- uçuqlara tutulmuş yerlərdə zəhərlənməyə məruz qalmış sahələrdə nəqliyyat üçün yol salmaq və keçidlər düzəltmək;
- xilasetmə işlərinin icrasına imkan yaratmaq üçün qaz, elektrik, su, kanalizasiya və texnoloji şəbəkələrdə qəzaları məhdudlaşdırmaq;
- uçulub tökülmək qorxusu törədən və hərəkətə eləcədə işlərin təhlükəsiz aparılmasına mane olan konstruksiyaların bərkidilməsi və ya tamamilə dağıdılması;

- xilasətmə işlərinin aparılmasını təmin etmək məqsədilə, zədələnmiş və ya dağıdılmış rabitə xətlərini, kommunal-enerji şəbəkələrini təmir və bərpə etmək;
- düşmənin ehtimal olunan təkrar zərbələrindən və ya təkrarən baş verə biləcək qəza və təbii fəlakətlərdən qorunmaq üçün, zədələnmiş mühafizə qurğularını təmir və bərpə etmək.

Şəkil 65. Xilasətmə işlərinin aparılması və yaralılara ilkin tibbi yardımın göstərilməsi.

Zərərləşdirmənin növləri, zərərləşdirici vasitələr və üsullar.

Müasir silahların düşmən tərəfindən tətbiqi nəticəsində əhali, texnika, FMV, ərzaq, su və s. radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zəhərlənməyə məruz qala bilər. Belə zəhərlənmə əhalinin böyük itkisinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə kimyəvi təhlükəli və sənaye obyektlərində güclü təsirli zəhərli maddələrin müxtəlif səbəblərdən dağılması böyük ərazini zəhərlənməsinə şərait yaradar və yenə də əhalinin və bütün canlıların itkisi ilə nəticələnə bilər. İtkilərin qarşısını almaq üçün obyektlərdə radiasiya və kimya müdafiəsi işi təşkil olunur.

Müdafiənin əsas məqsədi:

Radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji maddələrin orqanizmə təsirinin qarşısını almaq və yaxud onları məhdudlaşdırmaq və bununla da insan itkisini maksimum azaltmaq, ərzağısuyu, maddisərvətləri və s. zəhərlənmədən qorumaqdan ibarətdir.

Radiasiya, kimya müdafiəsinin əsas vəzifələri:

1. Radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zəhərlənməni vaxtında aşkar etmək və bu haqda əhalini xəbərdar etmək.
2. Adamları, k/t heyvanlarını, suyu, otu və başqa maddi sərvətləri müdafiə etmək.
3. zəhərlənmənin nəticələrini aradan qaldırmaq, adamların iş və həyat fəaliyyətini bərpə etmək.

Bu üç vəzifələri yerinə yetirmək üçün bu tədbirlərin görülməsi zəruridir:

- radiasiya və kimya şəraitinin vaxtında aşkar edilməsi;
- radiasiya müdafiə rejimlərinin həyata keçirilməsi;
- FMV-nin alınması, saxlanması və dəyişdirilməsi;
- işçilərinin, əhalinin FMV-lə təmin olunması;
- dozimetrik və kimya nəzarətinin təşkili;
- işçilərin güclü təsirli zəhərli maddələrdən müdafiəsi.

Əhalinin müdafiəsi üçün radiasiya və kimya şəraitinin müəyyən edilməsi bütün qərargahların, laboratoriyaların, dəstə komandirlərin, xidmətlərin əsas vəzifələrindən biridir. Onun üçün obyektlərin zəhərlənmə səviyyəsini, ehtimal olunan dozaların və onların işçilərin iş qabiliyyətinə təsirini ehtimal olunan radiasiya və kimya itkisinin hesabına texnika və avadanlığın zəhərlənmə dərəcəsini və nəhayət zəhərlənmiş zonalarda əhalinin müdafiəsi üçün düzgün fəaliyyət qaydalarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Radiasiya, kimya və bakterioloji şəraiti qiymətləndirmək üçün MM sistemində kəşfiyyət növlərinin hamısından istifadə olunur. Radiasiya və kimya zəhərlənmə şəraitini qiymətləndirməsinin əsas məqsədlərindən biri də radiasiya müdafiə rejiminin düzgün təşkil edilməsidir. Burada əsas məqsəd nədən ibarətdir?

Radiasiya müdafiə rejimlərinin yerinə yetirilməsi tələfatın qarşısını alır və yaxud onu maksimum azaldır, habelə fəvqəladə hadisələr zamanı (nüvə və kimyəvi silah tətbiq olunan vaxt) nəzərdə tutulmuş aşağıdakı dozalardan artıq şüalanmaya yol verilmir:

4 gün ərzində birdəfəlik şüalanma – 50 rengen.

1 ayda – 100 rentgen.

3 ayda – 200 rentgen.

1 ildə – 300 rentgen.

Rejim, müdafiə qurğularından, yaşayış və inzibati binalardan istifadə edilməsini, açıq sahədə qalmağın məhdudlaşdırılması, FMV-dən istifadə olunması və nəhayət zəhərlənmə əleyhinə müxtəlif dərmanlardan istifadə olunmasını müəyyənləşdirir.

Müdafiə rejimləri üç növə bölünür:

1. Əhalini daldalanacaqlarda və evlərdə qalması.
2. Əhalinin daldalanacaqlarda qalması.
3. Əhalinin evlərdə qalarkən neçə saatdan sonra açıq havaya çıxması.

Radioaktiv zəhərlənmə səviyyəsi daimi deyil.

Misal üçün partlayışdan:

7 saat sonra – 10 dəfə.

1 gündən sonra – 45 dəfə.

2 gündən sonra – 100 dəfə.

2 həftədən sonra isə – 100 dəfə azalır.

Dozimetrik nəzarət - Şüalanma və radioaktiv zəhərlənmə dərəcəsinə nəzarətdən ibarətdir.

Şüalanmaya nəzarətin məqsədi – zəhərlənmiş ərazidə işləyərkən və dezaktivasiya vaxtı adamların məruz qaldığı şüalanma dozasını ölçmək və şüalanmadan zədələnmənin qarşısını alan tədbirlərdir. Şüalanmaya nəzarət fərdi surətdə (adamların hər birinə dozimetr verməklə) və ya qruplar üzrə (eyni yerdə və şəraitdə işləyən bir qrup adama bir dozimetr verməklə) təşkil edilə bilər. Qruplar üzrə nəzarət zamanı dozimetrin göstərdiyi şüalanma dozası qrupun hər üzvünə şamil edilir.

Radioaktiv zəhərlənmə dərəcəsinə nəzarətin məqsədi – adamların, texnikanın, ərzağın, suyun və s. zəhərlənmə dərəcəsini ölçməkdən və alınan nəticələrdən asılı olaraq adamları-sanitariya təmizliyindən, heyvanları-baytarlıq təmizliyindən keçirilməyini zəruri olub olmadığını, ərzaq məhsullarından istifadə etmə mümkünlüyünü müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

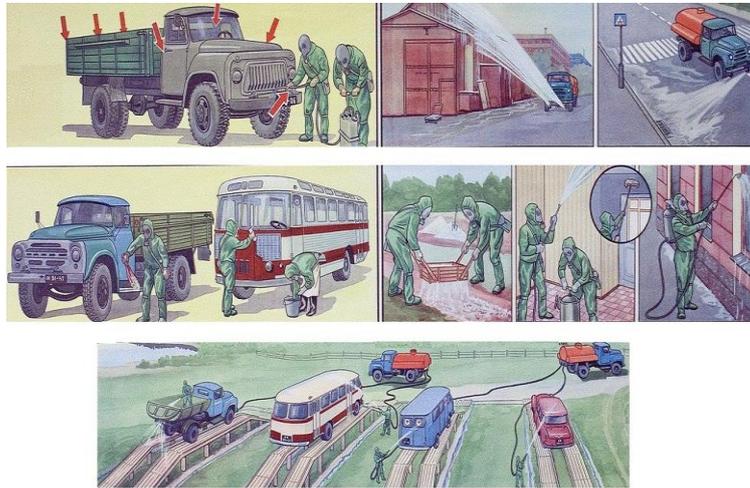
Kimyəvi nəzarətin məqsədi - FMV-nin, paltarın, texnikanın, nəqliyyatın, müxtəlif qurğuların, ərzağın, suyun, yemin və s. obyektlərin zəhərləyici və güclü təsirli zəhərli maddələrlə zəhərlənmələrini, onlara tam deqazasiya keçirilməsinin vacibliyini və keyfiyyətini FMV-dən istifadə edib, etməmələrini və nəhayət düşmən tərəfindən yeni tipli zəhərləyici maddələrin tətbiq edilməsini müəyyənləşdirməlidir.

Kimyəvi nəzarət kimya hərbi kəşfiyyət cihazı ilə keçirilir. Bu cihaz zəhərləyici maddələrin və bəzi GTZM-nin havada mövcudluğunu, habelə texnikanın, nəqliyyatın, ərzağın və s. zəhərlənmə dərəcəsini müəyyən edir.

Bakterioloji zəhərlənməyə nəzarət - Düşmənin bakterioloji silah tətbiq etməsi faktı təyin edildikdə, insanlar və heyvanlar arasında yoluxucu xəstəliklər yayıldıqda MM rəhbərlərinin göstərişi ilə həmin rayonda karantin və yaxud observasiya elan olunur. Bakterioloji zəhərlənmə ocağı aşkar edildikdə bütün MM rəhbərləri bu haqda əhalini xəbərdar edir. Həmin rayonun ərazinin zəhərlənmə nəticələrini aradan qaldırmaq üçün tibbi işçilərin göstərişi ilə zəruri kompleks tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün daimi nəzarət aparılır. Onlar birinci növbədə təcili profilaktika, dezinfeksiya, təcrid etmə, qospitalaşdırma və s. tədbirləri fikir verirlər. Karantin o vaxt çıxarılır ki, axırncı kəs müalicə olunub və bir inkubasiya (müalicə vaxtı) dövrü keçib.

Əhalinin sanitar təmizləmədən keçirilməsi - Müasir basqın silahları tətbiq olunduqda və yaxud fəvqəladə hadisələr zamanı (güclü təsirli zəhərli maddələrin yayılması nəticəsində) adamlar, onların paltarları, FMV, texnika, avadanlıq, ərazi və s. zəhərlənməyə məruz qala bilər. Zəhərlənmiş əşyalar nəinki əhali üçün zəhərlənmə mənbəyi ola bilər, həmçinin qarşıda duran tədbirlərin yerinə yetirilməsinə ciddi maneələr törədə bilər. Mövcud olan zəhərlənməni aradan qaldırmaq və yaxud onların konsentrasiyalarının maksimum azaltmaq məqsədilə dezaktivasiya, deqazasiya, dezinfeksiya, dezinseksiya və deratizasiya keçirilməlidir.

Şəkil 66. Nəqliyyat vasitələri və ərazinin sanitar təmizlənməsi.

- Radioaktiv maddələrin müxtəlif obyektlərdən təmizlənməsinə dezaktivasiya deyilir.
- Xəstəlik törədən mikrobların məhv edilməsinə və onların toksinlərinin dağıdılmasına *dezinfeksiya* deyilir.
- Zəhərləyici maddələrin təmizlənməsi və yaxud onların neytrallaşdırılmasına *deqazasiya* deyilir.
- Xəstəlik törədən həşəratların məhv edilməsinə *dezinseksiya* deyilir.
- Xəstəlik yayan gemiricilərin məhv edilməsinə *deratizasiya* deyilir.

Bunların hamısı xüsusi təmizlik adlanır.

Xüsusi təmizlik öz növbəsində əhalinin qismən və tam sanitariya təmizliyinə və ərzağın, FMV-nin zəhərləşdirilməsinə bölünür. Qismən sanitariya təmizliyi yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq zəhərlənmə ocaqlarında, adamların özləri tərəfindən bir neçə dəfə və zəhərlənmə ocaqlarından çıxdıqdan sonra keçirilir.

Qismən sanitariya təmizliyi keçirərkən aşağıdakı ardıcılığa riayət edilməlidir.

a) *Zəhərlənmə ocaqlarında:*

- üst paltar; dəri müdafiə geyimləri və ayaqqabını şotka və yaxud süpürgə ilə təmizləməli;
- islanmış dəsmal (tampon) ilə əlin açıq yerlərini və əleyhqazın üz hissəsini silməli.

b) *Zəhərlənmə ocaqlarından çıxdıqdan sonra:*

- ehtiyatla üst paltarı və dəri müdafiə vasitələrini çıxarmalı (əleyhqaz çıxarılmır);
- arxası küləyə qarşı durub üst paltarı çırpmaq və təmizləmək;
- çıxarılmış paltarı kəndirin üzərinə asıb şotka və yaxud süpürgə ilə radioaktiv tozu süpürməli, əleyhqazın çantasını təmizləməli və hissəsini islanmış əski ilə silməli;
- əleyhqazı çıxarılıb əlləri, üzü, gözləri yaş dəsmalla silməli, ağız, burun boşluğunu təmiz su ilə yaxalamalı.

c) *Kimyəvi maddələr və bakterioloji vasitələrlə zəhərlənmə zamanı:*

- fərdi kimyavi paketi(IPP-8) açmalı, əski (tampon) hazırlamalı;
- dərinin açıq yerlərini, əleyhqazın üz hissəsini, paltarın yaxalarını və əl dəyən yerləri silməli (bunu bir neçə dəfə təkrar etmək lazımdır).

d) *Bakterioloji vasitələrlə zəhərləndikdə:*

- paltarı süpürgə ilə təmizləməli və yaxud çırpmalı;
- fərdi kimyəvi paketlə əleyhqazın üz hissəsini, boyun nahiyəsini və əlləri silməli.

Eyni vaxtda radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zədələnməyə məruz qaldaqda, birinci növbədə kimyəvi, sonra isə radioaktiv və bakterioloji zəhərlənmənin qarşısını almaq lazımdır.

Tam sanitariya təmizlənməsi – bədənin hər yerinin radioaktiv, zəhərləyici maddələrdən və bakterial vasitələrdən təmizlənməsinə deyilir. Tam sanitariya təmizlənməsi hamamlarda, duşxanalarda, təmiz su hövzələrində və yaxud da xüsusi düzəldilmiş yuyunma məntəqəsində keçirilir. Hökmən alt paltarını dəyişirlər. Radioaktiv zəhərlənmə zamanı tam təmizlənmə, qismən təmizlənmədən sonra bədənin zəhərlənmə dərəcəsi təhlükəsiz normadan artıq (təhlükəsiz norma 50 mr/saat-dır) olarsa keçirilir. Yuyunma məntəqəsində və ya meydançasında adətən üç şöbə olur: soyunma, yuyunma və geyinmə. Lazımi hallarda paltar zərərsizləşdirmə şöbəsi də düzəldilə bilər. Soyunma şöbəsində təmiz skamyalar qoyulmalıdır. Zəhərli paltarlar rezinli parçadan olan kisələrə yığılmalıdır. Sənədlər və qiymətli əşyalar xüsusi yerdə saxlanmalıdır. Geyinmə şöbəsində skamyalar, təmiz paltar qoyulan yer olmalıdır. Yuyunma məntəqəsinə xidmət edən heyət zəhərli paltarları, ayaqqabları və mühafizə paltarlarını zəhərsizləşdirmə şöbəsinə aparıb orada təmizləməli, sonra geyinmə şöbəsinə gətirməlidirlər. Sanitariya təmizlənməsinə göndərilən şəxslər soyunma məntəqəsində tibbi müayinədən keçməli gözlərin, ağız/burun selikli qişalarını 2%-li çay sodası məhlulu ilə təmizləməlidirlər. Yuyunma məntəqəsində ardıcılıqla əlləri, üzü, başı və bütün bədəni iki dəfə sabunlayıb və isti su ilə yuyurlar. Yuyunma 10-15 dəq. davam etməlidir. Yuyunduqdan sonra bədənin radioaktiv tozdan tam təmizlənməsinə dozimetrik cihazla yoxlamaq lazımdır. Əgər bədənə qalmış zəhərlənmə normadan artıq olarsa, yuyunma təkrar edilməlidir. Lazım olduqda əhalisanitariya təmizlənməsinə öz evlərində də təşkil edə bilirlər. Əhalinin güclü təsirli maddələrdən müdafiəsinin təşkili.

Təbii fəlakətlər, istehsalat qəzaları baş verərkən GTZM ətrafa dağılaraq, obyektlərdə və yaşayış məntəqələrində zəhərlənmə zonası yarana bilər. GTZM insana əsasən tənəffüs üzvləri həzm orqanları vasitəsilə keçərək təsir göstərir, burun, boğazın, selikli qişasını, gözləri, bədənin dərisini zədələyir. Əhalinin müdafiəsi hələ dinc dövründə hazırlanmış plan əsasında həyata keçirilir.

Planda aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur:

- əhalinin müdafiə qurğularında gizlədilməsi və yaxud onları təhlükəli sahələrdən çıxarılması;
- işçiləri sənaye əleyhqazları və tənəffüs üzvlərini müdafiə edən başqa müdafiə vasitələrilə təmin edilməsi;
- xilasetmə işlərinin təşkili və zərərçən ənlərə ilk tibbi yardımın göstərilməsi;
- sanitariya təmizliyinin əhali arasında keçirilməsi.

Respublikamızda ən çox GTZM-dən bunlarda istifadə olunur: amonyak, sulfid, xlor, xlorpikrin və s.

Amonyakdan zəhərlənmənin ilk əlamətləri: ürəyin sürətlə döyünməsi, nəbzın pozulması, öskürək, gözlərdə sancı, tənəffüsün çətinləşməsi. İlk tibbi yardım: təmiz havaya çıxarmalı, onun tam sakitliyini təmin etməli, gözlərini və dəri örtüyünün açıq yerlərini təmiz su ilə yumalı.

Müdafiə vasitələri: sənaye əleyhqazları.

Xlorla zəhərlənmənin əlamətləri: döş qəfəsində kəskin ağrı, quru öskürək, qusma, baş gicəllənməsi, tənəffüs, gözlərdən yaş axması, çoxlu bəlgəm ifrazı.

İlk tibbi yardım: təmiz havaya çıxarmalı, onun tam sakitliyini təmin etməli, bədənini isitməli, oksigen inqalyasiyası etməli və hospitallaşdırmaq.

Nəticə: yuxarıda qeyd olunan bütün tədbirlər vaxtında və bacarıqla tam şəkildə həyata keçirilərsə, əhali arasında baş verə biləcək itki maksimum azalar, onların əmək qabiliyyəti bərpa olunur və beləliklə də yaranmış vəziyyətin nəticələrini aradan qaldırmaq olar. Zədələnmə ocaqlarında xilasetmə işləri aparılarkən müvafiq təhlükəsizlik qaydalarına ciddi riayət edilməlidir.

Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- işlərin icrası ilə əlaqəsi olmayan şəxslərin xilasetmə işləri aparılan sahələrdə qalmasına icazə verilmir;

- icraya başlamazdan əvvəl iş yerini diqqətlə nəzərdən keçirmək, yenidən zədələnmə qorxusu olan sahələrə nişanlar qoymaq, is vaxtı divarların və digər hissələrin uçulması təhlükəsi olarsa, onları əvvəlcədən tamamilə dağıtmaq və ya bərkidib təhlükəsiz etmək lazımdır;

- binaların müxtəlif mərtəbələrində eyni zamanda iş aparılmasına yol verilmir;

- xüsusi ehtiyac olmadan zədələnmiş binalara, xüsusən də təkbaşına girmək məsləhət görülmür;

- qaz dolmuş binalarda iş aparılarkən kibritdən və digər açıq alovdan istifadə etmək, maşın və mexanizmlərin mühərriklərini işə salmaq olmaz, işdən əvvəl binalar küləyə verilməklə qazdan təmizlənməli, lazımi hallarda yalnız 12 voltluq akkumulyator-əl fənərlərindən istifadə olunmalı, qığılcım çıxarmayan metaldan düzəldilmiş, yaxud qalın yağlanmış alətlər işlədilməlidir;

- uçqunlardakı elektrik naqilləri ilə əlaqədar bütün işlər rezin əlcəklər, çəkmələr geyəndən sonra aparılmalıdır, mümkün olan hallarda işə başlamazdan əvvəl elektrik enerjisini kəsmək lazımdır;

- zəhərli sahələrdə bütün xilasetmə işləri fərdi mühafizə vasitələrində aparılmalıdır.

Burada icazəsiz əleyhqazı çıxarmaq, siqaret çəkmək, su içmək, qida qəbul etmək olmaz;

- radioaktiv zəhərlənmə sahələrində işləyən adamları şüalanması dozalarına ciddi nəzarət edilməlidir;

- deqazasiya və dezaktivasiya işləri mühafizə vasitələrini çıxarmadan və bu işlər üçün ayrılmış yerlərdə yerinə yetirilməlidir.

Təhlükəsiz iş qaydalarına düzgün əməl etməklə zədələnmə ocaqlarında əlavə bədbəxt hadisələrin qarşısını almaq olar.

Zəhərlənmələrin nəticələrinin aradan qaldırılması.

Tam və qismən sanitariya təmizlənməsi.

Sanitariya təmizlənməsi - insanların bədənini və paltarlarını zəhərlənmələrdən təmizləməkdən ibarətdir.

Radiasiyalı, kimyəvi və bioloji təhlükəli obyektlərdə qəzalar baş verdikdə və kütləvi qırğın silahları (nüvə, kimyəvi, bioloji) tətbiq edildikdə insanların dərisi, paltarları, texniki vasitələr, binalar, mühafizə qurğuları bu vasitələrlə zəhərlənə bilər.

Radioaktiv maddələrin təsiri bir-neçə gün ərzində, damcı şəklində olan zəhərləyici maddələr bir-neçə gün, soyuq vaxtlarda isə bir-neçə həftə və ay davam edir. Bioloji vasitələrin təsir müddəti bir-neçə gün və ay ola bilər. İnsanlar zəhərləndikdə sanitariya təmizlənməsi, ərazilər, qurğular, binalar, texniki vasitələr xüsusi təmizləmə keçməlidirlər.

Adamların sanitariya təmizlənməsi şəraitdən asılı olaraq ***tam və ya qismən*** aparılır.

Qismən sanitariya təmizlənməsi - zədələnmə sahəsində və sahədən çıxarkən vaxt az olduqda bədənin açıq hissələrini hər bir adam tərəfindən müstəqil təmizləməklə bitir.

Qismən sanitar təmizlənməsi bədənin açıq səthlərinə, paltara, ayaqqabılara və fərdi mühafizə vasitələrinə düşmüş radioaktiv maddələrin və bakterial vasitələrin kənar edilməsindən və zərərsizləşdirilməsindən ibarətdir. Qismən sanitariya təmizliyi keçirərkən aşağıdakı ardıcılığa riayət edilməlidir.

Zəhərlənmə ocaqlarında:

- üst paltar, dəri müdafiə geyimləri və ayaqqabını şotka və yaxud süpürgə ilə təmizləməli;
- islanmış dəsmal (tampon) ilə əlin açıq yerlərini və əleyhqazın üz hissəsini silməli.

Zəhərlənmə ocaqlarından çıxdıqdan sonra:

- ehtiyatla üst paltar və dəri müdafiə vasitələrini çıxarmalı (əleyhqaz çıxarılmır);
- arxası küləyə qarşı durub üst paltar çırpmaq və təmizləmək;
- çıxarılmış paltar kəndirin üzərinə asıb şotka və yaxud süpürgə ilə radioaktiv tozu süpürməli, əleyhqazın çantasını təmizləməli və hissəsini islanmış əski ilə silməli;
- əleyhqazı çıxarıb əlləri, üzü, gözləri yaş dəsmalla silməli, ağız, burun boşluğunu təmiz su ilə yaxalamalı.

Bakterioloji vasitələrlə zəhərləndikdə:

- paltar süpürgə ilə təmizləməli və yaxud çırpmalı;
- fərdi kimyəvi paketlə əleyhqazın üz hissəsini, boyun nahiyəsini və əlləri silməli.

Eyni vaxtda radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zədələnməyə məruz qaldıqda, birinci növbədə kimyəvi, sonra isə radioaktiv və bakterioloji zəhərlənmənin qarşısını almaq lazımdır.

Radioaktiv maddələrlə zəhərləndikdə qismən sanitariya təmizlənməsi bu ardıcılıqla aparılır:

- əleyhqazı (respiratoru) çıxarmadan üst paltarları çıxarıb silirlər, süpürülər və çırpırlar;
- ayaqqabıları yaş əski ilə silir və yaxud yuyurlar; qışda təmiz qarla təmizləmək olar;
- əleyhqazların (respiratoru) çantasını silirlər, uzun borucuğunu, qutusunu yaş əski ilə silirlər;
- əleyhqazı (respiratoru), əlcəkləri çıxarıb üzü, boyunu, əlləri təmiz su ilə yuyub, ağızı və boğazı qarqara edirlər.

Əgər su yoxsa dərinin açıq hissələri kimya əleyhinə fərdi paketin daxilindəki maye ilə silinir (qışda təmiz qarla). Daha sonra üst paltarları çıxarıb, arxası küləyə tərəf dayanaraq onları çırpırlar, sonra kəndirdən asıb, süpürgə ilə yuxarıdan aşağıya doğru radioaktiv tozdan təmizləyir və ya çubuqla çırpırlar.

Kimyəvi maddələr və bakterioloji vasitələrlə zəhərlənmə zamanı:

- kimya əleyhinə fərdi paketi KFP-8 (İPP-8) açmalı, əski (tampon) hazırlamalı;
- dərinin açıq yerlərini, əleyhqazın üz hissəsini, paltarın yaxalarını və əl dəyən yerləri silməli (bunu bir neçə dəfə təkrar etmək lazımdır).

İnsanların dərisi və paltarlarında damcı-maye halında olan zəhərləyici maddə damcılarını aşkar etdikdə, bint salftkası deqazasiya məhlulu ilə isladılır və onunla dərinin açıq hissələri, paltarlar və əleyhiqazın üz hissəsi silinir.

Kimya əleyhinə fərdi paket olmadıqda zəhərləyici maddə damcılarını pambıq, bint, hər hansı parça ilə ehtiyatla yuxarıdan aşağı istiqamətində silinir, hər dəfə onu yenisi ilə əvəz edirlər. İmkan olan kimi isə həmin nahiyələri dərhal su ilə sabunla yuyurlar və təmiz dəsmalla qurulaırlar. Kimya zədə ocağından çıxan kimi xüsusi ayrılmış yerdə mühafizə vasitələri çıxarılır. Sonra əleyhqazı çıxartmadan dərinin açıq hissələri paltar və ayyaqqabılar yenidən gözdən keçirilir, əgər zəhərləyici maddə damcılarını aşkar olunarsa, onlar yenə də deqazasiya məhlulu ilə təmizlənilir. Ayyaqqabılar əsgı, kağız və otlı təmizlənilir. Təmizləmə işlərini qurtardıqdan sonra, əllər və bədənin açıq hissələri kimya əleyhinə fərdi paketin məhlulu ilə silinir.

Qismən sanitariya təmizləməsi sayəsində bütün radioaktiv maddələri tamamilə kənar etmək mümkün olmur. Buna görə də belə təmizləmədən keçmiş adamlar adətən fərdi dozimetrik nəzarətdən keçirilir. Əgər məlum olsa ki, paltarın və bədənin radioaktiv zəhərlənməsi yol verilən səviyyədəndən artıqdır, onda tam sanitariya təmizlənməsi aparmaq lazımdır.

Tam sanitariya təmizləməsi - bütün bədənin isti su, sabun və kisə ilə yuyulmasından, habelə gözlərin, burun və ağız boşluğunun selikli qişalarının 2%-li soda məhlulu ilə təmizlənməsindən ibarətdir.

Tam təmizləmə vaxt çox olduqda zədələnmə ocaqlarından çıxandan sonra, sanitariya yuma məntəqələrində (SUM) aparılır. Bu vaxt insanların bədəni isti su ilə, sabunla və hamam lifi vasitəsilə yuyulur.

Tam sanitariya təmizlənməsindən keçməli olanlar:

- qismən sanitariya təmizlənməsindən sonra radioaktiv maddə ilə zəhərlənmə səviyyəsi yol verilən normadan (bədəndə 15mR/saat) artıq olan şəxslər;
- zəhərləyici maddələrlə və onların aerosolları ilə bilavasitə təmasda olan, bakterial zədə ocağında olan bütün əhali;
- bakterial zədə ocağında, kimya zədə ocağında zərərsizləşdirmə tədbirlərini həyata keçirən MM dəstələrinin şəxsi heyəti.

Tam sanitariya təmizləməsi müdafiə qosun bölmələrinin xüsusi təmizləmə məntəqələrində, adi hamamlarda, sanitariya buraxıcılarında düzəldilən stasionar və səyyar yuyunma məntəqələrində aparılır. Hər bir şəxsə 40 litr su və 25 mq sabun sərfi nəzərdə tutulur. Adamların tam sanitariya təmizlənməsi ilə birlikdə paltarları zərərsizləşdirən stansiyalarda alt və üst paltarlar, ayaqqabılar tam dezaktivasiya edilə bilər. Xüsusi təmizləmə məntəqələrində nəzarət-bölüşdürmə məntəqəsi, adamların sanitariya təmizlənməsi meydançası, habelə, paltar, ayaqqabı və fərdi mühafizə vasitələrinin dezaktivasiyası meydançası düzəldilirdir. Hər bir sanitariya təmizləməsi məntəqəsində insanlar ardıcıl olaraq dozimetrik postdan, soyunma yerindən, duş söbəsiindən keçirlər. Yuyunduqdan sonra insanlar bir daha dozimetrik nəzarətdən keçirilir və yalnız bundan sonra geyinmə şöbəsinə buraxılırlar.

Bütün təmizləmə meydançaları 2 hissədən: **təmiz və çirkli** hissələrdən ibarət olur.

Səyyar yuyunma məntəqələrinin, paltar zərərsizləşdirən stansiyaların şəxsi heyəti tənəffüs üzvlərini mühafizə edən vasitələrdə, rezin çəkmələrdə, əlcəklərdə, döslüklərdə və ya qoruyucu kombinezonda işləməlidir. Tam sanitariya təmizlənməsi hamamlarda, duşxanalarda, təmiz su hövzələrində və yaxud da xüsusi düzəldilmiş yuyunma məntəqəsində keçirilir. Hökmən alt paltarını dəyişirlər.

Yuyunma məntəqəsində və ya meydançasında adətən üç söbə olur:

- soyunma, yuyunma və geyinmə.

Lazımi hallarda paltar zərərsizləşdirmə şöbəsi də düzəldilə bilər. Soyunma şöbəsiində təmiz skamyalar qoyulmalıdır. Zəhərli paltarlar rezinli parçadan olan kisələrə yığılmalıdır.

Sənədlər və qiymətli əşyalar xüsusi yerdə saxlanmalıdır.

Geyinmə şöbəsində skamyalar, təmiz paltar qoyulan yer olmalıdır.

Yuyunma məntəqəsinə xidmət edən heyət zəhərli paltarları, ayaqqabları və mühafizə paltarlarını zəhərsizləşdirmə şöbəsinə aparıb orada təmizləməli, sonra geyinmə şöbəsinə gətirməlidirlər. Sanitariya təmizlənməsinə göndərilən şəxslər soyunma məntəqəsində tibbi müayinədən keçməli gözlərin, ağız/burun selikli qisalarını 2%-li çay sodası məhlulu ilə təmizləməlidirlər. Yuyunma məntəqəsində ardıcılıqla əlləri, üzü, başı və bütün bədəni iki dəfə sabunlayıb və isti su ilə yuyurlar. Yuyunma 10-15 dəq. davam etməlidir. Yuyunduqdan sonra bədənin radioaktiv tozdan tam təmizlənməsini dozimetrik cihazla yoxlamaq lazımdır. Əgər bədəne qalmış zəhərlənmə normadan artıq olarsa, yuyunma təkrar edilməlidir.

Lazım olduqda əhali sanitariya təmizlənməsini öz evlərində də təşkil edə bilirlər.

Xüsusi təmizləmə **dezaktivasiya, deqazasiya və dezinfeksiyadan** ibarətdir.

Dezaktivasiya - zəhərlənmiş sahələrin, texnikanın, əşyaların, paltarların və ayaqqabıların səthindən radioaktiv maddələri kənar etməklə zəhərlənmənin təhlükəsiz dərəcəyədək azaldılmasıdır.

Dezaktivasiyanı 2 üsulla - **fiziki və fiziki-kimyəvi** üsulla aparmaq olar.

Fiziki üsul - radioaktiv maddələri səthlərdən yumaq, silmək, süpürmək, zəhərli üst qatı götürmək və suyu süzməklə yerinə yetirilir.

Fiziki-kimyəvi üsul - zəhərli səthlərin yuyucu tozlar, turşu və qələvilər əlavə edilmiş su vasitəsi ilə aparılır. Dezaktivasiya nəticəsində radioaktiv maddələr məhv olmur, onlar yalnız əşyaların səthindən kənar edilir. Ərazini və ordakı obyektləri, nəqliyyatı və müxtəlif əşyaları 2 üsulla mexaniki və fiziki-kimyəvi üsulla dezaktivasiya etmək olar. Mexaniki üsulun mahiyyəti zəhərlənmiş obyektlərin, nəqliyyat vasitələrinin və əşyanın üzərindən radioaktiv tozu süpürərək, çırparaq, silkələyərək, su şırnağı ilə yuyaraq kənar etməkdən ibarətdir. Zəhərlənmə dərəcəsi yolverilən həddən yüksək olduqda dezaktivasiya aparılır.

Ərazinin dezaktivasiyası aşağıdakı üsullarla aparılır:

- asfalt və beton örtüklü ərazilərdən küçə süpürən-yığışdıran maşınların köməyi ilə süpürülməsi;
- bərk örtüklü ərazilərdən yuyucu maşınların köməyi ilə radioaktiv tozun yüksək təzyiqlə su şırnağı ilə yuyulması;
- buldozerlər vasitəsilə zəhərlənmiş qrunzun 5-10 sm qalınlığında qazılıb kənarlaşdırılması;
- zəhərlənmiş sahələrin 8-10 sm qalınlığında təmiz qrunzla örtülməsi;
- zəhərlənmiş zonanın traktorlarla 20 sm dərinliyində şumlanması;
- əgər yuxarıdakı üsulları tətbiq etmək mümkün deyilsə, o zaman zəhərlənmiş zonadan keçmək üçün xüsusi örtüklü yolların salınması;
- qış vaxtı qar və buz örtüyü 20 sm qalınlığında qazılıb bir yerə buz qalağı kimi yığılır.

Binaların və tikililərin dezaktivasiyası su ilə yuyulmaqla aparılır. Adətən, yuyulma yuxarıdan aşağıya aparılır. Pəncərələr, qapılar, eyvanlar, karnizlər və binaların aşağı mərtəbələri xüsusilə təmiz yuyulmalıdır.

Daxili otaqların dezaktivasiyası əsgilərin, süpürgələrin və fırçaların köməyi ilə, həmçinin su ilə yumaqla aparılır.

Yaşayış otaqları aşağıdakı qaydada dezaktivasiya edilir:

Tavan yaş əsgilə silinir, mebellər divarlardan kənara çəkilir və yaş əsgilə silinir, yumşaq mebel xüsusi sahələrdə, heyətlərdə çırpılır, xalçalar və digər əşyalar tozsoranla təmizlənir, döşəmə isti su və sabunla yaxud, 2-3%-li sodalı su ilə yuyulur, sonra radiometrlə ölçmələr aparılır; tikililərin daxilində zəhərlənmə 90 mR/saatdan artıq olmamalıdır.

Müəssisələrin sexlərində və qarajlarda dezaktivasiya su ilə tavanların, divarların, döşəmənin yuyulması ilə aparılır. Dəzgahlar və cihazlar su və ya sabunlu-sodali məhlulla yuyulur, hissələri benzin və ağ neftlə silinir.

Nəqliyyatın və texnikanın dezaktivasiyası radioaktiv maddələrlə zəhərlənmə 180 mR/saat həddini keçdikdə aparılır. Texnika və nəqliyyat vasitələri qismən və ya tam dezaktivasiya edilə bilər. Aşağıdakı üsullarla aparılır: radioaktiv maddələrin 2-3 atmosfer təzyiq altında su şırnağı ilə yuyulması; texnikanın 0,15-0,3%-li yuyucu toz məhlulları ilə yuyulması; texnikanın benzində, ağ neftlə və dizel yanacağında isladılmış əsgilə silinir.

Qismən dezaktivasiya zamanı maşınların metaldan, plastik kütlədən və taxtadan düzəldilən hissələrini yaş əski ilə silib, yuyub və fırça ilə təmizləyirlər. Brezentləri, kabinanın parçadan tikilmiş içəri örtüklərini süpürür, fırça ilə təmizləyir, çırpırlar.

Deqazasiya - zəhərləyici maddələrin neytrallaşdırılması və ya zəhərli səthlərdən kənar edilməsindən ibarətdir. Davamlı zəhərli birləşmələrlə: iprit, zarin, zoman V-qazlarla zəhərlənmiş obyektlərin deqazasiyası aparılır.

Zəhərləyici və güclü təsirli zəhərli maddələrlə kimyəvi reaksiyalara girən, onları zərərsizləndirən, qeyri-toksik və zəif toksiki birləşmələrə çevirən kimyəvi birləşmələrə və yaxud qarışıqlara **deqazasiya maddələri** deyilir.

Deqazasiya maddələri xassələrinə və hər hansı bir zəhərləyici və ya güclü təsirli maddə ilə qarşılıqlı kimyəvi reaksiyaya girməsi xüsusiyyətlərinə görə 2 qrupa təsnif olunur:

- 1) oksidləşdirici və xlorlaşdırıcı təsirli deqazasiya maddələri;
- 2) hidroliz təsirli deqazasiya maddələri.

Birinciyə aiddir - kalsium hipoxlorid, dixloramin, heksaxlormelanin, kalsium hidroksid, kalsium xlorid, kalsium karbonat.

İkinciyə aiddir- 2aq, 2bq №-li deqazasiya məhlulları, susuzlaşdırılmış kalsiumlu soda və ammonium bikarbonat.

Deqazasiya **kimyəvi, fiziki-kimyəvi, mexaniki** üsullarla aparılır.

Deqazasiyanın kimyəvi üsulu - deqazasiya maddələrinin zəhərlənmiş obyektlərin üzərindəki zəhərləyici maddələrlə kimyəvi reaksiyaya girməsinə əsaslanır. Nəticədə qeyri-toksiki birləşmələr əmələ gəlir. Bu üsul zəhərlənmiş yerləri deqazasiya məhlulları (suspensiya), yaxud xlorlu əhəngin sulu sıyığı ilə təmizlənməsi ilə aparılır. Bu üsulla deqazasiya zamanı xüsusi maşınların deqazasiya məhlullarında işlədilmiş fırçalardan, əsgilərdən istifadə olunur.

Zəhərləyici maddənin növü müəyyən edilməmişsə, zəhərlənmiş obyektləri əvvəlcə 1№-li deqazasiya məhlul ilə təmizlənir, sonra isə 2-aq (ammonyak-qələvi) №-li (aq) (ammonyaksız-qələvili) deqazasiya məhlulundan istifadə edirlər. 1№-li deqazasiya məhlulunun hazırlanmasında dixloretandan DT-6 (heksaxlormelanin), həm də DT-2 üçün həlledici kimi istifadə olunur. V-qaz və ipritlə zəhərlənmiş texnikanın deqazasiyası və dezinfeksiyası üçün istifadə olunur.

2-aq №-li məhlulun tərkibi 2 faiz yeyici natrium, 5% monoetanolamin və 93% ammonyaklı su təşkil edir.

2-aq №-li məhlulun tərkibi 10% yeyici natrium, 25% monoetanolamin və 65% sudan ibarətdir. Güclü qələvi xassələrinə malik olduğuna görə, zarinin deqazasiyası üçün istifadə edilir. Bu məhlullar boyaları yumşaldıb yuyur, aliminyum səthlərin korroziyasına səbəb olur, yun, dəri və xəz əşyaları dağıdır, insan dərisinə düşdükdə onu qıcıqlandırır.

1№-li və 2№-li deqazasiya məhlullarından istifadə olunduqda səthi deqazasiyaya dərhal nail olunur, amma dərin deqazasiyaya müəyyən vaxt tələb olunur. Məhz bundan ötrü texnika və avadanlığın deqazasiyasından sonra müəyyən müddət ərzində təhlükəsizlik qaydalarına riayət etmək lazımdır.

Deqazasiyanın fiziki-kimyəvi üsulu - ZM-lər buxarlandırılaraq və yaxud həll edilib səthlərdən kənar edilir.

Yuyucu məhlullar deqazasiya məhlullarına nisbətən zəifdir. Onlar vasitəsilə ancaq səthi deqazasiyaya nail olunur. Yuyucu məhlullardan deqazasiya məhlulları olmadıqda, yaxud 1№-li və 2№-li məhlullarla deqazasiya aparmaq mümkün olmadıqda (təyyarələr, optika, rabitə vasitələri) istifadə olunur.

Həllədicilərlə deqazasiya zamanı ZM zərərsizləşmir, amma həll olunub həllədicici maddələrlə səthdən xaric olunur. Həllədicilərdən benzin, ağ neft, dizel yanacağı, dixloretan, spirt daha çox işlədilir.

Deqazasiyanın fiziki üsulu - Mexaniki üsulla torpağın və ya başqa müəyyən maddələrin üst qatını qazıb (kəşib) atırlar. Nəqliyyatın və texnikanın deqazasiyasının tam aparılmasını yoxlamaq məqsədilə kimyəvi kəşfiyyat cihazından istifadə olunur.

Dezinfeksiya - xarici mühitdə infeksiyon xəstəlik törədicilərinin məhv edilməsi üçün keçirilən xüsusi tədbirlər kompleksidir.

Dezinfeksiya - müxtəlif əşyaların səthindəki xəstəlik törədiciləri mikrobların (bakteriyaların, virusların) və toksinlərin məhv edilməsidir. Geniş mənada buraya həmçinin **dezinseksiya, deratizasiya** daxildir.

Dezinfeksiya cari, son və profilaktik məqsədlə aparılır.

Cari dezinfeksiya xəstənin yatağı yanında yoluxmanın yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə keçirilir (xəstənin ifrazatını və onun istifadə etdiyi əşyaları). Son dezinfeksiya yoluxma ocağında xəstə təcrid ediləndən, xəstəxanaya qoyulandan, sağalandan və ya öləndən sonra yoluxma ocağını xəstəlik törədicidən tam təmizləmək məqsədilə aparılır.

Profilaktik dezinfeksiya yoluxucu xəstəliklərin baş verməsi və ümumi istifadə olunan əşyalar vasitəsilə yoluxmanın keçməsi imkanlarının qarşısını almaq məqsədilə aparılır. Zibil tökülən yerlər, ifrazat sularının axıldığı yerlər, insanların cəmləndiyi yerlər təmizlənir.

Dezinfeksiya əsasən 2 üsulla: **fiziki və kimyəvi** vasitələrlə aparılır. Hər bir üsul sərbəst və ya digər üsullarla birlikdə aparıla bilər.

Fiziki üsul – bioloji vasitələri günəş süalalarında, ultrabənövşəyi şüalarda, qızdırılmış ütdə, zibilin yandırılması üsulunda, quru qızmar havada, su buxarlarında, habelə qaynatma üsulunda istifadə olunur. Bu məqsədlə dezinfeksiya kameraları və avtoklavlardan istifadə olunur. Bu üsullar sadə və effektiv olduğu üçün geniş istifadə olunur. Bağırsağ və yuxarı tənəffüs yolları infeksiya törədiciləri 60-80 dərəcə C temperaturda 30 dəq. qaynatdıqda məhv olur. Qaynatma üsulu ilə mətbəx ləvazimatı, qablar, xəstəyə qulluq əşyaları, tibbi alətlər, həmçinin yataq ağırları, alt paltarlar dezinfeksiya olunur. Qaynatmaq mümkün olmayan ləvazimatlar və əşyalar quru isti hava vasitəsilə dezinfeksiya olunur. Su buxarlarında 100 dərəcə C hərarət olur və bundan xüsusi buxar kameralarında istifadə olunur.

Kimyəvi üsulla – bioloji vasitələr xüsusi məhlullarla məhv edilir. Dezinfeksiya zamanı kimyəvi dezinfeksiya edici maddələrdən istifadə olunur. Kimyəvi üsul - turşu, qələvi, xlorlu əhəng, xloramin, fenol, formalin məhlulları müxtəlif qatılıqlı məhlullar şəklində tətbiq edilir. Xlorlu əhəng xlor iyi verən ağ tozdur, tərkibində 25-35% aktiv xlor vardır. Dezinfeksiya üçün 0,2-5%-li məhlullarından istifadə olunur. əvvəlcə 10%-li məhlul hazırlanır-bunun üçün 10 litr suya 1kq və daha çox toz tökülür, qarışdırılır, bir sutka çökdürülür. Sonra məhlulun üst duru hissəsi götürülür, çöküntü hissəsi atılır. Durulaşmış məhluldan yaşayış yerlərini, ümumi istifadə yerlərini, qablar, qida qalıqları və xəstənin ifrazatını dezinfeksiya etməkdə istifadə olunur.

10-20%-li məhluldan ayaqyollarının divarlarını, zibil yeşiklərini, heyvandarlıq binalarının divarlarını ağartmaq üçün istifadə olunur.

Xlorlu əhəng, metalların korroziyasına, rəngli əşyaların ağarmasına, pambıq parçaların tez yeyilib xarab olmasına səbəb olduğu üçün bunların dezinfeksiyasında istifadə olunmur.

Kimyəvi dezinfeksiya üçün kalsium hipoxlorit duzundan, neytral kalsium hipoxloritdən istifadə olunur.

Xloramin suda yaxşı həll olan, zəif xlor iyi verən ağ rəngli tozudur. 26-28% aktiv xlorlardan ibarətdir. 0,2-10%-li məhlullarından xəstələrin ifrazatını, qabları və qida qalıqlarını alt paltarlar və yataq ağlarını binaları dezinfeksiyası üçün istifadə olunur. Vərəm cöplərinə və sibir yarası törədicilərinə qarşı az effektivdir.

Dezinseksiya - infeksiyon xəstəlik törədicilərini yayan həşəratlar, məişət həşəratları, buğumayaqlılar, həmçinin paltar və əmlaka ziyan vuran həşəratlara qarşı aparılan xüsusi tədbirlər kompleksidir. Məişətdə dezinfeksiya milçəklərin, tarakanların, taxtabitilərin, birələrin məhv edilməsi, həmçinin ağcaqanadların, gənələrin dişləməsindən müdafiə kimi başa düşülür.

Dezinseksiya həm sərbəst həm də dezinfeksiya, deratizasiya, sanitariya təmizləməsi ilə birlikdə həyata keçirilir. Mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji, genetik və kombine olunmuş dezinfeksiya üsulları vardır.

Dezinseksiya tədbirləri sərti olaraq **profilaktik və məhvedici** növlərə ayırılmalıdır.

Profilaktik tədbirlərə aiddir - mexaniki dezinfeksiya üsulunda yaşayış mənzillərinin, təsərrüfat və əlavə otaqların təmiz saxlanması, müntəzəm nəm yığışdırılması, pəncərə və qapılara tor setkaların çəkilməsi, qida məhsullarının xüsusi taralarda saxlanması, şəxsi gigiyenanın gözlənilməsi, bədən və yataq ağlarının müntəzəm yuyulub təmizlənməsi və dəyişdirilməsi, müntəzəm olaraq mənzillərdə zirzəmilərdə havanın dəyişdirilməsi, xüsusi yapışdırıcı kağızlardan istifadə olunması, xırda su hövzələrinin, arxların təmizlənməsi, xırda gölməçələrin, su çuxurlarının torpaqla doldurulması, su saxlanan sisternaların, bakların, çəlləklərin, su quyularının qapalı saxlanması. Zibil və ərzaq tullantılarının vaxtında təmizlənməsi də mexaniki dezinfeksiyaya aiddir.

Məhvedici tədbirlərə aiddir:

- fiziki;
- kimyəvi;
- bioloji üsullar.

Fiziki üsullara aiddir - paltarların, yataq əşyalarının, xalçaların, pərdələrin silkələnib çirpılması, tozsoranla tozun, həşəratların sorulub təmizlənməsi, tarakanlar və milçəklər üçün müxtəlif tələlərin, milçək və tarakanların qaynar su və dezinfeksiyon kameralarının və qaynar ütünün köməyi ilə məhv edilməsi. Fiziki dezinfeksiya üsulunda oddan, yüksək və aşağı temperaturdan, buxardan, quru isti havadan, dezinfeksiya kameralarından istifadə olunur. Belə ki, 500 dərəcə C temperaturdan yuxarı hərət buğumayaqlı həşəratlara öldürücü təsir göstərir. Yataq ağları, alt paltarları və başqa geyimlər 30 dəq. ərzində (1%-li soda məhlulu əlavə etməklə) qaynatmaqla həşəratlardan təmizlənir. Həşəratların çox toplandığı yerlər, əşyalar (zibil, yararsız mebel və əşyalar) yandırılır. Döşəklər, çarpayılar, kiçik şkaflar buxar vasitəsilə təmizlənir.

Dezinseksiyanın kimyəvi üsulu kimyəvi zəhərli maddələrin həşəratlara öldürücü təsirinə əsaslanır. Kimyəvi üsullara aiddir - xlorlu məhlullar - heksaxloran, DDT (dixlordifeniltrişloretan), fosforlu üzvü birləşmələr-xlorofos, karbofos kimyəvi vasitələr, yuyucu tozlar, məhlullar aerozol kimi tətbiq edilir.

Bioloji üsul – “canlıya qarşı-canlı” prinsipi ilə həyata keçirilir.

Bura aiddir - gəmiricilərin fiziki və kimyəvi metodla artımının qarşısının alınması.

Deratizasiya - epidemioloji təhlükə yaradan gəmiricilərlə mübarizəyə deyilir. Gəmiricilər taun, tulyaremiya, quduzluq, yalançı vərəm, sibir yarası, ensefalit kimi xəstəliklərin ötürücüsü ola bilər.

Epidemioloji təhlükədən savayı gəmiricilər iqtisadi ziyan da vururlar - qida maddələrini xarab edir, yaşayış yerlərini və ərzaq anbarlarını çirkləndirir, rabitə və elektrik xətlərini gəmirir, aparatları sıradan çıxarır.

Yaşayış yerlərində və onlara yaxın ərazilərdə əsasən boz siçovul və ev siçanlarına rast gəlinir. Açıq sahələrdə isə çöl və meşə siçanlarına rast gəlinir.

Deratizasiya - xalq təssərüfatına iqtisadi zərər vuran, həmçinin insanda yoluxucu xəstəlik törədən gəmiricilərin məhv edilməsidir.

Profilaktik tədbirlərə aiddir - gəmiricilərin yuva qurmasına, yemlənməsinə, artıb çoxalmasına şərait yaranmasının qarşısını almaq - bunun üçün yaşayış evlərinə daxil olmasına mane olmaq, buğda, un, ət məhsullarının, tərəvəzin xüsusi taralarda saxlanması, ventilyasiya yollarının xüsusi metal setkalarla örtülməsi, zirzəmilərin, çardaqların pəncərələrinin süşə ilə örtülməsi aiddir.

Məhvətmə metoduarı - bioloji, mexaniki, kimyəvi-profilaktik tədbirlərlə yanaşı aparılmalıdır.

Bioloji metod - gəmiricilərə qarşı it, pişik, kirpildən istifadə etməklə aparılır. Təbiətdə bu məqsədlə bir çox yırtıcı heyvanların tələlər vasitəsilə ovlanması qadağan edilir - qunduz, qartal, bayquş, gecə quşu bunlara aiddir.

Mexaniki vasitələr - müxtəlif tələlərin qurulmasıdır.

Kimyəvi üsul-müxtəlif zəhərlər qarışdırılmış qida maddələrinin istifadə edilməsidir.

Kimyəvi üsulla mübarizə aparmaq üçün sink fosfid, zookumarin, ratindin kimi maddələrdən istifadə olunur. Zəhərli qida tələləri hazırlamaq üçün çörək qırıntıları, müxtəlif yarmalardan sıyıqlar, bitki yağı, şəkər, duz, tərəvəzlər istifadə olunur. Bu məhsulları qaba qoyub üzərinə zəhərli maddə, bitki yaşı qoyub qarışdırırlar və torbalarda siçan yuvaları, deşiklərə qoyulur və ya açıq şəkildə divar diblərində, mebel altında qoyub gecə saxlayıb şəhər təmizləyirlər. Su şəklində olan zəhərli maddələrdən istifadə olunur. Krisid, sink fosfid, zookumarin və rafindin kimi zəhərlərin sulu məhlulu siçan yuvalarından içəri tökülür. Çöl şəraitində deratizasiya məqsədilə zəhərli dənli bitkilərdən, buğdadan istifadə olunur. Kiçik sahələr əllə, böyük sahələr isə texnika ilə deratizasiya olunur.

XV FƏSİL

Fövqəladə hadisələr zamanı ilk tibbi yardım.

Mülki müdafiənin tibb xidməti tərəfindən yaralılara və xəstələrə göstərilən tibbi yardım aşağıdakı üç növə ayrılır: **ilk tibbi yardım; ilk həkim yardımı; ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım.**

İlk tibbi yardım – yaralanmış və ya xəstələnmiş insanın halını yüngülləşdirə biləcək ən sadə tədbirlərin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. İlk tibbi yardım bilavasitə zədələnmə yerində və ya onun yaxınlığında ən qısa müddətdə göstərilir. Belə yardımı sanitariya dəstələri, sanitariya postları və Mülki müdafiənin şəxsi heyəti göstərir. Tibbi yardım əhəlinin özü də özünəyardım və qarşılıqlı yardım qaydası ilə göstərməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə ilk tibbi yardım göstərmək qaydaları bütün əhaliyə xüsusi proqramlar əsasında əmin-amanlıq dövründə əvvəlcədən öyrədilir.

İlk tibbi yardım aşağıdakılardan ibarətdir:

- qanaxmaları müvəqqəti olaraq dayandırmaq;
- yara və yanıq yerlərinə steril sarğı qoymaq;
- sınıq, çıxıq və əzilmə zamanı şin qoymaqla və ya əlaltı vasitələr işlətməklə immobilizasiya etmək (bədənin zədələnmiş hissəsini tərpənməz hala salmaq);
- kimyəvi və radioaktiv maddələrlə zəhərlənmiş sahələrdə fərdi tibbi mühafizə vasitələrindən istifadə etməklə, şüa zədələnməsi və kimyəvi zədələnmələrin qarşısını almaq, bədənin açıq hissələrini təmizləmək, yaralılara əleyhqaz geydirmək və təhlükəli sahələrdən çıxartmaq.

İlk tibbi yardımın mümkün qədər tez göstərilməsi – yaralanmanın son nəticəsinə, yəni yaralı şəxsin həyatının xilas edilməsinə həlledici təsir göstərir. Elektrik cərəyanı vurarkən, güclü qanaxma, boğulma, ürək fəaliyyətinin dayanması və nəfəs kəsilmə hallarda ilk tibbi yardım dərhal göstərilməlidir. Əgər çoxlu yaralılara eyni zamanda ilk tibbi yardım göstərmək tələb olunursa, onda belə yardımı birinci növbədə uşaqlara və ağır yaralılara göstərmək lazımdır. Belə hallarda yüngül yaralılar özləri də özünəyardım və qarşılıqlı yardım göstərməlidirlər. İlk tibbi yardımın bütün üsulları ciddi surətdə və çox ehtiyatla icra edilməlidir. Ehtiyatsız, köbud ilk yardım yaralıya əlavə əziyyət verib onun halını ağırlaşdırma bilər. İlk tibbi yardım göstərilərkən həm təchizat cədvəlinə əsasən verilən tabel vasitələrdən, sanitariya çantasındaki dərman və əşyalardan, həm də əlaltında olan yardımçı vasitələrdən istifadə edilir.

Qanaxmalar zamanı ilk tibbi yardım:

Qanaxmanı müvəqqəti dayandırmaq üsulları. Qanaxmanın növündən (arterial, venoz, kapilyar) və ilk tibbi yardım göstərərkən əldə olan vasitələrdən asılı olaraq qanaxmanı müvəqqəti və ya tamamilə dayandırirlar.

Xarici arterial qanaxmanı müvəqqəti dayandırmaq üsulları, zədələnmiş qan damarını sümüyə barmaqla sıxaraq, turna və ya burmac qoymaq, qol və ya qıç oynaqda sonadək büküb və ya açıb bu vəziyyətdə bərkitməkdən ibarətdir.

Xarici venoz və kapilyar qanaxmalar yaraya sıxıcı steril sarğı qoymaq və bədənin yaralı yerini gövdəyə nisbətən bir qədər hündürdə saxlamaqla müvəqqəti dayandırirlar. Bir sıra hallarda venoz və kapilyar qanaxmaların müvəqqəti dayandırılması bu qanaxmaların tamamilə dayandırılması halına keçə bilər.

Arterial qanaxmanın, bir sıra hallarda isə venoz qanaxmanın tamamilə dayandırılması, yarada cərrahiyyə əməliyyatı zamanı yerinə yetirilir. Damarı barmaqla sıxıb arterial qanaxmanı dayandırdıqdan sonra dərhal turna və ya burmac qoymaq və steril sarğı sarımaq lazımdır.

Arteriyanın sıxılması ilə qanaxmanın dayandırılması

Şəkil 67. Qanaxmanın dayandırılması qaydaları.

Turnanın nə vaxt qoyulduğunu tarix, saat və dəqiqə göstərilməklə bir parça kağızda qeyd edib, kağızı nəzərə çarpan yerdə turnanın altına qoyurlar. Turna qoyulmuş ətrafı isti şeylə örtürlər xüsusən qışda. Turna qoyulmuş yaralıya şpris–tübik vasitəsilə ağrıkəsən dərman vururlar. Ətrafların turna qoyulmuş yerdən aşağı sahəsi ölgünləşməsin deyə, 2 saatdan sonra arteriyayı barmaqla sıxaraq, turnanı tədricən 5 - 10 dəqiqə müddətinə boşaltmaq və sonra onu yenidən bir qədər yuxarıya qoymaq lazımdır. Yaralıya cərrahiyyə yardımı göstərilənədək turnanı hər saatdan bir bu cür müvəqqəti olaraq boşaldır və hər dəfə bunu kağızda qeyd edirlər.

Turna olmadıqda arterial qanaxmanı burmac qoymaqla və ya ətrafları oynaqda sonadək büküb bu vəziyyətdə möhkəm bağlamaqla dayandırmaq mümkündür.

Qanaxmanı burmac vasitəsilə dayandırmaq üçün kəndirdən, burulmuş yaylıqdan və ya parçadan istifadə edirlər. İkiqat ilgək şəklində qatlanıb qola (qıça) keçirilərək burulan bel qayıışı da əlaltı turna ola bilər.

Venoz və ya kapilyar qanaxmalar zamanı yaraya sıxıcı sarğı qoyurlar. Qan axan yeri steril salfetlə və ya 3 – 4 qat bintlə örtür, üstədən pambıq qoyurlar. Sarğını bintlə bərk sıxıb sarıyırlar. Qan sarğını islatdıqda üstündən əlavə bint sarıyırlar.

Şəkil 68. Sarğının və turnanın qoyulma qaydası.

Qapalı zədələnmələr zamanı ilk tibbi yardım

Qapalı zədələnmələr - əsasən, dəri səthinin bütövlüyü pozulmadan bədənin dərialtı toxumalarının və daxili orqanlarının əzilməsindən, beyin silkələnməsindən, orqanizmin ümumi kontuziyasından, oynaq bağlarının sərpməsindən, çıxıqlardan və s. ibarətdir.

Əzilmə zamanı bədənin səthindəki toxumalar və daxili orqanlar zədələnmə bilər. Bədənin səthində yumşaq toxumalar əzilərək ağrı, şiş və qançırolma halları baş verir. Bunlar əzilmənin əsas əlamətləridir. Belə hallarda ilk tibbi yardım göstərərək sıxıcı sarğı qoyur, buzdən istifadə edir, əzilmiş yeri rahat vəziyyətdə saxlayırlar.

Döş qəfəsinin və qarın nahiyəsinin güclü əzilməsi zamanı daxili orqanlar: ağciyər, qaraciyər, dalaq, böyrəklər zədələnmə bilər. Belə orqanlar zədələnməyə, ağrılar və çox vaxt daxili qanaxma baş verir. Əzilən yerə buz qoymaq və belə adamları dərhal tibb müəssisəsinə çatdırmaq lazımdır.

Əzilmə hallarında ilk tibbi yardım

Güclü qəzalar və zəlzələ zamanı adamlar uçuqun altında qala bilərlər. Bədənin müxtəlif hissələrinin yumşaq toxumaları, qollar və qıçlar uzun müddət sıxılmış halda qalarkən əzilmə adlanan çox ağır zədələnmə meydana çıxır. İlk tibbi yardım göstərərək yaranın üzərinə steril sarğı qoyurlar. Əgər adamın ağır zədələnməmiş ətrafları (qol-qıç) soyuyubsa və ya göyərirsə, əzilmiş yerdən yuxarıda turna qoyurlar. Bu, əzilmiş yumşaq toxumalarda əmələ gələn zərərli maddələrin qan dövranına qoşulmasının qarşısını alır. Ətraflar soyumayan və çox ağır zədələnməyən hallarda onlara sıxıcı bint sarğısı qoyurlar. Turna və ya sıxıcı sarğı qoyandan sonra adama şpris–tübik vasitəsiylə ağrıkəsən dərman vururlar. Zədələnməmiş ətrafları, sınıq olmayan hallarda belə, şindən və ya əlaltı vasitələrdən istifadə etməklə tərpməz vəziyyətə salırlar (immobilizasiya edirlər).

İlk tibbi yardım göstərməyə başlayan andan yaralıya qaynar çay, qəhvə, hər dəfə 2-4 q (sutkada 20-40 q) xörək sodası qatılmış çoxlu su içirtmək lazımdır. Soda sidiyin qələviləşməsinə, zərərli maddələrin orqanizmdən kənar olunmasına kömək edir.

Əzilmə zədələnməsi olan yaralıları xərəkdə ehtiyatla tibb müəssisəsinə aparırlar.

Sərpmə və çıxıqlar zamanı ilk tibbi yardım

Yıxılıqda, düzgün tullanmadıqda və ağırlıq qaldırarkən oynaq bağlarında sərpmə baş verə bilər. Bu zaman zədələnməmiş oynaqda ağrılar və şiş əmələ gəlir, oynaqın hərəkəti məhdudlaşır. Belə hallarda ilk tibbi yardım məqsədilə oynaq sıxıcı bint sarğı və buz qoyur, zədələnməmiş oynaqın rahatlığını təmin edirlər.

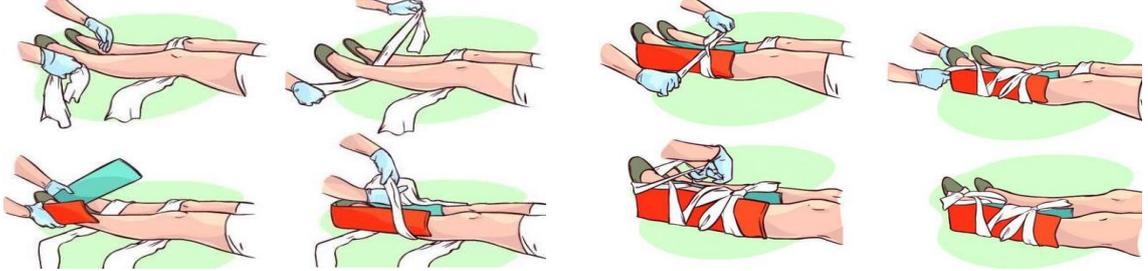
Oynaq sümüklərinin oynaq boşluğunda yerdəyişməsi (aralanması) zamanı çıxıq baş verir. Belə halda oynaq yerinin bütövlüyü pozulur, bəzən isə oynaq bağları qırılır. Ətraf oynaqlarında çıxıqların əlamətləri – oynaq ağrısından, hərəkətin çətinləşməsindən, oynaqın formasının dəyişməsindən, ətrafın (qolun, qıçın) qısalmasından və qeyri – adi vəziyyətdə dayanmasından ibarətdir.

Oynaqda çıxıq olarkən ətrafları immobilizasiya etməklə (tərpməz hala salmaqla) oynaq rahat vəziyyətdə qoyub sarıyırlar. İri oynaqda – çanaq, bud, diz, bazu oynaqları, habelə onurğaarası oynaqda çıxıq baş verdikdə isə zədələnməmiş adama ağrıkəsən dərman vurmaq məsləhət görülür.

Onurğaarası oynaqda çıxıq baş vermiş adamı ancaq bərk lövhədə arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə aparmaq olar. Çənəaltı oynaq çıxıqda alt çənəni bərk saxlayan sarğı qoyurlar.

Sınıqlar zamanı ilk tibbi yardım:

Kəskin hərəkət edərkən, zərbə nəticəsində, hündür yerdən yığılarkən, avtomobil qəzası və digər qəzalar nəticəsində və ya zəlzələ zamanı bədən sümükləri sına bilər. Sınıqlar **qapalı və ya açıq** olur. Qapalı sınıq halında dəri örtüyünün bütövlüyü pozulmur, açıq sınıq zamanı isə sınıq yerində dəri zədələnir. Açıq sınıqlar daha qorxuludur. Sınıqları hər vaxt tez müəyyən etmək olmur, buna görə də şübhəli hallarda ilk tibbi yardım sınıq halında olduğu kimi göstərilir. Sınıqlar zamanı ilk tibbi yardım göstərməyin əsas qaydaları – birinci növbədə, yaralının həyatını xilas edən ilk tibbi yardım tədbirlərini yerinə yetirməkdən, qapalı sınığın açıq sınığa çevrilməsinin qarşısını almaqdan, ətrafları və ya bədən digər hissələrini immobilizasiya etməklə sınıq yerində sümükləri tərpənməz hala salmaqdan ibarətdir.

Şəkil 69. Sınıqlar zamanı ilk yardımın göstərilməsi qaydaları.

Qanaxma olan açıq sınıqlar zamanı əvvəlcə qanaxmanı dayandırır, sonra yaralı steril sarğı ilə örtür, yaralıya ağrıkəsən dərman vurur və yalnız bundan sonra tabel vasitələrindən və ya əlaltı vasitələrdən istifadə etməklə sümükləri tərpənməz hala salırlar. Sınıq yerinin tərpənməzliyini təmin edərkən xüsusi şin və ya əlaltı vasitələr elə qoyulmalıdır ki, bunlar sınıq yerinin yaxınlığındakı (sınıq yerindən yuxarıda və aşağıda) iki oynaqı əhatə etsin. Belə immobilizasiya – nəqliyyat immobilizasiyası adlanır.

Zədə (travma) şoku və şok əleyhinə tədbirlər:

Zədə (travma) şoku ağır zədələnmələrin, o cümlədən də müxtəlif sınıqların həyat üçün təhlükəli olan ağırlaşmasıdır. Bu hal, mərkəzi sinir sistemi fəaliyyətinin, qan dövranının, maddələr mübadiləsinin və orqanizmin həyat üçün vacib olan digər fəaliyyət növlərinin pozulması ilə xarakterizə olunur.

Şokun səbəbi – orqanizmin bir dəfə və ya təkrarən ağır zədələnməsi ola bilər. Çox qan itirildikdə, qış vaxtı isə yaralanmadan sonra soyuqdəymə hallarında şok xüsusən tez baş verir. Şokun qarşısını almaq üçün görülən əsas tədbirlər – zədələnmə nəticəsində törəyən ağrıları kəsmək və ya azaltmaq, qanaxmanı dayandırmaq, yaralının soyuqlamasına yol verməmək, ilk tibbi yardım tədbirini çox ehtiyatla icra etmək və yaralını apararkən ehtiyatlı olmaqdan ibarətdir. Ağrıkəsən dərmanlı şpris – tükik olmadıqda şok halındakı yaralıya, əgər onun qarnını dəlib keçən yara yoxdursa, bir qədər araq, isti çay, qəhvə içirtmək olar. Sonra belə yaralının üstünü ədyalla örtür və ehtiyatla xərəkətdə tibb müəssisəsinə aparırlar.

Şəkil 70. Şok zamanı ilk yardımın göstərilməsi qaydaları.

Yanıqlar zamanı ilk tibbi yardım:

Yanıqların baş verməsi səbəbləri. Yanıqlar yüksək temperaturun, habelə müxtəlif kimyəvi maddələrin bədənə təsiri nəticəsində baş verir. Xüsusən nüvə zədələnməsi ocaqlarında yanıq məruz qalmış yaralıların sayı daha çox ola bilər. Burada çox vaxt yanıqlar travmalarla və radiasiya zədələnmələri ilə birlikdə baş verir.

İşıq şüalanmasının, alovun, qaynar suyun və buxarın təsirindən baş verən yanıqlar **termik yanıq** adlanır. Dərinin səthinə və selikli qişalara qatı turşuların və qələvi maddələrin təsiri nəticəsində **kimyəvi yanıqlar** baş verir. Turşular və qələvi maddələr nəinki düşdüğü yeri zədələyir, həm də orqanizmin ümumi zədələnməsinə səbəb olur. Napalm və digər yandırıcı maddələrin törətdiyi yanıqlar daha təhlükəlidir. Napalm bədənin dəri səthinə və paltara yapışaraq yanmaqda davam edir, nəticədə həm dərinin səthi, həm də dərialtı birləşdirici toxumalar və əzələlər yanıb dərin yanıqlar törəyir. Dərinin səthinə və selekli qişalara radioaktiv maddələr düşüb orada uzun müddət qaldıqda **radiasiya yanıqları** meydana çıxır. Termik, kimyəvi və radiasiya yanıqlarının ağırlıq dərəcəsi nəinki toxumaların zədələnmə dərinliyindən, həm də yanıq baş vermiş səthin sahəsindən asılı olur.

Şəkil 71. Yanıqlar və donmalar zamanı ilk tibbi yardım.

İlk tibbi yardım qaydaları:

Yardım göstərərkən ilk növbədə alışıq paltarları söndürmək, bu məqsədlə adamın üstünə paltoları, ədyal salmaqla alovu söngitmək lazımdır. Sonra bədənin yanıq yerini paltardan azad edirlər: bunun üçün yanıq yerinə toxunmadan onun ətrafından paltarı kəsib çıxarırlar. Yanıq yerindən suluğu qoparmaq, yanıq səthə əl ilə toxunmaq, yanıq yerinə yağ, məlhəm və başqa maddə sürtmək olmaz. Yanıq yerinə steril sarğı qoyurlar. Yanıq əleyhinə konturlu sarğılardan istifadə etmək olar. Üzə, döşə, arxaya, qarına, buda qoyulmaq üçün belə sarğılar bədənin həmin hissələrinin formalarına uyğun olaraq əvvəlcədən hazırlanır, steriləşdirilir və xüsusi məhlulla hopdurulur. Bu sarğıları yanıq yerinə qaytanla bağlayırlar.

Gözlərdə yanıq baş verərkən göstərilən ilk tibbi yardım gözə steril sarğı qoymaqdan və belə zədələnməsi olan adamın rahatlığını təmin etməkdən ibarətdir.

Şəkil 72. Gözlərin yanığı zamanı ilk tibbi yardım.

Turşular və qələvilərdən baş verən kimyəvi yanıqlar çox vaxt dərin olur. Toxumaların ölməsi (nekrozu) yalnız dərinə deyil, onun altında yerləşən toxumaları da əhatə edir. Kimyəvi yanıqlarda göstərilən ilk tibbi yardım bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: yanıq yerini dərhal 15 – 20 dəqiqə ərzində axar soyuq su altında yumaq lazımdır. Bundan sonra yanıq turşulardan baş veribsə yanıq yerinə çay sodası səpir, yanıq qələvilərdən baş veribsə sirkənin zəif məhlulunu tökür və steril bintlə örtürlər.

Sulfat turşusundan baş vermiş yanıq yerini su ilə yumaq olmaz, çünki sulfat turşusu su ilə birləşdikdə güclü istilik törədir. Belə hallarda infeksiyadan təmizləmək məqsədilə yanıq yerinə qaynadılmış (sterilizə edilmiş və soyudulmuş) bitki yağı sürtürlər.

Ürəyin fəaliyyəti dayandıqda və nəfəs kəsildikdə ilk tibbi yardım:

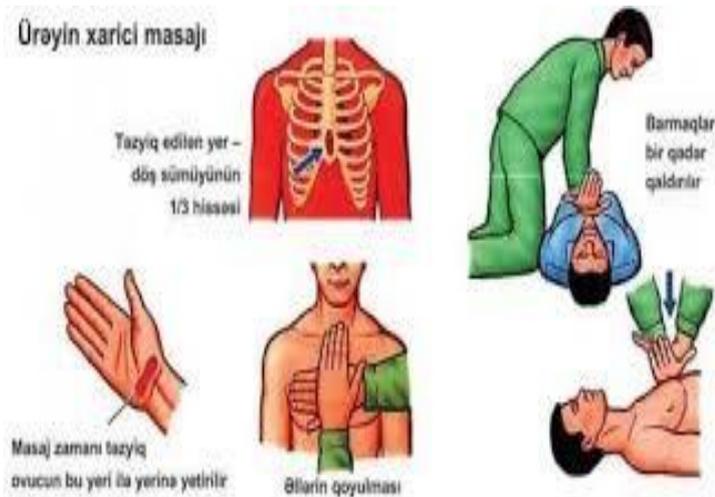
Elektrik cərəyanı vurarkən, suda boğularkən, tənəffüs yolları sıxılarkən, habelə bir sıra digər zədələnmələr nəticəsində tənəffüs və ürəyin fəaliyyəti qəflətən dayanar və klinik ölüm halı baş verə bilər.

Ürək fəaliyyətinin dayanmasını nəfəsin kəsilməsinə, nəbz, ürək döyüntüsünün, reflekslərin olmamasına və göz bəbəklərinin genişlənməsinə görə aşkar edirlər. Belə adamlara dərhal süni tənəffüs verilsə və ürək xaricdən masaj edilsə bir çox hallarda onların həyatını xilas etmək olar. Yaralının çənələri sıxılmış halda olduqda alt çənəni bir qədər irəli çəkib çənəaltını basaraq yaralının ağızını açmaq, sonra ağız boşluğunu tüpürcəkdən və ya selikdən salfetlə təmizləmək və süni tənəffüs verməyə başlamaq lazımdır; bu məqsədlə yaralının açılmış ağızına bir qat salfet (cib yaylığı) sərir, burnunu sıxır. Dərindən nəfəs alıb, dodaqlarını yaralının dodaqlarına kip sıxır və havanı bərkədən onun ağızına üfürürlər. Havanı yaralının ağızına o qədər üfürmək lazımdır ki, onun ağciyərləri hər dəfə mümkün qədər çox açılsın (bu, döş qəfəsinin hərəkətindən məlum olacaq). Hava az paylarla üfürüldükdə süni tənəffüs səmərəli olmur. Havanı ritmik surətdə hər dəqiqədə 16-18 dəfə, təbii tənəffüs bərpa olunanadək və ya ölüm əlamətləri aydın aşkara çıxana qədər üfürmək lazımdır.

Ürəyin masaj edilməsi. Ürəyin fəaliyyəti qəflətən dayandıqda dərhal ürəyi masaj etməyə başlayırlar. Bu məqsədlə yaralını arxası üstə uzadırlar, onun sol tərəfində dayanıb, əllərin ovuqları bir-birinin üstündə olmaqla onları yaralının döş qəfəsinin aşağı üçdə bir nahiyəsinə qoyurlar. Sonra dəqiqədə 50-60 cəld ritmik təkənla sinəni aşağı basır və hər təkəndən sonra əlləri yuxarı qaldırırlar ki, döş qəfəsi qalxıb düzələ bilsin. Təkən zamanı döş qəfəsi ən azı 3-4 sm aşağı basılmalıdır.

Tənəffüsün kəsilməsi ilə bir vaxtda ürəyin fəaliyyəti dayanarsa, eyni zamanda süni tənəffüs verir və ürəyi masaj edirlər.

Şəkil 73. Ürəyin masaj edilməsi qaydası.

İlk tibbi yardımın mümkün qədər tez göstərilməsi.

Donurma, elektrik zədələnmələri, suda boğulma, günvurma zamanı, zəhərli həşərat dişləyərkən ilk tibbi yardım

Donurma - güclü soyuqdan orqanizm toxumalarının zədələnməsinə deyilir. Ayaqlar və əllər donurmaya daha tez məruz qalır. Hətta 0°C-dən yuxarı olan temperaturda, tez - tez dəyişən mülayim havada donurma baş verə bilər. Soyuq havada, qarda, yağışda, dar ayaqqabıda uzun müddət hərəkətsiz qalmaq, habelə fiziki və psixoloji yorğunluq, orqanizmin zəifləməsi, qan itirmə və əvvəllər baş vermiş donma halları da tez donurmaya səbəb olur. Donurma zamanı toxumalar dərhal zədələnmir. Əvvəlcə soyuğun təsirindən dəri avazıyır və həssaslığını itirir. Zədələnmənin həqiqi dərinliyini və sahəsini ancaq soyuğun təsiri kəsiləndən sonra, bəzən isə bir neçə gündən sora təyin etmək mümkün olur.

İlk tibbi yardım göstərərkən zədələnmiş şəxsi isti otaqda yerləşdirir, əgər buna imkan yoxdursa, onu çöldə soyuqdan mühafizə edirlər. Əgər hələ toxumalarda dəyişiklik baş verməyibsə, donurmuş sahələrə spirt və ya ətir çəkir, sonra təmiz quru əllə donmuş yeri dəri qızaranadək ehtiyatla sürtürlər. Zərər çəkmiş adamı isindirmək üçün ona isti çay və ya qəhvə içirdirlər. Əgər imkan varsa, güclü soyuq vurmuş adamı isti su vannasına salırlar.

Zərər çəkmiş adamın toxumalarında dəyişmələr baş verən hallarda (bu, 2, 3, 4-cü dərəcəli donurma zamanı olur) dərinin zədələnmiş səthinə spirt sürtür və steril sarğı qoyurlar. Donurma halında dərinin zədələnmiş səthinə qarlı sürtmək məsləhət görülmür.

Elektrik zədələnmələri. Bu cür zədələnmələr mərkəzi sinir sistemində elektrik cərəyanı təsir edərkən baş verir. Yüngül zədələnmə qısa müddət özündəngetmə halı ilə xarakterizə olunur.

Ağır zədələnmə zamanı adam huşunu itirir, onun nəfəsi və ürək fəaliyyəti zəifləyir. Belə vəziyyətə düşmüş adam bəzən meyidə oxşayır. Bədənin elektrik məftilinə toxunan səthində ortası bir qədər əzilmiş sarımtıl ləkə müşahidə edilməsi mümkündür. Qısa qapanma zamanı adam termik yanıqlara da məruz qala bilər.

Tibbi yardım göstərərkən ilk tədbir – adama elektrik cərəyanının təsirini kəsməkdir. Yardım göstərən şəxs elektrik cərəyanı mənbəyini şəbəkədən açmalıdır.

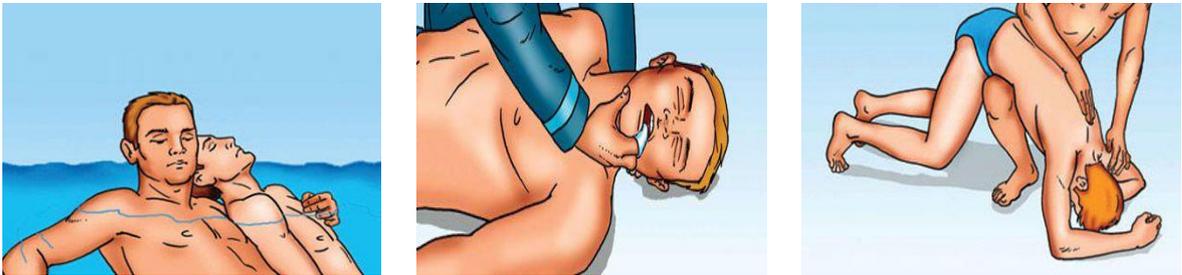
Əgər bu mümkün olursa, onda cərəyan altında olan məftili zədələnən adamdan kənar etməlidir.

Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, elektrik cərəyanı altında olan adamın özü də cərəyan keçiricisinə çevrildiyinə görə, ona çılpaq əllə toxunmaq olmaz. Cərəyanın təsirindən xilas edilməmiş adamı ancaq rezin əlcəklərlə və ya ələ quru əsgiyə sarıyıb, onun paltarının quru hissəsindən yapışıb, yaxud quru taxta parçası üzərində dayanaraq və belə taxtayı zədələnmiş adamın altına itələməklə cərəyanı məftildən ayırmaq lazımdır. Metal əşyalardan istifadə etmək olmaz.

Bundan sonra, huşsuz halda olan adamı arxası üstə uzadır, köynəyinin yaxasını və bel kəmərinə açır, ona naşatır spirti iylədirlər. Nəfəsi və ürək fəaliyyəti dayandıqda süni tənəffüs verir və ürəyi xaricdən masaj edirlər. Bədənin elektrik cərəyanından zədələnmiş sahəsinə steril sarğı qoyurlar.

Suda boğulma – tənəffüs yolları maye ilə, adətən, su ilə tutularkən baş verir. Adam suda boğularkən onun ağciyərlərinə su dolur, nəfəsi kəsilir, kəskin oksigen çatışmazlığı baş verir və ürəyin fəaliyyəti dayanır. Boğulan adamı sudan mümkün qədər tez çıxarmaq lazımdır.

İlk yardım göstərəkən belə adamı belinə qədər soyundurur, ağız və burnunu lildən, selikdən təmizləyir, hündür mütəkkənin və ya dizin üstünə qarnı üstə uzadır, sonra sinəsindən basmaqla ağciyərlərdən və mədədən suyu kənar edirlər. Bundan sonra süni tənəffüs verməyə və ürəyini masaj etməyə başlayırlar. Bu zaman ən səmərəli üsul “ağızdan - ağıza” süni tənəffüs verməkdir ki, belə süni tənəffüs zədəli şəxsin nəfəsi bərpa olunanadək davam etdirilir. Əgər nəfəs bərpa olunmursa və zədələnmiş şəxs özünə gəlmirsə, süni tənəffüs və ürəyin masaj edilməsi ancaq ölümün obyektiv əlamətləri meydana çıxarkən dayandırılır. Belə əlamətlər gözlərin bərəlməsi, işığa qarşı heç bir reaksiyanın olmaması, uzun müddət ürək döyüntüsünün olmaması, meyit ləkələrinin aşkara çıxmasıdır.

Şəkil 74. Suda boğulma zamanı ilk yardımın göstərilməsi.

Nəfəs və ürəyin fəaliyyəti bərpa olunduqda isə zədə alan adama isti çay içdirtmək və onu tibb məntəqəsinə aparmaq lazımdır.

Günvurma. Orqanizmin həddən artıq qızması zamanı adamlarda günvurma və ya istilikvurma baş verə bilər. Bu xəstəliklərin əsas əlamətləri bədənin hərəkətinin 40-41°C-yə yüksəlməsi, nəbzın dəqiqədə 150 - 170 və tənəffüsün dəqiqədə 30 dəfəyədək tezləşməsi, sifətin kəskin sürətlə qızarması, bəzən isə avazıması, çox güclü tərləmə, başın gicəllənməsi, və baş ağrılarıdır.

İlk tibbi yardım göstərəkən zərərçəkəni kölgəli yerdə uzadır, paltarın yaxasını və bədəni sıxan digər yerlərini açıb boşaldır, başa və sinəyə yaş dəsmal qoyur, su içdirlər. Adam huşunu itirdikdə gicgahlarına naşatır spirti sürtür, nəfəsi kəsildikdə süni tənəffüs verir, ürəyin fəaliyyəti dayandıqda ürəyi masaj edirlər.

Şəkil 75. İlk yardımın göstərilməsi.

Tibbi mühafizə vasitələrinin növləri.

Fərdi tibbi mühafizə vasitələri (FTMV) - fəvqəladə hallar vaxtı zədələnmiş əhalinin profilaktikası və ona tibbi yardım göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu vasitələrin köməyi ilə adamların həyatını xilas etmək, zədələnmənin qarşısını almaq yaxud onu xeyli dərəcədə zəiflətmək, bir sıra zəhərleyici amillərin təsirinə qarşı orqanizmin dayanıqlığını artırmaq mümkündür.

Tabel üzrə olan fərdi tibbi mühafizə vasitələrinə aiddir:

- fərdi aptekçə Aİ-2, Aİ-4, Aİ-3-1VS.
- kimya əleyhinə fərdi paket İPP-8, İPP-10; İPP-11.
- fərdi tibbi sarğı paketi (İPP-1).
- Universal məişət aptekçası.

Bunlara radioprotektorlar, antidotlar və bakteriya əleyhinə maddələr, habelə qismən sanitariya təmizlənməsi vasitələri daxildir.

Radioprotektorlar – ionlaşdırıcı şüalanmanın təsir dərəcəsini zəiflədən maddələrə deyilir. Hazırda bunlardan ən çox istifadə ediləni həb şəklindəki sistamin adlı maddədir. Bu həbləri şüalanmadan 30-40 dəqiqə əvvəl qəbul etmək məsləhətdir.

Antidotlar – ZM-in təsirinin qarşısını alan və ya zəiflədən maddədir. Sinir-iflicedicə təsirli, sianid turşusuna və digər sianidlərə, lüizitlə və qıcıqlandırıcı ZM-yə qarşı antidotlar vardır. Fosforlu-üzvü maddələr (FÜM) əleyhinə – afin, taren, atropin və s. sianidlərə qarşı – amilitrit, propilnitrit adlı; lüizitə və arsin tərkibli digər maddələrə qarşı – unitol adlı antidotlar mövcuddur. Bu antidotlardan həm profilaktika, həm də ilk tibbi yardım vasitəsi kimi istifadə etmək mümkündür.

Bakteriya əleyhinə maddələr – spesifik və qeyri spesifik profilaktika vasitələri növlərinə ayrılır. Spesifik profilaktika vasitələrinə zərdablar, vaksinlər, anatoksinlər və bakteriofaqlar aiddir.

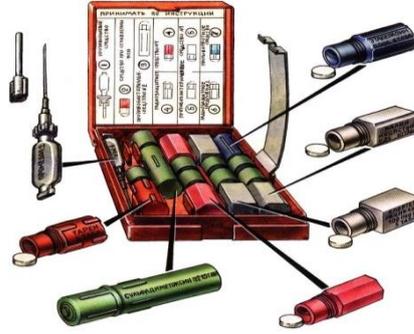
Bu vasitələrin bəziləri fərdi aptekçədə cəmlənmişdir.

Fərdi aptekçə Aİ-2

Fərdi aptekçə Aİ-2 - radiasiya, kimyəvi və bakterioloji zədələnmələr zamanı, həmçinin onların zədələrlə kombinasiyalı rast gəlmə hallarında profilaktik və ilkin tibbi yardım məqsədilə tətbiq edilir. Aptekçanı cibdə gəzdirlər.

Onda aşağıdakı yuvalar vardır:

1 sayılı yuva: ağrıkəsici vasitəli şpris-tyubik (rəngsiz başlıqlı). Bu vasitə apteçkaya FHN qərarı ilə şəraitə uyğun olaraq verilir. Sümük sınıqları, geniş sahəli yanıq sahələri və zədələnmələr zamanı baş verən kəskin ağrılar zamanı şokun qarşısını almaq məqsədilə bud və ya sağrı nahiyyəsinə yeridilir (paltarın üzərindən də ola bilər).

Şəkil 76. Fərdi apteçka Aİ-2.

2 sayılı yuva: fosforlu üzvü maddələrlə zəhərlənmələr zamanı profilaktik vasitə - taren həbləri (hazırda afin) yerləşir. Daxilə qəbul edildikdən 20 dəqiqə sonra təsir göstərməyə başlayır. «Kimyəvi həyacan» signalı verilən kimi bir həb qəbul edilir. 8 yaşına qədər uşaqlara həbin dördüdə bir hissəsi, 8-15 yaş arası uşaqlara həbin yarısı verilir. Taren həbinin 1 ədədinin qəbulu fosforlu üzvü birləşmələrlə zəhərlənmə təsirini 10 dəfə azaldır. Zəhərlənmə əlamətləri artdıqca yenidən bir həb qəbul edilir və sonradan hər 4-6 saatdan bir bir həb qəbul edilir. Tarenin əvəzinə və ya ona əlavə olaraq P-6 preparatı qəbul edilir. Bir dəfəlik dozası – 2 həbdir. 3-4 ölümcül dozadan 12 saat müddətinə müdafiə edir. Hərbi qüvvələrin və MM ştatdan kənar dəstə üzvlərinin şəxsi heyəti 1995-si ildən Aİ-2 apteçkası ilə təmin edilir, onda müalicəvi preparat afin və fosforlu üzvü birləşmələrlə zəhərlənmələr zamanı istifadə edilən qırmızı başlıqlı şpris-tyubik (butaksim) yerləşir. Taren mərkəzi təsirli M-xolinoblokatorudur. Daxilə qəbul edildikdən 20-30 dəqiqə sonra təsir etməyə başlayır, təsir 4-5 saat davam edir. Somatik əlamətləri: ağızda və bütün bədəndə quruluq, bəbəklərin genəlməsi. Preparat həb halındadır, tərkibində aktiv maddə 0,6 q-dır. Zəhərlənməmiş halda qəbul edilərsə delirium halı yaradır: şüur qaralır, yaddaş itirilir, parlaq görmə və eşitmə hallusinasiyaları yaranır. Eyforiya yaratmadığı üçün fiziki və psixoloji asılılıq halı baş vermir.

3 sayılı yuva: bakteriya əleyhi 2 №-li vasitə (sulfadimetoksin-0,2q, 15 həb) – ağ rəngli penal-yerləşir. Bu vasitə radioaktiv şüalanmadan sonra infeksiya xəstəliklərin profilaktikası üçün nəzərdə tutulub. Şüalanmadan sonra mədə-bağırsaq pozğunluqları zamanı yarandığı zaman bir dəfəyə 7 həb qəbul edilir, sonrakı 2 gün ərzində gündə bir dəfə 4 həb qəbul edilir. 8 yaşına qədər uşaqlar birinci gün 2 həb, sonrakı 2 gün ərzində hər gün 1 həb qəbul edilir; 8-15 yaş arası uşaqlar birinci gün 3,5 həb, sonrakı 2 gündə günə 2 həb qəbul edilir.

4 sayılı yuva: 1 №-li radiasiya əleyhi vasitə (RS-1, sistamin həbləri-0,2q, 12 həb) -2 penal moruğu rəngli iki penal – yerləşir, ionlaşdırıcı şüalanma zədələnmələrində profilaktik effekt göstərir. «Radiasiya təhlükəsi» signalı verilərkən şüalanma qorxusu olarsa və ya radiasiya səviyyəsi yüksək olan əraziyə daxil olmamışdan 35-40 dəqiqə əvvəl 6 həb su ilə daxilə qəbul edilir. Müdafiə effekti 5-6 saat saxlanır. Lazım gələrsə (şüalanma davam edərsə və ya yeni təhlükə yaranarsa) 4-5 saatdan sonra yenidən 6 həb qəbul edilir. 8 yaşına qədər uşaqlara bir dəfəyə 1,5 həb, 8-15 yaş arası uşaqlara-3 həb verilir.

5 sayılı yuva: 1№-li bakteriya əleyhi vasitə – hər birində 5 həb olan rəngsiz kvadrat formada 1 penal (tetrasklin-0,006q, 10 həb və nistatin həbləri) – törədiciləri bioloji silah kimi istifadə edilən infeksiyon xəstəliklərdən ümumi ekstern profilaktika (taun, vəba, tulyaremiya, sibir yarası, brusellyoz və s.) üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bakterioloji yoluxma təhlükəsi yarandıqda və ya yoluxma olduqda qəbul edilir. Birdəfəlik dozası-eyni zamanda 5 həb su ilə daxilə qəbul edilir. Belə doza 6 saatdan sonra bir də təkrar qəbul edilir. 8 yaşa qədər uşaqlara bir dəfəyə 1 həb, 8-15 yaşlı uşaqlara 2,5 həb verilir. PBS-1 (bakteriya əleyhi vasitə) şüa xəstəliyi, geniş yara səthi və yanıqlar zamanı infeksiyon ağırlaşmaların profilaktikası üçün də qəbul edilir.

6 sayılı yuva: 2 №-li radiomühafizə vasitəsi (RS-2, kalium yod həbləri 0,125 q dozada 10 həb) - ağ rəngli, 1 penal – radioaktiv çöküntülərin düşdüyü ərazidə olan insanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur: tənəffüs yolları, qida və su ilə daxil olan radioaktiv yod üçün qalxanabənzər vəzi blokadaya alır. 10 gün ərzində gündə bir dəfə acqarına bir həb qəbul edilir (sülh dövründə AES-da qəza zamanı hər gün, və axırını şüalanmadan sonra, əlavə olaraq 8 gün ərzində hər gün qəbul edilməlidir). 2-5 yaşlı uşaqlara yarım həb, 2 yaşından kiçiklərə-dördüdə bir (1/4) həb, südəmə körpələrə yalnız birinci gün – dördüdə bir həb verilir. Əgər radioaktiv yod çöküntüsündən sonrakı ilk 2-3 saat ərzində qəbul edilərsə 90-95%, 6 saatdan sonra qəbul edilərsə -50%, 12 saatdan sonra -30% effekt verir, 24 saatdan sonra effekti yoxdur.

7 sayılı yuva: qusma əleyhi vasitə (etaperazin) - 5 həbli bir penal- şüalanmadan sonra, həmçinin başın əzilməsindən sonra mədə bulanması halları olarsa qəbul edilir. Bir gündə 6 həbdən çox qəbul etmək olmaz.

Apteçka Aİ-4 –fərdi mühafizəyə yeni yanaşma vasitəsidir.

Apteçka Aİ-4 müasir tələblərə cavab verməyən Aİ-2 apteçkasının əvəzinə hazırlanmışdır.

Apteçka Aİ-2 hal-hazırda yarı boş hazırlanır, belə ki, daxilində aqrikəsici, fosfor üzvü birləşmələri ilə zəhərlənməyə qarşı vasitə və 1№-li radio mühafizə vasitəsi – sistamin yoxdur.

Apteçka Aİ-4 əhalini mühafizə etmək üçün lazım olan bütün kompleksi əhatə edir. Yeni apteçka radiasiya maddələri ilə, bakterial vasitələrlə, fosforlu üzvü birləşmələrlə zəhərlənməyə qarşı və toksiki maddələrə qarşı-onların təsirini azaldan və ya qarşısını alan, ilkin öz-özünə, qarşılıqlı yardım üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kütləvi qırğın silahı ilə zədələnmə və yaralanma hallarında öz-özünə və qarşılıqlı yardım vasitəsidir. Aİ-4 apteçkası bütün MM və FHN-nin dəstələrinin üzvlərinin, həmçinin, hərbi qüvvələrin və güc strukturlarının üzvlərinin sayına uyğun komplektləşdirilir (2005-ci ildən). Apteçka daha müasir və effektiv farmoloji preparatlarla təchiz olunmuşdur, bu günün tələblərinə cavab verir.

Parlaq narıncı rəngli plastik qutudur, ölçüsü 9smx10smx2sm, üzərində fərdi apteçka (rus dilində) sözü yazılıb və xaç şəkilli vardır. Daxilində dərmanlar üçün yuvalar, dərman penalları və təlimat vardır.

Aİ – 4 apteçkasına daxildir:

Aqrikəsici vasitə (1№-li yuva, rəngsiz penal) Sınıqlarda, geniş sahəsi olan yaralarda və yanıqlarda istifadə edilir. Bir həb daxilə qəbul edilir) Toksik zəhərli maddələrlə zəhərlənməyə qarşı vasitə (2№-li yuva, sarı-yaşıl rəngli penal). Tüstülü əraziyə, CO qazı inhalyasiyası riski olan sahəyə, yanan meşəyə daxil olan zaman, yanğın söndürülən və zərərçəkmişlərin xilas edilməsi zamanı, əraziyə daxil olmamışdan 20-30 dəqiqə əvvəl 1 kapsula qəbul edilir;

Fosforlu üzvü maddələrlə zəhərlənməyə qarşı vasitə (3№-li yuva), qırmızı başlıqlı şpris-tyubik. MM siqnalından sonra əzələ daxili yeridilir;

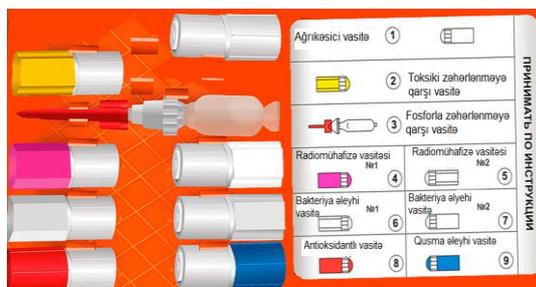
Radiomühafizə vasitəsi №1 (4№-li yuva, moruğu rəngli penal). Şüalanmadan 15-20 dəqiqə əvvəl qəbul edilir;

Radiomühafizə vasitəsi №2 (5№-li yuva, ağ rəngli penal). Yaşlılar və uşaqlar şüalanma təhlükəsi olduqda və şüalanmadan sonra keçən ilk 30 dəqiqə müddətində 1 həb qəbul edilir. Sonradan radioaktiv çöküntülər əraziyə düşdükdən sonra gündə 1 həb qəbul edilir, 2 yaşına qədər uşaqlar isə 1/3 həb qəbul edir.

Bakteriya əleyhi vasitə №1 (6№-li yuva, ağ rəngli penal). Bakterial yoluxma təhlükəsi və ya yoluxma olduqda, həmçinin, yaranan malar və yanıqlar zamanı su ilə qəbul edilir. 8 yaşına qədər uşaqlara qadağandır. 8-12 yaş arası uşaqlara bir kapsula verilir;

Bakteriya əleyhi vasitə №2 (7№-li yuva, rəngsiz penal). Şüalandıqdan sonra mədə-bağırsaq pozğunluqları yaranan zaman gündə 2 dəfə hər dəfə bir həb daxile qəbul edilir. Uşaqlara vermək qadağandır; Fosforlu üzvü maddələrlə zəhərlənmələrə qarşı ehtiyat antidotu (8№-li yuva, antioksidat vasitə, qırmızı rəngli penal). MM siqnalından sonra qəbul edilir, 5-12 yaş arası uşaqlara 1 həb verilir.

Qusma əleyhi vasitə (9№-li yuva, mavi rəngli penal). Şüalanmadan dərhal sonra bir həb qəbul edilir. 6 yaşından yuxarı uşaqlara ½ həb verilir).

Şəkil 77. Fərdi apteçka Aİ-4.

Fərdi Apteçka Aİ-3-1VS

Fərdi səyyar apteçka Aİ-3-1 VS (Aİ-N-1) - 30 vəzifəlik ilkin tibbi yardım üçün fərdi universal vasitələr komplektidir. Xüsusi dəstələr və xilasedicilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Komplekt kəskin xəstəliklər və zədələnmələr, şok, yanq, stress reaksiyaları, döyüş şəraitində yaranan malar, infeksiyon xəstəliklər və s. zamanı ilkin yardım göstərməyə imkan verir. (2003-cü ildən). Ölçüləri 140 x 100 x 40mm-dir. Xüsusi geyimin cibində gəzdirilir.

Fərdi kimya əleyhi paket – zəhərləyici maddələrlə zədələnmələr zamanı öz-özünə və qarşılıqlı tibbi yardım göstərmək üçün tibbi vasitələr toplusudur. Paketin əsasını zərərsizləşdirici (deqazasiya) vasitə təşkil edir. Həmin vasitə ilə dərinin açıq qalan sahələri və onunla təmasda olan hissələrində hissəvi sanitari təmizləməsi aparılır. Bundan başqa, paketdə zəhərləyici maddələrlə zədələnmələr zamanı profilaktika və ilkin tibbi yardım üçün digər vasitələr də vardır.

Fərdi kimya əleyhi paket vasitəsilə zəhərlənmənin ilk dəqiqələrində bədənin açıq səthlərində aparılan deqazasiya, dərinin zədələnməsinin və zəhərləyici maddənin qana keçməsinin qarşısını alır. Daha gec müddətdə aparılan hissəvi sanitari təmizləməsi dərinin zədələnməsini azaldır, lakin qarşısını almır. Belə halda hissəvi sanitari təmizləməsindən sonra, paketdə olan antidotdan istifadə edilir.

Fərdi kimya əleyhi paket FKP-8 (İPP-8).

İçərisində polideqasiya məhlulu olan flakon və salfet komplekti var. Paket 7 yaşından yuxarı yaşlı əhalinin dəri və onunla təmasda olan səhələrinin və fərdi mühafizə vasitələrinin ZM (zəhərli maddə) və BV (bakterial vasitə) təsirindən zərərsizləşdirilməsi üçündür. Məhlulun gözə düşməsinə yol vermək olmaz. Məhlulla aparılan zərərsizləşdirmənin ardıcılığı: məhlullar isladılmış tamponla dərinin açıq hissələri (boyun, əllərin biləkləri), həmçinin əleyhiqazın səthi silinir. Digər tamponla paltarın yaxalığı və manjetlər, dərinin açıq sahələrinə təmas edən hissələri silinir.

Dəri səthi radioaktiv maddələrlə təmasda olarkən, əgər sabun və su ilə radioaktiv maddələrin təsirini yol verilə bilən həddə qədər təmizləmək mümkün olmazsa, o zaman deqazasiya məhlulu ilə təmizləmək lazımdır. Modernləşmiş toz halında olan fərdi deqazasiya edici paket – ətraf mühit temperaturası - 400⁰ C ilə + 400⁰ C arasında, zəhərləyici maddələrin əsas qrupları ilə zəhərlənmiş geyim və hərbi texnikanın mühafizəsi və deqazasiyası üçün vasitədir.

Şəkil 78. Fərdi kimya paketi İPP-8.

Toz halındadır, zəhərlənmiş səthə fırça ilə səpilir. Paketin çəkisi-230 q-dır. Antidot P-10M fosfor üzvü birləşmələri ilə zəhərlənmə təhlükəsi zamanı profilaktik vasitə kimi istifadə edilir; birdəfəlik 2 həb daxilə qəbul edilir. Mühafizə effekti 30 dəqiqədən sonra başlayır. Təsiretmə müddəti 24 saatdır. Təkrar yalnız 48 saatdan sonra qəbul etmək olar.

Fərdi kimya əleyhi paketlər FKP-9, FKP-10 (İPP-9 və İPP-10) – dərinin açıq səthlərinin hər hansı bir zəhərləyici maddə ilə dəri-rezorbiv və ikincili inhalyasiya yolu ilə zədələnməsi zamanı profilaktika vasitəsidir. Maye halındadır, çəkisi-250 qramdır, ikiqat mühafizə və təmizlənməni təmin edir, temperatura intervalı -200⁰ C ilə +400⁰ C arasındadır.

Şəkil 79. Fərdi kimya əleyhi paketlər FKP-9 və FKP-10 (İPP-9 və İPP-10).

Fərdi kimya əleyhi paket FKP-11 (İPP-11) – dərinin açıq səthlərinin damcı-maye halında hər hansı bir zəhərləyici maddə ilə və qəza-kimyəvi təhlükəli dəri-rezorbativ və ikincili olaraq inhalyasiya yolu ilə zədələnməsi zamanı profilaktika vasitəsidir. Bundan başqa həmin maddələri dəri və paltar üzərində, fərdi mühafizə vasitələrində deqazasiya məqsədilə tətbiq edilir. Vaxtında dəri üzərinə səpilərsə öz effektini 24 saata qədər saxlayır. Zədələnmiş səthləri təmizlədikdən sonra tamponları atmaq olmaz, onlar bir yerə yığılır və yandırılır və ya bu məqsəd üçün ayrılmış yerdə torpağa basdırılır. Dərinin açıq səthlərinin deqazasiyası üçün bir paket istifadə edilir. Yeni funksiyaları: dəri örtüyünün tez və tam təmizləmək imkanı; doza ilə istifadə etmək imkanı; əleyhqazın üz hissəsinin altından üzü təmizləmək mümkündür; zəhərləyici maddənin tamponla deqazasiyası; 6 saata qədər etibarlı mühafizə; bakteresid təsir; xırda yara və kəsiklərin sağalması; termiki və kimyəvi yanıqların müalicəsi. Tampon dərman maddəsi ilə hopdurulmuşdur. Paketin çəkisi-36 qramdır, bir dəfəlik vasitədir, temperatura intervalı - 200⁰ C ilə +400⁰ C arasındadır.

Şəkil 80. Fərdi kimya əleyhi paket FKP-11 (İPP-11).

Fərdi sarğı paketi FSP-1 (İPP-1) - tipli fərdi tibbi sarğı paketi (İPP-1) yaralara, yanıqlara aseptik sarğı qoyulması və bəzi qanaxmaların saxlanması üçün istifadə edilir. Qoyulmuş sarğı yara səthinin (yanıq səthinin) ikincili infeksiyadan mühafizə edir və qanaxmanın dayandırılmasını tam təmin edir. Fərdi sarğı paketi hermetik qablaşdırılmış steril bint və 2 ədəd pambıq-tənzif yastığından ibarətdir. Yastıqlardan biri bintin ucuna bərkidilmişdir, digəri isə hərəkətli olur. Belə quruluşa görə dəlib keçən zədələnmələrdə yaranın həm giriş, həm də çıxış dəliyini bağlamaq olur. Yastıqların üstü əllə götürmək üçün rəngli saplarla işarələnir. İstifadə etmək ardıcılığı: hermetik örtük üzərindəki xətt boyunca kəsilir və çıxarılır; bir əllə bint, digər əllə isə yastıq götürülüb içəri səthi ilə yaranın üzərinə qoyulur; bu zaman çalışmaq lazımdır ki, rəngli sap olan hissə üst tərəfdə qalsın; daha sonra sarğı aparılır.

Şəkil 81. Fərdi sarğı paketi FSP-1 (İPP-1).

Fərdi sarğı paketi FSP AV-3 (PPI AV-3) - yaralara ilkin tibbi yardım məqsədilə sarğı qoymaq üçün istifadə edilir. 2 çoxqatlı yastıqdan və elastik bintdən (və ya tənzif bint) ibarətdir, yüngül polimer örtüklə qablaşdırılmışdır. Yastığın 3 qatı var: atravmatik (tor formasında), sorbsiya edici (pambıq-viskoz liflər) və mühafizə edici (polipropilen parça). Atravmatik qat yara səthinə yapışmır və sarğı qoyan zaman ağrısız kənarlaşdırılır. Sorbsiya edici qat yarıdan axıntıları özünə hopdurur. Mühafizə qatı yaranın infeksiya ilə ağırlaşmasının qarşısını alır. Elastik bint sarğının etibarlı və stabil olmasını təmin edir. Paketin xarici örtüyünün daxili səthi steril olduğu üçün hermetik sarğı qoyulması üçün istifadə edilir.

Şəkil 82. Fərdi sarğı paketi FSP AV-3 (PPİ AB-3).

Universal məişət apteçkası:

Universal məişət apteçkası aşağıdakı vasitələrlə komplektləşdirilir:

- Radiomühafizə vasitəsi;
- Ümumi terapevtik preparatlar (aspirin, sedalgin, ammonyak, besalol, validol, nitroqliserin, papazol, diazolin, fenazepam);
- Antiseptik və sarğı vasitələri (brilliyant yaşılı, kalium permanqanat, levominol, pambıq, bakteresid plastır, bint).

Mühafizə qurğuları üçün kollektiv apteçka; 100-150 və 400-600 nəfərlik. Onların içərisində sığınacaqda sığınan insanlara və MM dəstələrinin üzvlərinə öz-özünə və qarşılıqlı yardım məqsədilə tibbi vasitələr olur.

Şəkil 83. Universal məişət apteçkası UMA (UBA).

Həmin vasitələr aşağıdakılardır:

- ağrıkəsicilər, iltihab əleyhi və qusma əleyhi dərman vasitələri;
- qanaxmanı saxlamaq, yaranı sarımaq və təmizləmək üçün;
- kliniki ölüm zamanı ürək-ağciyər reanimasiya vasitələri;
- bayılma və kollaps zamanı istifadə olunan vasitələr;
- qida zəhərlənmələri zamanı dezintoksikasiya vasitələri;
- stress reaksiyalarında istifadə olunan tibbi vasitələri.

Xüsusi qablaşdırılmış sanitar çantası səhra şəraitində ilkin yardım vasitəsidir və MM və FH xidmətlərinin tələblərinə cavab verir. Çanta sukeçirməyən «brezent» tipli sıx materialdan hazırlanmışdır. Daxili dərman vasitələri və tibbi vasitələrlə qablaşdırılmışdır: yod məhlulu və ampulada ammonyak, bint, sarğı paketi, jçut, plastır, qayçı, təhlükəsiz sancaq və sınıqlar zamanı istifadə edilən parça tipli yaylıq. 15-20 yaralıya yardım üçün nəzərdə tutulmuşdur; daxilində həmçinin bəzi xəstəliklərdə istifadə olunan dərman maddələri də olur. Çanta içərisindəkilərlə birlikdə 3-3,5 kq-dır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 30 dekabr tarixli 420-IQ nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Mülki Müdafiə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. "Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyəti üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 30 aprel tarixli 239 nömrəli Qərarı.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il tarixli 28 iyul tarixli 409 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sisteminin Müşahidə və Laboratoriya Nəzarəti Şəbəkəsi haqqında" Əsasnamə.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 31 iyul tarixli 93 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Mülki Müdafiəsi haqqında" Əsasnamə.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 28 dekabr tarixli 700 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında sülh və müharibə dövründə fövqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri haqqında".
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 6 avqust tarixli 438 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Sülh və müharibə dövrlərindəki fövqəladə hallarda Azərbaycan Respublikasında əhalinin köçürülməsi haqqında" Əsasnamə.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 25 sentyabr tarixli 193 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Mülki müdafiə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi Qaydası".
8. "Daxili işlər orqanlarında mülki müdafiənin təşkili və həyata keçirilən tədbirlər". (tədris-metodiki vəsait) Bakı – 2005.
9. H.O.Ocaqov Fövqəladə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi (dərs vəsaiti). Bakı – 2010.